

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Tarih, Otobiyografi ve Hakikat

Yüzbaşı Torosyan Tartışması ve
Türkiye’de Tarihyazımı

Derleyen
Bülent Somay

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

**TARİH, OTOBİYOGRAFİ VE HAKİKAT
YÜZBAŞI TOROSYAN TARTIŞMASI VE
TÜRKİYE’DE TARİHYAZIMI**

DERLEYEN
BÜLENT SOMAY

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

TARİH, OTOBİYOGRAFİ VE HAKİKAT
YÜZBAŞI TOROSYAN TARTIŞMASI VE TÜRKİYE'DE TARİHYAZIMI
DERLEYEN BÜLENT SOMAY

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI 508
TARİH 55

ISBN 978-605-399-396-4

1. BASKI İSTANBUL, HAZİRAN 2015

© BİLGİ İLETİŞİM GRUBU YAYINCILIK MÜZİK YAPIM VE HABER AJANSI LTD. ŞTİ.
YAZIŞMA ADRESİ: İNÖNÜ CADDESİ, No: 43/A KUŞTEPE ŞİŞLİ 34387 İSTANBUL
TELEFON: 0212 311 52 59 - 311 52 62 / FAKS: 0212 297 63 14 • SERTİFİKA No: 11237

www.bilgiyay.com

E-POSTA yayin@bilgiyay.com

DAĞITIM dagitim@bilgiyay.com

YAYINA HAZIRLAYAN FAHRİ ARAL

TASARIM MEHMET ULUSEL

DİZGİ VE UYGULAMA MARATON DİZGİEVİ • www.dizgievi.com

DÜZELTİ REMZİ ABBAS

BASKI VE CİLT MEGA BASIM YAYIN SAN. VE TİC. A.Ş.

CİHANGİR MAH. GÜVERCİN CAD. No: 3/1 BAHA İŞ MERKEZİ, A BLOK KAT 2 AVCIILAR İSTANBUL
TELEFON: 0212 512 17 00 / FAKS: 0212 422 11 51 • SERTİFİKA No: 12026

Istanbul Bilgi University Library Cataloging-in-Publication Data
A catalog record for this book is available from the Istanbul Bilgi University Library

Tarih, otobiyografi ve hakikat: Yüzbaşı Torosyan tartışması ve
Türkiye'de tarihyazımı / derleyen Bülent Somay.

344 pages; 36 pict., 2 table, 16x23 cm.

Includes bibliographical references and index.

ISBN 978-605-399-396-4

1. Torossian, Sarkis, 1891-1954.
 2. World War, 1914-1918 --Personal narratives, Armenian.
 3. Historiography --Turkey.
 4. Autobiography --History -- 20th century.
 5. World War, 1914-1918 --Turkey --Çanakkale.
 6. World War, 1914-1918 -- Turkey -- Gallipoli Peninsula.
 7. History -- Study and teaching -- Turkey.
 8. History -- Methodology.
- I. Somay, Bülent.
D640.T69 T37 2015

**TARİH, OTOBİYOGRAFİ VE HAKİKAT
YÜZBAŞI TOROSYAN TARTIŞMASI VE
TÜRKİYE’DE TARİHYAZIMI**

DERLEYEN
BÜLENT SOMAY

İçindekiler

ix Derleyen ve Yazarlar

xiii Önsöz: Hikâye “Hikâye” midir Yalnızca?

BÜLENT SOMAY

xxxi Yüzbaşı Torosyan Tartışması

1 1 Yüzbaşı Torosyan Tartışması
yahut ‘Alaturka’ Tarihçiliğın Açmazları

AYHAN AKTAR

1 Giriş

10 2015 Yaklaşıyor, Ne Yapmalı?

14 Çanakkale Savaşları İçin Kurgulanan
Yeni ‘Milli Tarih Anlatısı’

20 Genelkurmay’ın Açıklaması: Çanakkale’de
Sarkis Torosyan Diye Biri Yok!

28 Osmanlı Ordusunda Ermeni Subaylar

39 Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler ve Amele Taburları

46 Yüzbaşı Torosyan Tartışmasında “Sahte Belgeler” Meselesi

65 Savaş Sonrasında Gayrimüslim Subayların ‘Can Pazarı’

68 Aralık 1920: New York’ta Ellis Adası’nda
‘Vatansız’ Bir Adam

74 ‘Alaturka’ Tarihçiliğın En Ciddi Zaafı: ‘Empati’ Yoksunluğu

81 Tarih Yazımının Temel Meselesi: İnsanlık Hallerini Anlamak

86 Hakan Erdem’in ‘Acayip’ Kitabı

112 İnsanlık Hallerini Anlamak

116 Sonuç Yerine

123 2 Yüzbaşı Torosyan’ın Hayaleti

AYHAN AKTAR

125 Dışişleri Bakanlığı Çanakkale’deki
Ermeni Askerleri Hatırlıyor

128 Basında Gayrimüslim Osmanlı Askerleri ile İlgili Haberler
ve “Şehitlik” Anlayışı

139 Osmanlı Ordusundaki Gayrimüslim Askerler Hakkında
Yapılan Akademik Çalışmalar

141 Sanatçıların Osmanlı Ordusundaki
Ermeni Askerlerle İlgili Çalışmaları

- 145** **3** Otobiyografi Nasıl Okunur?:
 Biteviye Tarihçiliğin Açmazlarına Dair
 SUAVİ AYDIN
 145 İfade-i Meram
 146 Pozitivist Tarihçilik Geleneğinin
 Kaynak Çeşitliliği ile İmtihanı
 149 Hakikat Meselesi
 152 Antropolojinin Tarihçiliğe Çağdaş Katkısı
 153 Otobiyografinin Anlaşılması ve
 “Tarihsel Bir Metin” Olarak Konumu
 166 Torosyan Anlatısının Metinsel Serüveni:
 Prizmadan Bize Yansıyanlar...
 167 Torosyan Anlatısının Kamusal Alana
 Yansıma Biçimi Üzerine
 175 Tarih Hataları Ararken Tarih Hataları Yapmak
 177 Hakan Erdem’in Bazı Eleştirilerine Dair
 186 Halil Berktaş’ın Tarihçiliğine Dair
 186 Yüzbaşı İçin “Bey” Ünvanı Kullanılır mı?
 188 “Alaybeğliği” Olmazmış
 189 Osmaniye Nişanı Olmazmış!
 189 “18 Mart 1915’te Hiçbir İngiliz veya Fransız Zırhlısı
 Tamamen veya Esasen Topçu Ateşiyle Batırılmadı”
 190 Torosyan’ın Elindeki Belgelerin Sahteliği
 192 Torosyan’ın Irak Cephesi Anlatımı ve Bazı Ayrıntılar
 194 Sonuç
- 201** **4** Cesarettepe Kahramanı Mehmet Çavuş ile
 Yüzbaşı Sarkis Torosyan’ın Yolları Kesişti mi?
 KAHRAMAN ŞAKUL
- 215** **5** Sarkis Torosyan’ın Açması Gereken Yol
 OHANNES KILIÇDAĞI
 218 Osmanlı Ordusunda Gayrimüslimler
 223 Ermeni Subaylar
- 227** **6** Torosyan ve Mıntıka Temizliği Zorunluluğu
 ya da Torosyan Tartışmalarında Ben Nerede Duruyorum
 TANER AKÇAM

- 233 7** Yüzbaşı Torosyan Tartışmaları
ya da Suskunluğun Sessiz Anlaşması
TANER AKÇAM
236 Ermeni Meselesi: Bir Varlık-Yokluk Sorunu
238 Tartışılan Konu Nedir?
240 İki Osmanlı Belgesinin Sahteliği Meselesi
245 Torosyan ve 1916'da Amerika'ya Giriş Efsanesi
250 Torosyan'ın Sahtekâr Olması Durumunda
Yapması Gerekenler
252 Soykırım Üzerine Yazılan Anılar Hakkında Sınırlı Gözlemler
253 Ermeni Anıları ve Anıları Nasıl Okumak Gerek
257 Torosyan'ın Anılarının Kaynak Olarak
Kullanılıp Kullanılmaması
259 Bitirirken
- 261 8** Torosyan Tartışmaları: Biten Nedir?
TANER AKÇAM
262 Tartışma Kültürü Konusunda
262 Hakan Erdem Hatayı Nerede Yaptı?
266 Sonuç: Yeniden Tartışma Kültürü
- 271 9** "O Kitapta Sadece Dedemin Savaşta Yaşadıkları Var"
TANER AKÇAM
- 277 10** Sarkis Dedemin İnsanları
TANER AKÇAM
- 303** Dizin

Yüzbaşı Torosyan Tartışması yahut ‘Alaturka’ Tarihçiliğin Açmazları*

AYHAN AKTAR

“Bu nedenle, [savaşta yaşanmış] olayları ve tarihleri karıştıran askerlere geniş bir pay tanınmalıdır. Hatta paradoksal olarak şunu da söyleyebilirim: Siper savaşlarının en kötü tecrübelerini yaşamış olan birinin hatıratı eğer yüksek oranda hatalarla dolu değilse, bence hakikate uygun değildir. Topların büyük patlamalarla sürdürdükleri perde atışları herhangi birini kısa bir süre için yalancı veya hayalperest yapabilir. Verilen kayıpların tamamen abartılmasında; ‘gereksiz bir biçimde’ korkunç olaylara takılıp kalmada; tarihlerin karıştırılmasında ve siperlerde çıkarılan dedikodularla gerçekten şahit olunmuş olayların karıştırılmasında bildik ‘siper hâlet-i ruhiyesi’ hep iş başındadır.”

Robert Graves¹

GİRİŞ

O smanlı topçu subayı Yüzbaşı Sarkis Torosyan’ın *Çanakkale’den Filistin Cephesine* başlıklı anılarının yayımlanmasının üzerinden bir yıldan fazla zaman geçti.² Torosyan’ın anıları, piyasaya çıktığı anda ilgi ve şaşkınlıkla

(*) Bu uzun yazıyı yayımlanmadan önce okuyan ve bazı eleştiri veya önerilerini esirgemeyen dostlarım Taner Akçam, Yiğit Akın, Nazan Aksoy, Fatih Artvinli, Senem Aydın, Suavi Aydın, Ohannes Kılıçdağı, Abdulhamit Kırmızı, Mehmet Beşikçi, Emrah Sefa Gürkan, Erol Köroğlu, Haluk Oral, İhtar Savaşır, Kahraman Şakul, Bülent Somay, Ayşe Gülsevin Tamer, Ömer Turan, Yektan Türkylmaz ve Gültekin Yıldız’a teşekkürlerimi sunuyorum. Tabii ki mevcut bütün hatalar benimdir – A.A.

1 Robert Graves (1895-1985) İngiliz yazarı, şair ve edebiyat eleştirmenidir. 1914 yılında savaş ilan edildiğinde gönüllü olarak orduya katılmıştır. Kraliyet Galler Silahendazları birliğinde savaşmıştır. Belçika cephesinde Somme’da şarapnel yarası alarak ağır yaralanmıştır, hatta resmi makamlar tarafından ailesine öldüğü bildirilmiştir. Graves, artık bir klasik sayılan I. Dünya Savaşı anılarını *Good-Bye to All That: An Autobiography* (1929) başlığı altında yayımlamıştır.

2 Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *Çanakkale’den Filistin Cephesine*, yay. haz. Ayhan Aktar, çev. Gizem Şakar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

karşılandı. İnsanların aklına hemen şu soru geliyordu: Birinci Dünya Savaşı’nda, her fırsatta ‘Türklüğü’ vurgulanan şanlı ordumuzun saflarında savaşan Ermeni subaylar da mı varmış? Resmi anlatıya göre, 1915 yılında “isyan etmiş” oldukları söylenen Ermenilerin Osmanlı ordusunda subay olarak muharip sınıflarda savaşmış olmaları kamuoyu açısından yeni bir bilgi sayılırdı. İlk anda, Yüzbaşı Torosyan’ın anlatısı bu yönü ile ilgi çekti ve belki de bugüne kadar hiçbir anı kitabının yaratmamış olduğu tartışmalara yol açtı.

Yüzbaşı Torosyan’ın Kayseri / Develi’de bulunan ailesinin 1915’de tehcir edilmiş ve Suriye çöllerine giden yolda katledilmiş olması, Torosyan’ın hikâyesini ‘Ermeni meselesi’ ile birleştiriyordu. Ermeni kökenli bir Osmanlı topçu subayının hayat hikâyesi, birden “1915’de Anadolu Ermenilerine ne oldu?” sorusu ile iç içe geçiyordu. İlginçtir, kitap yayımlandıktan sonra yapılan tartışmalarda Torosyan’ın anlatısının Ermeni meselesi ile birlikte ele alınması veya Osmanlı ordusundaki Ermeni kökenli subayların ve ailelerinin akıbeti pek gündeme gelmedi.³ Maalesef, Yüzbaşı Torosyan’ın anıları, esas olarak, ‘askerî tarih’ bağlamında ele alındı. Özellikle, Torosyan’ın Çanakkale savaşları ile ilgili olarak anlattığı her şey uzun uzadıya didiklendi ve Torosyan’ın her cümlesinin yanlışlığı ispatlanmaya çalışıldı. Hatta Genelkurmay Başkanlığı, “Çanakkale Cephesinde Sarkis Torosyan isimli bir subay yoktur!” gibilerden bir açıklama yapmak gereğini bile hissetti.⁴ Kısacası, askeri tarihin ince detayları Yüzbaşı Torosyan’ın anılarını itibarsızlaştırmanın bir aracı oldu.

Sabancı Üniversitesi, Tarih Bölümü öğretim üyelerinden Halil Berktaş, Yüzbaşı Torosyan’ın anılarının “tümüyle uydurma olduğunu; tarihçilerin bilimsel açıdan kullanabileceği bir gerçek parçacığı içermediğini” iddia eden tam 34 adet (yazı ile otuz dört!) yazı yazabildi. Ayrıca, “Torosyan’ın Harbiye’de okuduğu ve bitirdiği, Osmanlı ordusunda subay olarak görev yaptığı, bütün o cepheelerde savaştığı vb. tümüyle yalandır” iddiasını sürekli tekrarlayarak kitap aleyhinde adeta bir ‘psikolojik operasyon’ ve ‘karalama kampanyası’ başlattı.⁵ Aynı üniversitede görev yapan Hakan Erdem ise, Torosyan’ın

3 Taner Akçam, haklı olarak şu soruyu soruyordu: “Torosyan tartışmasına katılanlar, Çanakkale hakkında verilen teknik bilgiler konusunda çok hassastılar, çok rahatsız olmuşlardı, fakat Osmanlı ordusundaki Hristiyan askerler ve onların imhası konusunda aynı huzursuzluğu, aynı rahatsızlığı duymuyorlar hatta konuyu tartışmaya bile değer bulmuyorlardı.” Taner Akçam, “Torosyan ve mıntka temizliği zorunluluğu”, *Taraf*, 24 Aralık 2012.

4 “Torosyan Savaşçıları”, *Hürriyet*, 16 Aralık 2012. Bu haber gazetesinin birinci sayfasında manşetten verilmiştir. Benim bilebildiğim kadarıyla, Genelkurmay Başkanlığı ilk kez bir anı kitabı hakkında resmi açıklama yapmaktadır.

5 Halil Berktaş, “Torosyan’ın kimliği açığa çıkınca, sorun halloldu mu”, *Taraf*, 12 Aralık 2012.

toplam 200 sayfalık anılarının “kurmaca” ve yalanlardan oluştuğunu ispat etmek amacıyla iki buçuk ay içinde 382 sayfalık bir ‘reddiye’ kitabı yazıverdi. Erdem’e göre Torosyan’ın anılarında doğru olan bilgiler sadece şunlardı:

“Kendi adı ve soyadı doğru. Doğduğu yer. Annesinin ve babasının adları. İki erkek kardeşinin adları. Bunların Amerika’da yaşadığı. Kendisinin de 1920’de Amerika’ya göç ettiği gibi unsurlar var. Ermeni Lejyonu’yla birlikte Kilikya’da bulunmuş olması da büyük ihtimal. Başka da doğruya benzer bir şey yok.”⁶

Peki, ‘alaturka’ tarihçilere göre baştan sona “kurmaca” ve “hayal ürünü” olan bu metin *nasil* üretilmişti? Hakan Erdem’e göre, Amerika’da Philadelphia’da oturan Sarkis Torosyan savaş tarihi ile ilgili kitaplar, anılar okumuş ve bu tür kaynaklardan edindiği bilgilerle tamamen ‘hayal ürünü’ olan anılarını kaleme almıştı. Hakan Erdem, dönemin savaş tarihleri ile önemli askeri şahsiyetlerin yazdıklarını Torosyan’ın anıları ile paralel okuyarak Torosyan’ın ‘faydalandığı’ kaynakların listesi çıkarıyor ve şu sonuçlara varıyordu:

“... [Liman von] Sanders’in [Filistin Cephesinde] 14 Temmuz’daki taarruzundaki Osmanlı birliklerinin tutumunu eleştirisi Torosyan’da yankılarını bulmuştur... Çanakkale Cephesi anlatımına, özellikle başlarda, Müttefik donanmasının harekâtını anlatırken oldukça ihtimam gösteren Torosyan’ın dönemin İngilizce literatürünü görmeksizin yazdığını asla düşünmemek gerekir... Torosyan veya bir başka yazar için 1920’lerde gayet geniş bir Birinci Dünya Savaşı külliyatına ulaşmak mümkündü. Torosyan’ın Lawrence gibi bazılarını okumuş olduğuna kesin gözle bakılabilir... Philadelphia’da Torosyan’ın okuduğu kitapların bir şekilde kaydını hala saklayan bir kütüphaneden kesin kanıt elde etmek gerçekten de hoş olabilirdi.”⁷

6 Hakan Erdem ile Gülenay Börekçi’nin yaptığı mülakat. “Torosyan’ın şaibeli hatıratı.” *Habertürk*, 23 Aralık 2012.

7 Y. Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan’ın Acayip Hikâyesi*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, Aralık 2012, s. 263. Hakan Erdem’in iddiasını bir an için ciddiye alıp Philadelphia’nın en büyük halk kütüphanesi olan ve bünyesinde yaklaşık 4,2 milyon adet kitap bulunduran ‘Free Library of Philadelphia’nın kataloglarına internette girildik. İlginçtir, Liman Paşa’nın anılarının İngilizce tercümesi (*Five Years in Turkey*) bu kütüphanede yok. Ayrıca, T. E. Lawrence’in anılarının da kütüphanede bulunan en eski baskısı 1962 yılına ait. Dolayısıyla Torosyan’ın kitabı 1947’de çıktığına göre Torosyan bu baskıyı okumuş olamaz. İngiliz komutanı Sir Ian Hamilton’un anıları (*Gallipoli Diary*) de bu kütüphanede bulunmuyor. Sarkis Torosyan belki de Halk Kütüphanesi’ne değil de çevredeki üniversite kütüphanelerine gitmişti, kim bilir? Yukarıdaki alıntıdan anlaşılacağı gibi, Hakan Erdem’in ‘hayalinde kurguladığı’ Sarkis Torosyan isimli roman karakterinin bir ‘kitap kurdu’ olduğu aşikârdır.

Kısacası, Philadelphia’da oturan ve boş vakitlerinde kütüphanede askeri tarih ile ilgili literatürü okuyup, bu kitaplardan öğrendikleri ile “külliye uydurma” bir metin üreten bir ‘kitap kurdu’ vardı karşımızda. Hatta Hakan Erdem, Yüzbaşı Torosyan’ın kitabında bulunan Osmanlı askeri üniforması ile çekilmiş fotoğraflarının bile “kurmaca” bir metnin okuyucu nezdinde inandırıcılığını sağlamak amacıyla 1920 yılında Adana’da bir fotoğraf stüdyosunda çektirilmiş olduğunu iddia ediyordu.⁸

Acaba, Sarkis Torosyan külliye kurmaca ve yalanlarla dolu olduğu iddia edilen bu anı kitabını *neden* yazmıştı? Veya Torosyan, Adana’da subay üniforması tedarik edip Osmanlı subayı kıyafeti ile “sahte fotoğraf” çekirme zahmetine neden girmişti? Bu sorulara ‘alaturka’ tarihçilerin verdikleri cevap da şöyleydi: “[Amerika’da] tutunmaya çalışan bir kişi olarak hem para hem ün ve tabii ki bunların beraberinde getirebileceği toplumsal saygıyı arzulamış” olabilirdi. Yâni Sarkis Torosyan’ın temel meselesi, kendisinin ve ailesinin başına gelen felaketleri dünyaya duyurmak veya yaşadığı travmayı kâğıda dökerek bir nebze olsun ferahlamak değildi. Kitabın satışından elde edeceği parayı düşünerek “kurmaca” metinleri pazarlamaya çalışıyordu.⁹

Ayrıca, Sarkis Torosyan’ın anılarını kaleme almasının ardında ilk olarak Hakan Erdem tarafından dile getirilen bir de psikolojik sebep vardı. Hakan Erdem’e göre, Torosyan’ın hastalık derecesinde yalan söylemek gibi bir kişilik sorunu vardı:

8 Hakan Erdem konuya şöyle yaklaşıyor: “Beş cephe için hayali bir anlatım yaratan bir yazar için üniformalı fotoğraf çekirtmenin herhalde o anlatımı oluşturmaktan daha zahmetli olduğunu düşünmeyeceğiz. Mesela, bu subay kılığındaki fotoğrafları Kilikya’da bulunduğu zaman çekirmiş olabilir. Topçu subayı olduğunu söyleyip de usulden olmasını bekleyebileceğimiz üzere toplarıyla, bataryasıyla çekilmiş tek bir fotoğrafı olmamasının da belki bu bağlamda bir anlamı vardır.” Bkz. Y. Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan’ın Acayip Hikâyesi*, Doğan Kitap, İstanbul, Aralık 2012, s. 348. Bu satırları okuyunca, sırtımdan soğuk terler boşandı. Bilen bilir, ben-deniz Boğaziçi Üniversitesi, 1977 mezunuyum. Mezuniyet töreninde birkaç arkadaşım ile birlikte ‘solculuk’ yaparak kep ve cüppe giymeyi reddetmiştik. Dolayısıyla, mezuniyet töreninde ‘usulen’ çekilmiş kepli bir fotoğrafım yoktur. Eğer bir gün anılarımı yayınlarsam ve 100 yıl sonra Hakan Erdem gibi birisi benim anılarımı okursa, aslında benim BÜ mezunu olmadığımı ve ‘yalancı’ olduğuma karar verebilir!

9 Taner Akçam, Yüzbaşı Torosyan’ın Philadelphia’da yaşayan torunu Louise Schreiber ile mülakat yaparak *Radikal* gazetesinde yayımladı. Bkz. Taner Akçam, “O kitapta sadece dedemin savaşta yaşadıkları var”, *Radikal*, 6 Ocak 2013 ve “Sarkis dedemin insanları”, *Radikal* 7 Ocak 2013. Akçam’ın aileden aldığı belgeler içinde Torosyan’ın kitabının yayımlanması için Boston’daki Meador Press’e 1,650 Dolar ödemeyi taahhüt ettiği sözleşme çıkmıştır. ‘Alaturka’ tarihçilerin iddia ettiği aksine, bırakın kitaptan para kazanmayı; Yüzbaşı Torosyan yaşadıkları bilinsin diye cepten hayli para harcamıştır. Bkz. bu derlemede s. 233, Taner Akçam, “Yüzbaşı Torosyan tartışmaları: Ya da suskunluğun sessiz anlaşması”.

“... Sarkis Torosyan, askerliğe düşkün, askeri konularda yazılmış özellikle hatırat türü kitapları okumayı seven, askerliği macera gibi gören, kendisini sürekli kan damlatan bir kahraman suretinde kurgulayarak insanların ilgisi- ni, sevgisini, sempatisini çekmeye çalışan, hayatta gerçekleştirdiğini söyledi- ği entrika planları sadece yazım planlarından ibaret bulunan bir yazardı. Bar- on Munchausen’in her anlamda hayrülhalefiydi [hayırlı bir evlâdıydı].”¹⁰

Baron H. Carl Friedrich von Münchhausen (1720-1797) Çarlık ordu- sunda Rus süvari alayında Osmanlılara karşı savaşmış bir Alman aristokra- tıydı. Savaşın sonra Hanover’deki malikânesine çekilen Baron von Münch- hausen akşam sofralarında çevresindekilere savaş anılarını bire bin katarak anlatan biriydi.¹¹ Anlattıklarının gerçekle hiç bir alakası yoktu, çünkü sürekl- i yalan söylüyordu.¹² 1951 yılında İngiliz Psikiyatr Dr. Richard Asher, siste- matik olarak yalan söyleyen ruh hastaları için “Münchhausen Sendromu” adı- nı verdiği bir hastalığı tanımladı. Hakan Erdem’e ve onun dediklerini biraz daha ballandırarak tekrarlayan Halil Berktaş’a göre, Sarkis Torosyan “haya- tını hayalî öykülerle süslemek isteyen” biriydi. Baron Münchhausen’in “hayır- lı bir evlâdı” olduğu için, yahut “Münchhausen Sendromu” denilen bir psiko- lojik sorunla cebelleştiği için, anılarını bu şekilde kaleme almıştı.¹³

Hakan Erdem’e göre, Torosyan savaş tarihi ile ilgili kitapları okurken karşısına çıkan ilginç olayları ve kahramanları da kendisine mal etmektedir. Örneğin, Torosyan’ın Filistin Cephesinde Arap isyancılarına katıldığını an-lattığı ‘Kanlı İntikama Giden Yolda’ başlıklı 15. Bölüm’ün ‘doğruluğunu’ sı- namak isteyen Hakan Erdem, o günleri ayrıntılı olarak kaleme alan meşhur

¹⁰ Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 275.

¹¹ R. Orly, “Baron Munchausen and the Syndrome which Bears his Name: History of an Endearing Personage and of a Strange Mental Disorder”, *Vesalius. Official Journal of the International Society for the History of Medicine*, Cilt VIII, No. 1, Haziran 2002, s. 53-57.

¹² Baron von Münchhausen’in hikâyeleri 1785 yılında İngilizceye de çevrilerek basılmıştır. Bkz. Rud- olf Erich Raspe, *Baron Munchausen’s Narrative of his Marvellous Travels and Campaigns in Russia*.

¹³ Halil Berktaş, “Walter Mitty’nin Gizli Hayatı” isimli yazısında (*Taraf*, 21 Kasım 2012) şunları id- dia ediyordu: “İnsanlar her şeyi sırf etnik ve/ya ideo-politik konumları icabı mı yaparlar? Toros- yan bir “Ermeni” ve “soykırım mağduru”ndan mı ibarettir? Âhir ömründe ucuz şöret edinip bir- raz da para kazanmak istemiş olamaz mı? Kimin içinden, hayatını hayalî öykülerle süslemek geç- mez? ... James Thurber’in 1939 tarihli, çok ünlü bir hikâyesi vardır, *The Secret Life of Walter Mitty* diye. Orta yaşlı, sıradan, zararsız bir Amerikalı, karısıyla haftalık alışverişleri sırasında, ora- da burada beklerken kendine çeşitli roller düşler. Donanmada pilot olup fırtınada deniz uçağını düşmekten kurtarır; inanılmaz bir cerraha dönüşüp benzersiz bir ameliyat gerçekleştirir; soğuk- kanlı bir katil kimliğiyle mahkeme önüne çıkar; İngiliz Hava Kuvvetleri’nde bir intihar görevini üstlenir. Arada bir karısının sesiyle uyanır ve derken bir sonraki fanteziye geçer. “Torosyan’ın ina- nılmaz maceraları” bunu çok andırıyor maalesef.”

‘Arabistanlı Lawrence’ın kitabını okumuştur.

Yüzbaşı Torosyan da anılarında Lawrence’i tanıdığını ve kendisinden ‘İngiliz altınlarını Araplara dağıtan adam’ yahut ‘vekilharç’ olarak bahsettiğini biliyoruz. Ayrıca, Torosyan, Albay Lawrence’ın faaliyetlerini değerlendiren, “Kimseyi kötölemek gibi bir niyetim yok, Bir asker olarak yazıyorum. Bazıları savaşı, bazıları da parayı öder”¹⁴ dediğini anılarında okumuştuk. General Allenby komutasındaki müttefik ordularının 19 Eylül 1918 günü taarruzunun ve Yüzbaşı Torosyan’ın saf değiştirmesinin hemen öncesinde, Albay Lawrence, Tell el-Şihab köyünün genç Şeyhinden Arap isyanına katkıda bulunmak isteyen bir Osmanlı Yüzbaşısının olduğunu öğrenir. Bu adamla tanışmak ister. Sözü Lawrence’e bırakıyoruz:

“Kısa sürede çocuk [Şeyh], kendi hükümetine elinden gelen her şekilde zarar verme derindeki bir Ermeni olan bir Yüzbaşıyla geri döndü. Adam aynı zamanda çok da sinirliydi. Malumat aldığımız konusunda kendisini ikna etmek için epey uğraşmak gerekti. Astlarının ve bazı yedek subayların sadık Türkler olduğunu söyledi.”¹⁵

Normal olarak, yukarıdaki paragrafı okuyan birinin Lawrence’ın adını vermeden Yüzbaşı Torosyan’dan bahsettiğini düşünmesi lazım gelir, değil mi? Çünkü, Lawrence’ın anlattığı ‘kendi hükümetine elinden gelen her şekilde zarar vermek isteyen Ermeni Yüzbaşı’nın eşkali Yüzbaşı Torosyan’a çok benziyordu. Osmanlı ordusunda, Filistin Cephesinde, acaba kaç tane işbirlikçi Ermeni Yüzbaşı vardı ki? Herhalde, 18 Eylül 1918 günü Arap isyancılarına hizmetlerini sunmak veya “kendi hükümetine elinden gelen her şekilde zarar verme derindeki” Ermeni Yüzbaşılardan sayısı çok fazla olamazdı. Hakan Erdem’e göre, böyle bir yargıya varmamız yanlış olurdu. Çünkü sürekli savaş tarihleri okuyan ve “Münchausen Sendromu” denilen hastalıktan muzdarip olan zavallı Torosyan bakın neler yapmıştı:

“Torosyan ise Lawrence diye birini kesin duymuş, [anılarında] adı geçiyor. Hatta okumuş ve okuduğunu beğenmemiş olmalı ki belirli bir zıtlasma duygusuyla yazıyor. Acaba Torosyan, Lawrence’da bu savaşın neredeyse son günü saf değiştiren Ermeni Yüzbaşı figürünü görünce, bu kısmı okuyunca ne yaptı? Benim tahminim ilham aldığı yolunda. Daha açık söyleye-

¹⁴ Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *Çanakkale’den Filistin Cephesine*, s. 269.

¹⁵ T. E. Lawrence, *Seven Pillars of Wisdom: A Triumph*, Vintage Books, Londra, 2008, s. 622’den tercüme eden Hakan Erdem. Bkz. Y. Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan’ın Acayip Hikâyesi*, s. 211-212.

yim, acaba Torosyan, Lawrence'in kitabında bu Ermeni Yüzbaşı karakterini görünce ona bir isim, kendi ismini, ödünç verip bu karakter etrafında elimizdeki 'hatırat'ı üretti? ... [Lawrence'ın] yarattığı ve birkaç kelimeyle temel özelliklerini çizdiği bu Ermeni yüzbaşı figürünün Torosyan tarafından ağırlıklı olarak kurmaca niteliği taşıyan bir metnin temel karakteri haline getirilmiş olmasını tamamen mümkün görüyorum.¹⁶

Bu noktaya kadar dedektiflik yanı ağır basan bir 'alaturka' tarihçi ve insanların sadece yazdıklarından kalkınarak onlara tıbbi teşhis koyan bir 'Ruh ve Sinir Hastalıkları Mütahassısı' olarak gördüğümüz Hakan Erdem'in artık bir 'romancı' veya 'film yönetmeni' gibi davranmaya başladığını görüyoruz.

Hakan Erdem'in iddia ettiği biçimde, Torosyan'ın 'okuduğu savaş tarihleri içinde beğendiği, kendine uygun bulduğu kahramanların yerine geçmesi', ancak bir romancının veya film yönetmeninin fantastik dünyasında anlamlı olabilirdi.¹⁷ Böylece Hakan Erdem, 'tarihsel analiz' veya metin eleştirisi sınırlarını geride bırakarak farklı bir düzleme yönelmektedir. Tarihçiliğinin yanı sıra, bir de 'romancı' kimliği olan Hakan Erdem'in bugüne kadar üç romanı yayımlanmıştır.¹⁸ Sanıyorum, Hakan Erdem'in Torosyan okumasında bir noktada 'romancı' kimliği de devreye girmektedir.¹⁹ Kısacası, Torosyan'ın yazdığı metni romancı olarak pek 'hafif ve amatörce' bulmaktadır.²⁰ Bence, Hakan Erdem, 'travma metni' özelliği ağır basan Yüzbaşı Torosyan'ın anılarını, önce 'edebiyatçı kimliği' ile yargılamakta ve sonra da 'tarihçi' şapkasını

¹⁶ A.g.e., s. 215-216.

¹⁷ Burada kaçınılmaz olarak, Woody Allen'in nefis filmi *Purple Rose of Cairo* (1985) insanın aklına geliveriyor. Filmde, garson kız Cecilia aynı filmi birkaç kez seyredip filmin erkek oyuncusuna âşık olur. Filmin erkek oyuncusu da beyaz perdeden çıkarak sinemaya gelir ve Cecilia ile aşk yaşar.

¹⁸ Bkz. Y. Hakan Erdem, *Kitab-ı Duđduvani*, Kanat Kitap, İstanbul, 2004; *Unomastica alla Turca: Hazarların ve Tengerelilerin Yazılmış Tarihi*, Kanat Kitap, İstanbul, 2004 ve *Zaman Çöktü*, Kanat Kitap, İstanbul, 2006. Erdem'in ilk kitabının kahramanı amatör tarihçi Suad Ferid Ceylani Bey'dir. Suad Ferid Bey yazdığı tarihsel roman ile ün ve paraya kavuşmuştur. *Kitab-ı Duđduvani* hakkında tanıtım yazısı yazan Ömer Türkes (*Radikal Kitap*, 21 Mayıs 2004) şunları söylemektedir: "Hakan Erdem, dört yüz sayfaya yaklaşan bu ilk romanında ... pek çok olay ve ayrıntıyı yer verirken tarih ve roman yazımı kadar okuma/yazma ve anlama/yorumlama pratiklerini de mizahi bir dille eleştiriyor." Belki bir gün genç bir tarihçi Hakan Erdem'in romanlarını ve Yzb. Torosyan üzerine yazdıklarını paralel okuyarak ilginç sonuçlara varacaktır.

¹⁹ Hakan Erdem, önce Torosyan'ı romancı olarak ilan ediyor, sonra da adamın yazdıklarını hiç beğenmiyor. Şu tip cümleler çok sık karşımıza çıkıyor: "Kurmaca olarak bakılınca son derece acemi ve kötü yazılmış bir bölüm (5. Bölüm) üzerinde fazla oyalanmaksızın ..." Hakan Erdem, a.g.e., s. 129.

²⁰ Özellikle, Hakan Erdem'in "Yazarız o kitapların daha iyisini" başlıklı bölümü bu gözle okundığında ilginç sonuçlar çıkarıyor. Bkz. Y. Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında ...*, s. 262-265.

takarak bu metnin ‘yalanlarla dolu’ ve ‘kurmaca’ olduğu hakkında hüküm vermektedir.²¹

Torosyan’ın anılarını yazma ve 1947’de yayımlanmasının ardında zengin olmak dışında bir de ‘diplomatik boyut’ olduğunu iddia eden tarihçiler de oldu. Yine Sabancı Üniversitesi’nden Cemil Koçak, 1945 yılında Sovyetler Birliği’nin dünyada dağılık olarak bulunan Ermenilerin Sovyet Ermenistan’ına göçünü özendiren bir siyasi açılıma girdiğini bizlere hatırlatıyordu. Sovyetler Birliği’nin diaspora Ermenilerine kucak açmış olması, Koçak’a göre ABD’de yaşayan Sarkis Torosyan’ı anılarını yazmak konusunda harekete geçirmiş olmalıydı: “Moskova, 1945’de Ermenileri aradan geçen otuz yıldan sonra hatırlayan tek (üstelik sosyalist) ülkeydi. Yazar [yani Torosyan] bu gelişmelerin kitabının satışını artıracaklarını da düşünmüş olabilir.”²²

Sovyetler Birliği’nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında dünyada dağılık olarak bulunan Ermenileri kendi ülkesine göçü özendirmesi anlaşılır bir şeydir. Sırf Türkiye’deki gayrimüslimlerin İkinci Dünya Savaşı yıllarında yaşadıkları düşünülürse (20 Kur’a askerlik, Nafia Taburları, Varlık Vergisi vs.) bu insanların Türkiye’yi terk etmeleri için yeterli sebepleri vardır. Avrupa’da savaşın yıkımını yaşayan, Ortadoğu’da ise Fransız manda yönetiminin Suriye ve Lübnan’dan çekileceğini görerek kendilerine daha güvenli bir yer arayan diaspora Ermenileri açısından Sovyet Ermenistan’ına göç etmek cazip olabilirdi.

1945 yılı Kasım ayında Stalin’in diaspora Ermenilerini Sovyetler Birliğine davet etmesi, 7 Haziran 1945’te Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov’un Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper’i makamına davet ederek ‘Türk-Sovyet Dostluk Antlaşması’nın yenilenmesi için Kars ve Ardahan’ın Sovyetler’e verilmesini istemesi ile yakından ilintilidir.²³ Sovyet yönetimi, eğer

21 Burada ilginç bir benzerlik de görüyorum: Hakan Erdem’in *Kitab-ı Duvdvani* romanının kahramanı olan Suad Ferid karakteri, ‘tarihsel roman’ yazarlık ün ve paraya kavuşmuş birisidir! Hakan Erdem’in yarattığı bu roman karakteri, *Kitab-ı Duvdvani*’nin sayfalarından fırlayarak sanki Yüzbaşı Torosyan’ın bedenine girmiştir. Hakan Erdem’in yarattığı Torosyan karakteri, ün ve para peşinde koşan birisi olarak kurgulanmıştır. Romanda benim çok anlamlı bulduğum bir paragraf var: “Ama keratanın birinin 1987 yılında veya daha sonra *salladığı bir ‘yalanı’* okumaktansa, 1438 yılındaki bir ‘orijinal’ kaydı okumak daha çekici idi. Hâlâ müteverrihan [tarihçi] kategorileri ile düşünüyor, her türlü himmete, ipucuna kendi anlama merak ve gayretlerine rağmen *kitabın kurallarını ve kitabın gerçeğini anlamak yerine bunlarla kendi gerçeğini ikame etmeye çalışmaktan yorulmuyordu* ve daha acıklısı, *gerçeği tahayyül etmenin yalanı tahayyül etmekten daha yaygın olduğunu, daha büyük uzmanlık ve dikkat istediğini görmüyordu.*” Bkz. Y. Hakan Erdem, *Kitab-ı Duvdvani*, s. 77-78. (Altını ben çizdim. A.A.).

22 Cemil Koçak, “Sarkis Torosyan’ın Acaip Hikâyesi”, *Star*, 22 Aralık 2012.

23 Joanne Laycock, “The Repatriation of Armenians to Soviet Armenia, 1945-49”, *Warlandas: Po-*

bu topraklar Türkiye'den alınırsa diasporadan gelecek Ermenilerin Kars ve Ardahan'a yerleştirilmesini düşünüyordu.

1946 ile 1949 yılları arasında diaspora da yaşayan 100.000'den fazla Ermeni'nin Sovyetler'e göç ettiğini biliyoruz.²⁴ Fakat, o günlerde ABD'de Pennsylvania eyaletinde yaşayan ve boyacılık yaparak geçimini sağlamaya çalışan Sarkis Torosyan'ın anılarını 1947 yılında yayımlamış olmasının Sovyetler Birliği'nin dış politikasındaki değişimlerle ilişkili olduğunu düşünmek bana 'zorlama' bir yorum gibi geliyor. Sovyetler'in Ermeni göçünü teşvik etmesi, örneğin Los Angeles'te oturan ve Amerikan toplumuna entegre olmuş diaspora Ermenilerinin ne kadar umurunda olabilirdi ki? ABD Ermenilerinin durumu, örneğin Lübnan Ermenilerinden farklıydı. Sovyetler'in göç davetini duyan 12.600 Lübnanlı Ermeni, daha 1946 yılı Şubat ayında Sovyet Ermenistan'ına gitmek üzere müracaatlarını yapmışlardı. Lübnan ve Suriye'deki Fransız manda yönetiminin çekiliyor olması, bu ülkelerde çoğunluğu Anadolu'dan gitmiş olan Ermeni nüfusu bir anlamda güvenlik kaygıları ile baş başa bırakmıştı. Ne de olsa, Sovyet Ermenistan'ı daha güvenli bir yerdi. Fakat bu tip güvenlik ve varoluş sorunlarının yaşanmadığı ABD'den Sovyet Ermenistan'ına göç eden diaspora Ermenilerinin sayısının 320 kişiyi geçmediğini biliyoruz.²⁵

Eğer Sarkis Torosyan'ın o günlerde ABD'ye yerleştirilmiş bir KGB ajanı olduğunu iddia etmiyor isek, Torosyan'ın anılarını yazma eyleminin Sovyetler Birliği'nin dış politikasındaki değişimlerle ilgisini kurmakta hayli zorlanırsınız. Üniversitelerin sosyal bilimler bölümlerinde verilen metodoloji derslerini alan öğrencilere ilk olarak şu öğretilir: 'İki olayın kronolojik olarak aynı zaman dilimi içinde gerçekleşmiş olması' illa da bu iki olay arasında 'neden-sellik' ilişkisinin bulunduğu anlamına gelmez!

Sabancı Üniversitesi'nden Halil Berktaş, Hakan Erdem ve Cemil Koçak'ın yanı sıra, Çanakkale On Sekiz Mart, Boğaziçi ve Bozok Üniversitesi gibi memleketimizin güzide eğitim kurumlarında görev yapan bazı 'alaturka' tarihçiler Torosyan'ın kitabında yayımladığı ve daha sonra da orijinalleri torunu Louise Schreiber'den Taner Akçam tarafından elde edilen belgelerin 'sahte' olduğu konusunda uzun uzadıya analizler yaptılar. Yüzbaşı Torosyan'ın önce kitabında kullandığı ve daha sonradan torunundan orijinalleri ele geçen belgelerin "sahte" olduğuna ilişkin iddiaları daha ileride ele alacağız.

pulation Resettlement and State Reconstruction in the Soviet-East European Borderlands, 1945-50 içinde, der. Peter Gatrell ve Nick Baron, Palgrave Macmillan, Londra, 2009, s. 144.

²⁴ A.g.e., s. 140.

²⁵ A.g.e., s. 151.

Bu yazıda, Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopartılan fırtınayı tartışmak istiyorum. Meseleyi, “Ermeni kökenli bir topçu yüzbaşısının Birinci Dünya Savaşı anıları acaba 2012-2013 Türkiye’inde neden bu şekilde tartışıldı?’ sorusu çerçevesinde ele almak istiyorum. Burada hesaplaşmamız gereken mesele, aslında bir ‘tarih yazımı’ sorunudur. İnsanlar neden anılarını yazarlar? Bir anı kitabı nasıl okunur? İnsanlar anılarında yalan söylerler mi? Tarihçinin görevi nedir? Tarihçi velev ki bir belgenin ‘sahte’ olduğunu tespit etse, o belgeyi hemen çöpe atması mı gerekir? Tarihçinin benimsemediği metodoloji ile bir ‘özel dedektif’ veya ‘polis komiseri’nin çalışma biçimleri arasında ne gibi benzerlikler veya farklılıklar bulunur? Farklı üniversitelerde görev yapan ‘alaturka’ tarihçiler bir Ermeni topçu subayının evrâkı metrukesinden çıkan belgeler karşısında neden birbirine çok benzer tepkiler vermişlerdir? Bence, Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopan fırtınadan çıkaracağımız dersler, bu sorulara verilecek olan yanıtlar etrafında şekillenecektir.

2015 YAKLAŞIYOR, NE YAPMALI?

Öncelikle, Yüzbaşı Torosyan’ın anılarının yayınlandığı 2012 yılında hangi siyasal/ideolojik havanın egemen olduğuna bakmamız gerekiyor. Yaklaşan 2015 yılının ülkemizi yöneten ‘devletlû takımı’ açısından sıkıntılı bir yıl olacağını tahmin ediyorum. En azından, 1915’in 100. yıldönümü olan 2015’in dünyada ‘Ermeni soykırımı’ ile ilintili olarak yeni bir dalgalanma ve Türkiye’de ise bir bilinç sıçraması yaratacağını söylemek mübalağa sayılmaz. Şimdi, içinde yaşadığımız zaman dilimini ‘devletlû takımı’ açısından ele alarak, 2015’e giden yolda yaşadığımız siyasal/ideolojik ortamı analiz etmeye çalışalım.

1918 yılında Talat Paşa’nın emri ile dönemin Dahiliye Nezareti memurları tarafından derlenmiş olan sayılar esas alınarak yazılan rapora göre, 1914 ile 1918 yılının ilk ayları arasında Anadolu Ermenilerinden 1.150.000 kişilik nüfus artık doğup büyüdüğü yerlerde yaşamıyorlardı. Bu sayı da Osmanlı Devleti sınırları içindeki toplam Ermeni nüfusun % 77’sine tekabül ediyordu.²⁶ Adını ne koyarsanız koyun, isterseniz “Ermeni soykırımı”, “trajedi”, “Büyük Felaket”, “Ermenilerin imhası” veya “Ermeni Meselesi” deyin,

²⁶ Bu hesaplamalar, Talat Paşa’nın dul eşi Hayriye Hanım’dan Murat Bardakçı’ya intikal eden rapora dayanmaktadır. Hesaplamalar, Murat Bardakçı’nın yayına hazırladığı *Talat Paşa’nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, İstanbul, 2008 başlıklı kitaptaki bilgiler esas alınarak Ara Sarafian tarafından yapılmıştır. Bkz. Ara Sarafian, *Talat Paşa’nın Ermeni Soykırımı Raporu*, Gomidas Enstitüsü Yayını, Londra, 2011.

bir milyon civarındaki Ermeni nüfusun nasıl ve neden yok edildiğinin makul bir açıklaması olmalıdır.

Bu konuda, 1970'lerin sonundan itibaren 'devletlû takımı' tarafından dile getirilen açıklamaların artık kamuoyu nezdinde pek itibarı kalmamıştır.²⁷ Son on yılda ülkemizde yaşanan görelî demokratikleşme ortamında, "Ermeni soykırımı" sözü kamuoyunda giderek daha fazla dile getirilmektedir. İnsanlar, artık 1915'te anneannelerinin hayatta kalmak için 'Müslümanlaştırılmış Ermeni' olduğunu açıkça itiraf etmeye başladılar.²⁸ Yine Osmanlı arşivlerinde okuyucuya yeni açılan belgelerin incelenmesi sonucunda, artık 1915 yılında Anadolu Ermenilerinin başına neler geldiği konusunda bölgeler bazında ayrıntılı bilgilere ulaşma imkânımız artık vardır.²⁹ Eğer 2015 yılında Türkiye'de ve yurt dışında başlaması beklenen 'tarihle yüzleşme' dalgasının yaratacağı tartışma ortamı, teknik anlamda "1915 yılında Anadolu Ermenilerine ne oldu?" sorusu çerçevesinde ele alınacak olursa, bugüne kadar dile getirilen resmi görüşlerin hiçbirinin ayakta kalamayacağını söyleyebiliriz.

Benim görebildiğim kadarıyla, 'devletlû takımı' tarafından 2015 yılında kamuoyunda 'Ermeni Soykırımı' çerçevesinde başlayacak olan tartışma ve bilinçlenme ortamını yumuşatmak ve yörüngesinden çıkarmak amacıyla şu yöntem uygulanacaktır: 1915'de Anadolu'daki Ermeni nüfusun başına gelenleri, Balkan Savaşları (1912-13) ve Birinci Dünya Savaşı (1914-18) sırasında Balkanlar ve Anadolu'daki Müslüman nüfusunun yaşadığı göç, katliam ve savaş meydanlarındaki kayıplar, çekilen yokluklar ve esaret anlatılarıyla dengelenmeye ve hafifletilmeye çalışılacaktır. Yanlış anlaşılmasın, tabii ki Balkanlar'daki Müslüman nüfusun başına gelenler de son derece önemlidir ve tartışılmalıdır. Ama bir kesimin yaşadığı acıların, diğerlerinin başına gelenleri örtmek ve maskelemek amacıyla kullanılmasının ahlâken doğru olmadığını düşünüyorum. Gördüğüm kadarıyla gidişat şu yöndedir: 2015 yılında 'tarihle yüzleşme' yerine, maalesef yakın tarihte yaşanan *acıların yarıştırılması* sürecine girileceğini tahmin ediyorum. Ama, 2015'in yaratacağı tartışma or-

27 TC Dışişleri Bakanlığı tarafından biçimlendirilen resmi görüşler için bkz. Dış Politika Enstitüsü, *Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu*, Ankara, 1983. Ayrıca, Ömer Engin Lütem (der.), *Ermeni Sorunu: Temel Bilgi ve Belgeler*, ASAM: Ermeni Araştırmaları Enstitüsü, Ankara, 2007.

28 Hrant Dink Vakfı tarafından 2-4 Kasım 2013 tarihleri arasında Boğaziçi Üniversitesi salonlarında düzenlenen "Müslümanlaştırılmış Ermeniler Konferansı" bu meselelerin ilk kez açıkça tartışıldığı bir platform olmuştur.

29 Diyarbakır vilayeti ile sınırlı bölge bazında bir çalışma için bkz. Ayhan Aktar ve Abdulhamit Kırmızı, "Diyarbakır, 1915", *Diyarbakır Tebliğleri: Diyarbakır ve Çevresi Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konferansı* içinde, Hrant Dink Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, s. 289-326.

tamı, ‘Ermenilerin başına kötü şeyler geldi, ama biz de Balkanlar’dan kovulduk ve savaşlarda öldük’ çerçevesi içine hapsedilmeye çalışılacaktır.

İlginç bir biçimde, 2012 yılında Balkan Savaşlarının 100. yılını anma vesilesi ile yazılan yazılarda, yayımlanan kitaplarda ve hazırlanan TV programlarında Balkan Savaşları ile Osmanlılık ideolojisinin tasfiye olduğu ve İttihatçıların artık tamamen Türk milliyetçiliğini benimsedikleri görüşü sıklıkla dile getirilmiştir. Sanki, Balkanlar’daki Müslüman nüfusu kendi ülkelerinden kovan Yunan ve Bulgar ulus-devletleri, ‘Anadolu’daki Ermenilere hangi muamele yapılması gerekiyorsa’ onun reçetesini İttihatçılara vermiş gibi bir hava oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda, 11 Aralık 1918 günü Osmanlı Parlamentosu’nda Ermeni meselesi tartışılırken, Edirne Mebusu Mehmet Faik (Kaltakkıran) Bey’in “Fakat efendiler, düşününüz ki biz bu tehciri komşularımızdan öğrendik. Kendimiz yapmadık” sözü giderek daha fazla tekrarlanan bir klişe haline gelmiştir.³⁰ “Biz bu işi komşularımızdan öğrendik” yaklaşımı, aslında ülkemizde çok yaygın olan geleneksel açıklamayı akla getirmektedir: Yaramazlık yapan oğlunun aslında ‘masum’ olduğunu, fakat komşunun çocukları tarafından ‘baştan çıkarıldığı için’ hiçbir kötü eyleminden ‘sorumlu tutulamayacağını’ düşünen annelerin sıklıkla dile getirdikleri bildik mazereti bize hatırlatmaktadır. İttihat ve Terakki yönetimini, sanki Asliye Hukuk Mahkemesi kararı ile akıl hastası olduğu için ‘ceza ehliyeti elinden alınmış’ ve yaptıklarından sorumlu tutulamaz bir insan grubu olarak bizlere sunan bu açıklama biçimi 2015’de maalesef sıklıkla karşımıza çıkacaktır.

Cumhuriyet döneminde Ermeni tehciri ile ilgili olarak ‘devletlû takımı’ tarafından ortaya sürülen tüm tezler, aslında hiç de yeni değildir. Bu tezler, ilk olarak 1918 yılının Kasım ve Aralık aylarında Osmanlı Parlamentosu’nda yapılan tartışmalarda dile getirilmiştir.³¹ 4 Kasım 1918 günü Fındıklı’daki Meclis-i Mebusan binasında yapılan oturumda Aydın Mebusu Emmanuel Emanuelidis, İzmir Mebusu Vangel ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendilerin hükümete verdikleri soru önergesiyle savaş sırasında gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarına yapılan zulüm ve kötü muamele dile getiriliyor ve hükümetin

³⁰ *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*. Devre 3, İctima senesi 5, Cilt 1, TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 297. Ayrıca bkz. Taha Akyol, *Rumeli’ye Elveda: 100. Yılında Balkan Bozgunu*. Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2013, s. 245. Maalesef, Taha Akyol’un kitabında Mehmet Faik Bey’in sözleri yanlış alıntılanmıştır!

³¹ Bu konuda bkz. Ayhan Aktar, “Osmanlı Meclisi Ermeni Meselesini Tartışıyor: Kasım-Aralık 1918”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 353-382.

bu konularda hangi tedbirleri alacağı soruluyordu.³² Bu soru önergesi ile başlayan sert tartışmada İttihat ve Terakki kökenli mebuslar, aynen günümüzdeki benzerleri gibi tepki vermişlerdir. Örneğin, Dahiliye Nâzırı Fethi (Okyar) Bey gayrimüslim azınlıkların yaşadığı felaketlerden Müslüman Türk unsurun da etkilendiğini belirterek şunları söylemiştir: “Bilirsiniz efendiler, yaşadığımız dört sene zarfında bu memleketin havasından gayet fena gayet muzır bir takım cereyanlar geçmiş ve memleketin altını üstüne getirmiştir. Bundan dolayı Rum unsuru, Ermeni unsuru, Arap unsuru ne kadar mutazarrır olmuş [zarar görmüş] ise, sizi temin ederim ki Türk unsuru da aynı veçhile ve belki de daha fazla derecede mutazarrır olmuştur.”³³

Görüldüğü gibi Fethi Bey de ‘acıların yarıştirılması’ yöntemini kullanarak kendince bir savunma hattı kurmaktadır. Aynı oturumda söz alan Ermeni mebuslar da benzer önergeler vererek hükümeti kesin tavır almaya zorlamışlardır. Tartışma uzamış ve giderek sertleşmiştir. 11 Aralık 1918 günü Musul Mebusu olan Mehmet Emin (Yurdakul) Bey’in yaptığı uzun bir konuşmada tekrar “mağdur ve mazlum Türklerin davası” dile getirilir:

“Binaenaleyh efendiler, öteki muhterem, mağdur, mazlum vatandaşlarım hakkında arz etmiş olduğum davanın yanına, mazlum Türklerin davasını koyuyorum ve muhterem hükümetimizden bunlar hakkında ne yapmakta olduklarını soruyorum?”³⁴

Meclisteki tartışmalar ertesi gün de devam eder. 12 Aralık 1918 günü yapılan toplantıda, Türklerin mağduriyetleri tekrar dile getirildiği zaman, Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi dayanamayıp söz alır ve ‘acıları yarıştıranlara’ aşağıdaki cevabı verir:

³² Bu soru önergesinin bazı maddeleri şöyleydi: “1. Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir cürümleri [suçları] bulunmayan bir milyon nüfus, kadınlar ve çocuklar ile istisna edilmeyerek katl ve itlaf edilmiştir. 2. Laakal [en az] kırk asırdan beri memlekette medeniyetin âmili hakikisi olan Rum unsurlarından ikiyüz elli bin nüfus hududu Osmaniden tard edilerek [dışarı atılarak] malları müsadere edilmiştir... 4. Memlekette anasırı gayri müslime icrayı ticaretten men edilmiş ve ticaret yalnız erbabı nüfuzun [nüfuz sahiplerinin] yedi inhisarına [tekeline] terk edilmiş olmakla bu yüzden bütün efradı millet adeta soyulmuştur. 5. Mebusandan Zöhrap ve Varteks Efendiler ifna [yok] edilmiştir... 7. Seferberlik vesilesi ile teşkil edilen amele taburu efradından [erlerinden] iki yüz elli bin kişinin açlık ve mahrumiyetten müteessiren telef olmalarına sebebiyet verilmiştir.” *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, a.g.e., s. 109.

³³ A.g.e., s. 110.

³⁴ A.g.e., s. 292.

“[Mehmet Emin Bey], biz mağduruz, Türkler de mağdur diyorlar. Fakat Türklerin mağduriyeti, Millet-i hâkime şeklinde bir mağduriyettir ... Bir takım insanlar, [yani] Ermeniler hayvan sürüleri gibi öldürüldü. Elbette Türklerin mağduriyetini kabul ederim. Yalnız, şekil itibarı ile bir ulviyet [yücelik], bir de mezellet [alçaklık] var. Bunu herhalde kabul edelim. Türkler serhatlerde kahramanca öldüler, Ermeniler de mezelletle [alçaklıkla] öldürüldüler.”³⁵

Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi, burada Türklerin ve Ermenilerin ölüm biçimlerinin “şekil bakımından” birbirinden çok farklı olduğunu altını çizmektedir. Ermeniler “hayvan sürüleri” gibi öldürülürken, Türkler savaş meydanlarında kendi vatanlarını savunurken ‘onurlu bir biçimde’ hayatlarını kaybetmişlerdir. Matyos Nalbantyan Efendi savaş meydanlarında verilen kayıpların Ermeni kıyımında hayatlarını kaybedenlerin durumu ile karşılaştırılmaması gerektiğini söylemektedir. Galiba, acıları yarıştıranlara bu güne kadar verilmiş en oturaklı cevap da budur.

ÇANAKKALE SAVAŞLARI İÇİN KURGULANAN YENİ ‘MİLLÎ TARİH ANLATISI’

2015 yılında izleneceğini düşündüğüm ‘acıların yarıştırılması’ politikasının ‘işaret fişeklerini’ 2011 yılından itibaren izlemek mümkündür. Benim görebildiğim kadarıyla, ‘acıların yarıştırılması’ için seçilmiş olan kulvarlardan en önemlisi Çanakkale Savaşları’dır. Bütün dünyada, Ermeni tehcirinin başladığı tarih olarak kabul edilen 24 Nisan 1915 gününün hemen ertesi sabahı Çanakkale Savaşları’nda kara harekâtının başladığı güne denk gelmektedir. 25 Nisan 1915 günü sabaha karşı 04.30’da İngiliz ve ANZAC birlikleri Gelibolu yarımadasına ve esas olarak Arıburnu sahillerine çıkartma harekâtına başlamışlardı.

Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, daha 25 Nisan 2011 tarihinde Çanakkale’de ‘devletlû takımının’ oyun planını açık eden bir konuşma yapmıştı. İlgili gazete haberi şöyledir:

“Çanakkale Kara Savaşları’nın 96. yıldönümü törenlerine katılmak için Çanakkale’ye gelen Bakan Davutoğlu... ‘Değişen dünya dengeleri ve Türkiye’nin Dış Politika Vizyonu’ konulu konferansa başlamadan önce, ‘Çanakkale adını duyup da kalbi hoplamayan, yüreği titremeyen, damarlarındaki kan akış hızı artmayan bir Türk olamaz’ dedi. Davutoğlu, konferansına, ‘Bütün dünyaya 2015 yılını tanıtacağız. Bazılarının iddia ve iftira ettiği gi-

35 A.g.e., s. 317.

bi bir soykırım yıldönümü olarak değil, bir milletin şanlı direnişinin, Çanakkale direnişinin yıldönümü olarak tanıtacağız' diyerek başladı."³⁶

Davutoğlu'nun 2015 yılında uygulanacak olan 'tanıtım' kampanyasının çerçevesini çizdiği bu konuşmanın ardından, 2012 yılı Ramazan ayında AKP İstanbul İl Teşkilatı'nın Çanakkale Şehitler Abidesi'nde "Şehitlerin Menüsüyle İftar Programı" düzenlendi. Böylece, Çanakkale Savaşları ile ilgili 'İslâmi duyarlılık' biraz daha arttırıldı. Arpa ekmeği, kırık buğday çorbası ve sudan oluşan menü³⁷ ile oruç açan binlerce kişi, okunan Kur'an-ı Kerim'den sonra milli ve hamasi şiirler dinlediler. AKP İstanbul İl Başkanı Aziz Babuşcu iftardan sonra yaptığı konuşmada şunları söylemiştir:

"Çanakkale sadece fedakârlığın, yiğitliğin, direnişin, adanmışlığın değil, aynı zamanda *buram buram iman kokan* bir kardeşliğin de adıdır. Çanakkale'de etnik kökenleri, mezhepleri ne olursa olsun, farklı yörelerden gelmiş şehitlerimizin yan yana sıralanan mezarları kardeşliğimizin, aynı ideal etrafında kenetlendiğimizin ve millet olma şuuruyla vatan toprakları üzerinde bağımsız yaşamamızın ruhuna işaret etmesi bakımından da son derece anlamlıdır. Çanakkale'deki şehitlerimiz mezarlarında yan yana Türk, Kürt, Arap, Çerkez, Laz, Arnavut, Makedon, Boşnak, Alevi, Sünni tüm şehitlerimiz bizim için, *çokluk içinde birliğin, iman içinde dirliğin sembolü* ve teminatıdır. Çanakkale, renklerin, tonların eriyip, sonra kardeşlik olarak fışkırdığı bir ruhun adıdır. *Çanakkale, yeri geldiğinde Türkçe'nin, Kürtçenin, Lazcanın, Çerkezcenin, Boşnakçanın, Arapçanın vatanca'ya döndüğü, imanca'ya döndüğü* kardeşliğin adıdır."³⁸

Cumhuriyetin kuruluşundan sonra şekillenen tarih anlatısı zaten Osmanlı ordusunun kazandığı son zafer olan Çanakkale Savaşları'nı 'Osmanlı' olmaktan çıkararak 'Türkleştirmiş' ve ilginç bir biçimde Milli Mücadele ile

³⁶ *Yeni Şafak*, 25 Nisan 2011. (Altını ben çizdim. A.A.)

³⁷ Milliyetçilerin kendilerini hep 'mağdur' olarak gösterme çabalarının ayrılmaz parçası 'fakirlik ve yokluk' edebiyatıdır. Türk milliyetçisi, sürekli kendi yeteneklerini ve halkını aşağılayarak mağduriyet dozunu arttırmaya çalışır. Aslında mesele çok basittir: Eğer Çanakkale Cephesindeki askerler düzgün beslenmemiş olsalardı, zaten savaşı kaybederlerdi. Çanakkale Cephesinde 7. Tümen, 36. Alay Kumandanı olan Piyade Yarbay Cemil Conk askerlerin beslenme düzeni ile ilgili olarak şunları yazmaktadır: "Her nefere, günde 900 gram ekmecek verildi. Sıcak yemeklere gelince: piring çorbası, etli fasulye, etli nohut, bulgur pilavı, kuru bakla ve hoşaf. Çerez olarak da kuru üzüm ve kuru fındık verildi. Aynı zamanda vakit vakit tütün dağıtılırdı." Bkz. Cemil Conk, "Hatıraları: Çanakkale Seferi, 1915", *Canlı Tarihler*, Cilt 6, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1947, s. 158.

³⁸ "Şehitlikte binlerce kişi Mehmetçğin kumanyasıyla iftar açtı" başlıklı haber. *Hürriyet-Ege*, 23 Temmuz 2012.

bütünleştirerek ‘ulusal tarih’ anlatısının bir parçası haline getirmişti.³⁹ Her ne kadar, Türk tarih yazımında Kurtuluş Savaşı, 19 Mayıs 1919 günü Mustafa Kemal Paşa’nın Samsun’a ayak basması ile başlıyor gibi görünse bile, Cumhuriyetin kurucusu Mustafa Kemal Paşa’nın ilk ciddi askeri başarılarının 1915’de Çanakkale’de kara savaşları sırasında gerçekleşmiş olması ve ‘yedi düvele karşı savaşıyor olmamızdan’ ötürü Çanakkale savaşları ortalama Türk okurunun zihninde milli mücadelenin ayrılmaz bir parçası olarak kurgulanmıştır.

Tabii ki daha savaş yıllarında, özellikle İslâmcı siyasetin temsilcileri Çanakkale Savaşları’nı bir tür ‘küffara karşı İslâmi direniş’ olarak sunan şiir ve yazılar kaleme almışlardır.⁴⁰ Bütün bunlara rağmen, Cumhuriyet döneminin ‘ulusal tarih anlatısı’ içinde Çanakkale Savaşları ‘Hristiyan Haçlı zihniyetinin Müslüman dünyasını istilâ hareketi’ olarak ele alınmamıştır. Ancak son yıllarda bu durum değişmiş, özellikle Çanakkale’deki şehitliklerin ve savaş alanların bir tür ‘Hac yeri’ niteliği kazanmış olması nedeniyle, Çanakkale Savaşları giderek bir İslâmi içerik kazanmaya başlamıştır. Milliyetçi/muhafazakâr partilerden seçilen Belediye Başkanlarının otobüsler kiralayarak kendi beldelerinde yaşayan insanları ve okul çocuklarını Çanakkale turlarına göndermesi, bir bakıma Cumhuriyet döneminin ‘emperyalist işgalcilere karşı direnen şanlı Türk ordusu’ anlatısının yerine ‘küffara karşı direnen İslâm ordusu’ anlatısını popüler düzeyde egemen kılmaya başlamıştır.⁴¹ AKP İl Başkanı Babuşcu’nun deyişi ile Çanakkale’de şehit düşenler “etnik kökenleri, mezhepleri ne olursa olsun” bütün İslâm dünyasının şanlı direnişinin simgesi olarak algılanmaya başlamışlardır. Böylece, ulusal anlatıdaki ‘Türklük’ vurgusu zayıflamış, yerine popüler düzeyde daha kapsayıcı özelliğe sahip olan ‘Müslümanlık’ ile yer değiştirmeye başlamıştır.

Önce popüler düzeyde başlayan ‘Müslümanlık vurgusu’ ilk kez 24 Ni-

39 Bu konu ile ilgili olarak Yzb. Torosyan’ın anılarına yazdığım giriş yazısına göz atılabilir. Bkz. Ayhan Aktar, “Yüzbaşı Torosyan’ın adı yok”, Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *a.g.e.* içinde, s. 89-93.

40 Mehmet Âkif Ersoy’un Çanakkale şehitleri hakkındaki şiiri bu literatürün en iyi bilinen örneklerinden biridir: “Sen ki, İslâm’ı kuşatmış, boğuyorken hüsrân, O demir çemberi göğsünde kırıp parçaladın; Sen ki, rûhunla beraber gezer ecrâmı adın; Sen ki, a’sâra gömülse taşacaksın... Heyhât, Sana gelmez bu ufuklar, seni almaz bu cihât... Ey şehid oğlu şehid, isteme benden makber [mezar], Sana âğuşunu [kucağını] açmış duruyor Peygamber.” Bkz. Mehmed Âkif Ersoy, *Safahat. Altıncı kitap: Âsım*, yay. haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 413.

41 Çanakkale ile ilgili İslâmi nitelikli eserlerin en meşhurlarından biri olan Vehbi Vakkasoğlu’nun kitabı 105 kez basılmıştır. Kitapta, Ramazan Bayramının ilk günü hücum eden bir İngiliz taburunun bulut içine girip kaybolduğu anlatılmaktadır. Bkz. Vehbi Vakkasoğlu, *Bir Destandır Çanakkale*, Nesil Yayınları, İstanbul, 2011, s. 157.

san 2013 tarihinde, Çanakkale Savaşları'nın 98. yılı anma törenleri sırasında uluslararası platforma taşınmıştır. Başbakanlık Basın Merkezi'nden yapılan resmi açıklama şöyledir: "Bu yılki anma törenlerine, daha öncekilerden farklı olarak ilk defa, Çanakkale Cephesi'nde savaşmış, hayatını feda etmiş ve *burada toprağa verilmiş askerlerin doğum yerleri esas alınarak* belirlenen 30'dan fazla ülkenin Ankara'daki Diplomatik Misyon Şefleri davet edilmiş bulunmaktadır."⁴² Tahmin edilebileceği gibi, İtilaf Devletlerini temsil eden Britanya Büyükelçisi David Norman Reddaway'ın yanı sıra İslâm ülkelerinden diplomatlar da bu anma törenine katılmışlardır.

2013 yılı Ramazan ayına geldiğimizde, artık kutlamaların rengi tamamen değişmeye başlamıştır. AKP İstanbul İl Teşkilatının Çanakkale'de düzenlediği ve yine arpa ekmeği, kırık buğday çorbası ve sudan oluşan iftara bu kez sadece Türkiye'den değil, komşu ülkelerden de şehit ve gazi torunları davet edilmiştir. Gazetenin haberine göre, "iftara katılan şehit ve gazi yakınları; Bosna, Yunanistan, Makedonya, Kosova, Arnavutluk, Kırım, Lübnan, Suriye, Irak, Filistin ve Türkiye'nin çeşitli illerinden getirdikleri topraklarla Çanakkale ruhunu ve kardeşliği simgeleyen çınar ağacı" dikmişlerdir. Lübnan'dan gelen şehit torunu gazeteci Ahmet Derviş, "Burada bâtil zail oldu. Bugün iftiharla söylüyorum ki, benim canım Osmanlı'ya da Türkiye'ye de feda olsun" derken, Filistin'den gelen şehit torunu Muhammed Ali Zagir de "dedesinin İslâm'ı ve İstanbul'u savunmak için canını verdiğini" söylemiştir.⁴³

Son olarak, meseleye damgasını vuran açıklama Başbakan Tayyip Erdoğan'dan gelmiştir. Rusya'da yapılan G20 Liderler Zirvesi'nden dönüşünde yaptığı basın toplantısında, Suriye'ye olası bir askeri müdahale ihtimali gündeme geldiğinde Başbakan Erdoğan şunları söylemiştir:

"Kimse kalkıp, 'Haçlı seferleri şöyle böyleydi' bir daha bunları söylemesin. Haçlı seferleri öyle 9 asır geçmişte değil. Unutmayın, *Çanakkale de bir Haçlı Seferi'dir*. Bizim yanımızda kimlerin olduğu bellidir. O zaman Suriye'den bizim yanımızda olanlar vardı, Mısır'dan bizim yanımızda olanlar var, Balkanlar'dan, Bosna'dan, Kosova'dan bizim yanımızda olanlar vardı. İşte o günler *bizim yanımıza hangi duygular içerisinde geldilerse*, hangi duygular içerisinde Mehmedimiz ile beraber Çanakkale'yi savundularsa, işte biz de şu anda aynı duygular içerisinde, Suriyeli kardeşlerimizin yanında olmayı kendimiz için görev telakki ediyoruz."⁴⁴

⁴² "Çanakkale kara savaşlarının anma törenlerinde bir ilk yaşanacak" başlıklı haber, *Akşam*, 24 Nisan 2013. (Altını ben çizdim. A.A.)

⁴³ "Şehit ve gazi torunları Çanakkale'de oruç açtı" başlıklı haber, *Türkiye*, 15 Temmuz 2013.

⁴⁴ *Yeni Şafak*, 9 Eylül 2013. (Altını ben çizdim. A.A.)

Esas itibarıyla, neresinden tutsak elimizde kalacak bu konuşmayı fazla ciddiye almamak gerekir. Fakat, bazı hatırlatmaları yapmakta fayda görüyorum: Birinci Dünya Savaşı’nın ‘emperyalist güçler’ arasında bir paylaşım savaşı olduğunu kabul ettiğimiz zaman, bu savaşta Osmanlı Devleti’nin müttefiki ‘emperyalist Almanya’ idi. İttihat ve Terakki hükümeti, bu büyük paylaşım savaşında ‘bir koyup, üç almak amacıyla’ daha 2 Ağustos 1914 tarihinde Almanya ile ‘gizli ittifak’ anlaşması imzalamış ve hemen ertesi gün seferberlik ilan etmişti.⁴⁵ Osmanlı hükümeti, Almanlardan satın alındığını iddia ettiği *Yavuz* (Goeben) ve *Midilli* (Breslau) zırhlılarını Karadeniz’e göndermiştir. Osmanlı donanması, 29 Ekim 1914 günü Rus donanmasına ateş açıp, Rus limanlarını bombalayarak savaşı başlatmıştır. Burada Osmanlı Devleti, ülkesini savunan ‘mazlum ve mağdur’ taraf değil; düpedüz savaşı başlatan ‘saldırgan’ taraftır. Çanakkale’yi savunan Osmanlı V. Ordusu’nun başında Alman Generali Liman von Sanders vardı.⁴⁶ Bugün hepsi ayrı birer devlet olan Suriye, Lübnan, Irak gibi Arap ülkeleri 1914 yılında birer Osmanlı vilayeti idiler. Seferberlik sırasında bu vilayetlerden silah altına alınan ve Çanakkale’de şehit düşen dedeler ise zaten ‘Osmanlı vatandaşı’ olarak doğmuşlardı. Özel olarak, “bizim yanımıza gelmeleri” diye bir şey söz konusu değildi, onlar sadece mecburi askerlik görevlerini yerine getiriyorlardı. Dolayısıyla, Almanların parası, askeri yardımları ve Alman komuta heyetinin aktif katılımı ile sürdürülen, İttihatçıların kendi ince hesapları sonunda ‘yangından mal kaçırır gibi’ girdikleri bu savaşı Haçlı Seferlerine benzetmenin hiçbir anlamı yoktur.

2015 yılı için ‘devletlû takımı’ tarafından kurgulanan bu yeni tarih anlatısı, ‘alaturka’ tarihçiler arasında hemen etkisini gösterdi. Siyasilerin kurgu-

⁴⁵ Daha savaş başlamadan önce, Almanlarla gizli anlaşma yapıldığını bilmeyen ve Sofya’da Askeri Ateşe olarak görev yapan Yarbay Mustafa Kemal Bey, arkadaşı Salih (Bozok) Bey’e durumun ne kadar vahim olduğunu şöyle anlatıyordu: “Biz hedefimizi tayin etmeden umumi seferberlik ilan ettik. Bu çok tehlikelidir. Çünkü başımızı bir tarafa mı, yoksa birçok tarafa mı vuracağız? Malum değildir. Koskoca bir orduyu uzun müddet hareketsiz, elde âtil bir vaziyette bulundurmak da çok zordur. Dolayısıyla sen de düşünecek olursan, vaziyetin ne kadar vahim olduğunu anlayabilirsin.” Bkz. *Atatürk’ün Bütün Eserleri* (1903-1915), Kaynak Yayınları, Cilt 1, İstanbul, 2012, s. 207.

⁴⁶ Osmanlı Genelkurmayının başında ise fiilen Alman Generali Bronsart von Schellendorf bulunuyordu. Savaş içinde, Alman askeri personelinin mevcudu 1.100 subay ve askeri uzmana ulaşacaktı. Bkz. Edward J. Erickson, *Size Ölmeyi Emrediyorum! I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu*, Kiptap Yayınevi, İstanbul, 2011, s. 32. Erik Jan Zürcher ise Alman askeri personelinin toplamının 18-20.000 civarında olduğunu ifade etmektedir. Tabii ki Zürcher’in verdiği sayılar, Alman birliklerinin özellikle Filistin cephesine aktif katılımından sonra savaşın sonunda ulaşılan büyüklüğü ifade etmektedir. Bkz. Erik Jan Zürcher, “Ölümler Firar Arasında: Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Askerinin Deneyimleri”, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma: Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi* (1980-1928), Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 175.

lamış olduğu bu yeni tarih anlatısını, bu kez tarihçiler tekrarlamaya başladılar. Örneğin, Türk Tarih Kurumu Başkanı (TTK), Prof. Dr. Metin Hülagü hemen durumdan vazife çıkararak aşağıdaki analizi yapıyordu:

“Tarihimizde utanacağımız bir şeyimiz yok. 2015 denilince insanların aklına Ermeni meselesi değil, Çanakkale gelmelidir. Ermeni meselesi de aslında Çanakkale’nin içindedir... Çanakkale Savaşı olmasaydı yani İngiltere ve Fransa Çanakkale’ye gelmeseydi, Ermeni meselesi de olmazdı. Ermeni meselesini biz çıkarmadık. Fransa ve İngiltere kilometrelerce uzaktan kalkıp gelip Anadolu’yu işgal etmeye çalışıyor, Çanakkale’ye dayanıyor, yanlarına da Ruslar ile birlikte Ermeniler’i alıyor, ondan sonra ‘Bunları niye tehcir ettiniz’ diye soruyor. Onlar gelmeseydi Anadolu’da savaş da tehcir de olmayacaktı. Ermeniler hesap soracaksa gidip onlardan, İngiltere’den, Fransa’dan, Rusya’dan sorsun, bize ne soruyorlar.”⁴⁷

Bu tip lakırdıların 2015’e giden yolda daha çok tekrarlanacağını tahmin ediyorum. Aslında TTK Başkanı Prof. Metin Hülagü’nün dile getirdiği tezler de pek yeni değildir. Çanakkale savaşları ile Ermenilerin Suriye çöllerine sürülmeleri ve katledilmeleri arasındaki, bence ‘muhayyel’ ilişkiyi ilk dile getiren Halil Berktaş’dır. 2000 yılında Neşe Düzel’le yaptığı söyleşide şunları söylüyordu:

“Birinci Dünya Savaşı’nda müttefiklerin Çanakkale’yi zorlamaları, 19. yüzyıl boyunca Balkanlar’da yenilgiye uğrayan ve elinde Anadolu’dan başka hiçbir şey kalmayan Osmanlı açısından ‘Eyvah İstanbul dahi elden gidiyor, Anadolu’ya bile sığınamayacağız’ korkusu yarattı. Bu yüzden Osmanlı’daki ‘sırtını duvara dayamışlık, çaresizlik ve sıkışmışlık’ psikozu ile İttihat ve Terakki askeri diktatörlüğünün doğu cephesinde Ermenilere karşı girişeceği uygulama arasında içsel bir bağlantı var. 24-25 Nisan işte bu sıkışmışlığın billurlaştığı andır.”⁴⁸

Eğer Prof. Metin Hülagü, kendisinden 13 yıl önce bu görüşleri savunan Halil Berktaş’ı anmış olsaydı, akademik teamüllere daha uygun davranmış olurdu.

Yine 2015 yılı içinde, TTK ve ATASE tarafından yayımlanacak kitaplarda ve TRT veya özel kanallar tarafından hazırlanacak –‘belgesel’ kılığında piyasaya sürülecek olan– propaganda malzemesiyle ‘devletlû takımı’ tarafın-

⁴⁷ Bugün, 28 Ekim 2013.

⁴⁸ Bkz. Neşe Düzel’in Halil Berktaş ile yaptığı ve “Ermenileri özel örgüt öldürdü” başlıklı mülakat: *Radikal*, 9 Ekim 2000.

dan geliştirilen ve bazı tarihçilerin bu yeni tarih anlatısının kamuoyunda kök salmasına çalışılacağını düşünüyorum. Meraklısı bilir, Genelkurmay Başkanlığı, İngiliz ve Avustralyalıların daha 1920’lerde yayınlamış oldukları Çanakkale Savaşları’nın ‘resmi’ tarihlerini yayınlayabilmek için elli yıldan fazla beklemiştir. ATASE tarafından 1970’lerin sonunda yayımlanmaya başlanan dizinin başlığı da “Birinci Dünya Harbi’nde *Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harakâtı*” olmuştur. İlginçtir, bu kitapların 2012 yılında yapılan yeni baskılarında başlık değişerek şöyle olmuştur: “Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi.” Başlıktan “Türk Harbi” lafının düşmesini, Osmanlı şemsiyesi altında yaşayan Arap, Kürt, Laz, Çerkez, Boşnak ve diğer etnik grupların da savaş meydanlarında savaştıklarının zımnen itiraf edilmesi bakımından belki de ‘olumlu’ bir gelişme olarak kabul etmek gerekir.⁴⁹

İşte, Yüzbaşı Torosyan’ın anıları böyle bir tarihsel konjonktür içinde yayınlandı. Yukarıdaki özetten de anlaşılacağı gibi, Ermeni kökenli bir topçu subayının varlığı hem Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren geliştirilen ‘ulusal tarih’ anlatısına, hem de bugünlerde 2015’in yaratacağı olumsuz havayı dengelemek için kurgulanan ‘İslâm dünyasının Çanakkale’deki şanlı direnişi’ anlatısına ters düşen bir özelliği vardı. Türk milliyetçileri açısından, Çanakkale’deki şanlı Türk ordusunda *Ermeni* bir topçu subayının varlığı ‘ütülenmesi’ gereken bir arıza sayılmalıydı. Aynı şekilde, Çanakkale’de İslâm dünyasına saldıran Haçlılara karşı İslâm ordusu içinde bulunan *gayrimüslim* bir topçu subayı da kurgulanan yeni tarih anlatısını bozuyordu. Tahmin edilebileceği gibi, Yüzbaşı Torosyan’ın bu iki anlatıda da yeri yoktu.

GENELKURMAY’IN AÇIKLAMASI:

ÇANAKKALE’DE SARKİS TOROSYAN DİYE BİRİ YOK!

16 Aralık 2012, Pazar günü *Hürriyet* gazetesinin birinci sayfadan verdiği “Torosyan Kavgası” başlıklı haberde, Yüzbaşı Torosyan’ın kitabı tanıtılıyor ve Sabancı tarihçilerinden Halil Berktaş ve Hakan Erdem’in kitap aleyhinde başlattıkları kampanya anlatılıyordu. Ayrıca, benim kampanya ile ilgili *Taraf*’ta yazdığım yazılar ve Taner Akçam’ın *Agos*’ta yayımlanan mülakatı özetleniyordu. Haberin sonunda ise, Genelkurmay Başkanlığı’nın Yüzbaşı

⁴⁹ Her şeye rağmen, fazla iyimser olamıyorum. Bu kitapların, 2015 yılından sonra yapılacak baskılarını da beklemek gerekir diye düşünüyorum. Eğer Başbakan Erdoğan’ın ‘yeni’ yaklaşımı resmi tarih yazımında egemen olursa, “20. Yüzyılın Haçlı Seferi: 1915’te Çanakkale Cephesi” başlıklı kitapların yayımlanması benim için hiç de şaşırtıcı olmaz. Belki de, “20. Yüzyılda Selahaddin Eyyubî Ruhu: İslâm’ın Kılıcı Liman von Sanders Paşa Çanakkale Cephesinde” gibilerden biyografik çalışmaların ATASE tarafından yayımlanacağı günler yakın olabilir!

Torosyan hakkında gazeteye yaptığı resmi açıklama yayımlanıyordu. Açıklama şöyleydi:

“Genelkurmay Başkanlığı’nın Hürriyet’e gönderdiği açıklamaya göre, Harbiye Topçu Okulu ve Milli Savunma Bakanlığı arşivlerine göre o dönemde orduda Sarkis adında iki asker var. Baba adı Toros Efendi olan, 1809 [Herhalde 1890 olmalı!] Bilecik doğumlu yedek subay Sarkis Torosyan eczacı sınıfında ve Polatlı Asker Hastanesi’nde görev yapmış. Baba adı Osep olan 1891 İzmir, Karşıyaka doğumlu Sarkis’in künyesi ise (soy ismi yok) tartışmaya neden olan Sarkis Torosyan’ın künyesiyle benzerlikler taşıyor. Topçu Üsteğmen olan Karşıyakalı Sarkis, I. Dünya Savaşı’nda Harbiye Nezareti mukayyet Kıta’sına bağlı olarak 8. Sahra Topçu Alayı, I. Sahra Topçu Taburu, 3. Bölükte göreve başlamış. Kirte muharebelerinde *cephanesiz kalan takım personeline cephane taşıma başarısından dolayı* Harp Madalyası ile ödüllendirilip 1924’de askerlikten ayrılmış. Ancak Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanlığı teşkilatında yer alan 5. Ağır Topçu Alayı, I. Ağır Topçu Taburu, 3. Bölük Komutanı (Ertuğrul Tabyası) olarak görev yapmamış. Çanakkale [Rumeli ?] Hamidiye Tabyası’nda da bu isimli bir subay yok.”⁵⁰

Yukarıdaki açıklama, ülkemizde tarih yazımı üzerindeki askeri vesayetin tipik bir örneği olduğunu düşünüyorum. Sabancı tarihçileri tarafından varlığı sorgulanan ve düpedüz ‘yalancı’ olduğu iddia edilen bir Ermeni topçu subayı ile ilgili olarak Genelkurmay Başkanlığı kendi arşivinde (ATASE), kendi memurlarına bir araştırma yaptırıyor ve bu araştırmanın sonucu bir gazeteye ‘resmi açıklama’ olarak bildiriliyordu. Anlaşılan, bizlerin bu açıklamayı ‘doğru’ kabul edip, meseleyi kapatmamız isteniyordu. Peki, bizlerin bu beylere dönüp, “yahu şu arşivi açın, bir de biz bakalım” deme imkânımız yok muydu? Herhalde, yoktu.⁵¹

Bu resmi açıklamanın yayımlanmasından kısa bir süre sonra bir Ermeni okurumdan mesaj aldım. Sevgili okurum O.E., dedesi ile ilgili bir anısını benimle paylaşıyor ve bazı sorular soruyordu. O.E.’nin mesajı şöyleydi:

⁵⁰ Şehriban Oğhan’ın “Torosyan Kavgası” başlıklı haberi, *Hürriyet*, 16 Aralık 2012. (Altını ben çizdim. A.A.)

⁵¹ Artık tarihçiler Genelkurmay Askeri Arşivleri’nde nasıl muamele gördüklerini ayrıntılı olarak anlatıyorlar. Örneğin, Emel Akın ATASE’den çalışma izni almış ve günlerce çalışarak arşivdeki 60 ciltlik ‘İstiklal Harbi’ belge kataloglarını baştan sona taramış. Bu belge yığını içinden bin sayfa belgeyi seçerek okumak istediğini bildirmiş. ATASE uzmanları bu belgeleri kendisine vermeden önce ‘gözden geçirmişler.’ Şimdi sözü, Emel Akın’a bırakalım: “Sonunda bu bin sayfanın içinden ATASE’nin *vermeyi uygun gördüğü* 130 sayfayı seçtim.” Bkz. Emel Akın, *Moskova-Ankara-Londra Üçgeninde İştirakiyuncular, Komünistler ve Paşa Hazretleri*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 17. (Altını ben çizdim A.A.).

“Valla onu bunu bilmem. Kim kimi savunmuş kim palavra yazmış kim ne yapmış, kimin romanını kim okumuş anlamam. Ne Genelkurmay arşivlerine inanırım, ne de diğerlerine. Torosyan hakkında bildiğim bir şey varsa o da Çanakkale’de savaşmış iki kez kurşun yiyip Gazi olmuş, askerliğini ‘topçu er’ olarak yapmış olan dedem Hagop Akça’nın ben 5-6 yaşlarındayken ‘biz Yüzbaşı Torosyan’ın neferleriydik’ deyip gururlandığını hatırlıyorum. O zamanlar ne bu kitap yayınlanmıştı, ne de diğerleri. Yâni bu da demek oluyor ki, Çanakkale’de savaşmış Yzb. Torosyan adında bir subay gerçekten vardı ve bu Torosyan gururlanılacak bir şeyler yapmıştı. Bu Yzb. Torosyan tartışmalarında bir şeyi çok merak ediyorum: Acaba Yüzbaşının ismi, *Sarkis Torosyan* değil de *Süleyman Torosoğlu* olmuş olsaydı, onu olmamış gibi göstermek için birileri bu kadar çaba harcayacak mıydı?”⁵²

Burada, Çanakkale gazisi merhum Hagop Akça Bey’in tanıklığından faydalanarak, Yüzbaşı Torosyan’ın Çanakkale cephesinde savaşmış olduğunu ispat etme çabası içinde olmadığımı baştan söylemeliyim. Çünkü ‘alaturka’ tarihçiler nezdinde ‘Ermeni torunların’ tanıklığı sorun yaratıyor. Neden böyle davrandığımı örneklerle anlatayım.

Yüzbaşı Torosyan tartışmasında ‘torunların tanıklığı’ meselesini, önce Halil Berktaş başlattı. 18 Mart 1915 tarihinde müttefik donanmasının boğazı zorladığı zaman, Dardanos Tabyasında görev yapan dedesi merhum Halil Namık Bey’in kendisine çocukken anlattıklarını özetledi:

“İtilâf zırhlılarının Boğazın girişine yaklaşmalarının daha ilk dakikalarında, Üsteğmen (Mülâzım-ı Evvel) Hasan ve Teğmen (Mülâzım-ı Sâni) Mevsuf Beyler [Dardanos Tabyasının] gözetleme mevkiindeyken *Queen Elizabeth*’dan gelen 38’lik bir mermiyle ve oradaki bütün diğer erlerle birlikte şehit olduktan sonradır ki, henüz 22 yaşındaki Halil Namık Bey komutayı üstlenip her nasılsa o günü çıkarmayı başarmış. Bu arada, dreadnot-öncesi savaş gemisi tiplerinden *Irresistible*’ın batırılmasında da bir payı olmuş... Sonra olanı tahmin edebilirsiniz; beş yaşından 1957’ye, dedemin öldüğü on yaşına kadar, 18 Mart ve *Irresistible*’ın batışı öyküleriyle dolu geçti çocukluğum. Fakat kuşkusuz *Lawrence of Arabia* taklidi bir Sarkis Torosyan değildi Halil Namık Bey; sâkin ve abartısız, aynı zamanda neşeli ve muzip bir insandı; kendi rolünü hiç büyütme kalkmaz, öyle ‘benim attığım bir

52 Bu makaleyi yazarken, O.E.’ye masaj yazıp dedesinin tanıklığını yayınlamak için izin istedim. Aldığım cevabı aynen kopyalıyorum: “Hocam, makalede mümkünse açıkça ismim ve soy ismim geçmesin, lütfen. Yani O.E. deme imkânınız varsa sevinirim. Konudan çekindiğimden değil ama, biliyorsunuz Türkiye’deki durumları... Anında hedef tahtasına oturtuyorlar insanı.” O.E.’nin bu ricasını içim acıyarak yerine getiriyorum. Umarım, ‘alaturka’ tarihçilerimiz de Yzb. Torosyan’ın anıları etrafında başlattıkları karalama kampanyası sonucunda Ermeni vatandaşlarımızı nasıl bir psikolojik baskı, korku ve suskunluk sarmalı içine soktuklarını anlarlar. (Altını ben çizdim. A.A.)

mermiyle koca zırhlı battı, savaşın kaderi değişti' hikâyelerini aklından bile geçirmez; *Irresistible*'in zaten mayına çarptığı için batmakta olduğunu her seferinde tekrarlar.”⁵³

Torun Berktaş'ın dedesi Halil Namık Bey'den gelen tanıklığı anlattığı yazısı, Hakan Erdem'in kitabında da yer almış, uzun uzadıya alıntılanmıştı.⁵⁴ Hakan Erdem, Yüzbaşı Torosyan'ın 17 Nisan 1915 günü Dardanos Tabyasında *neden bulunmuş olamayacağını* ispat etmek için Halil Namık Bey'in tanıklığını kullanıyordu. Daha sonra, Taner Akçam'ın Torosyan'ın torunu Louise Schreiber ile görüşmesi *Radikal* gazetesinde yayımlandıktan sonra Halil Berktaş, “Dedenin hayatının tanığı, torunu olabilir mi” başlıklı bir yazı yazarak Louise Schreiber'in dedesi hakkındaki tanıklığının geçerli olamayacağını uzun uzadıya anlattı.⁵⁵ Hakan Erdem ve Cemil Koçak da aynı çizgide bir savunma hattı geliştirdiler.⁵⁶

Bütün bu olup bitenlerden bendeniz dersimi aldığım için, O.E.'nin merhum dedesi Hagop Akça Bey'den aktardığı Yüzbaşı Torosyan hakkındaki tanıklığı bir 'sözlü tarih bilgisi' olarak kabul ederek kullanmak niyetinde değilim.⁵⁷ Fakat O.E., Yüzbaşı Torosyan tartışmasını tarih yazımı açısından

⁵³ Halil Berktaş, “Bilvesile, Halil Namık Bey”, *Taraf*, 25 Ekim 2012.

⁵⁴ Bkz. Hakan Erdem, *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan'ın Acayip Hikâyesi*, s. 120.

⁵⁵ Halil Berktaş, “Dedenin hayatının tanığı, torunu olabilir mi” başlıklı yazısında (*Taraf*, 9 Ocak 2013) şunları söylüyordu: “Bir tarihçilik faciası daha. *Bir kuşağın tanığı, iki kuşak sonrası olabilir mi?* Bazı tarihi olaylar hakkında, bir adam bir şey yazmışsa, onun doğruluğu veya yanlışlığının tanıklığı, ancak akranlarından; sözü edilen olayların içinde veya aşağı yukarı o sırada onunla birlikte yaşamış diğer kişilerden gelebilir. Burada ise çok komik bir durum var: Torosyan'ın yazdıklarının gerçekliğinin kanıtı olarak, dedesini hiç tanımamış, öldüğü yıl doğmuş, dedesinin “yaşadıkları” ve “yaptıkları”nı sadece aile içinde anlatılanlardan “bilen” bir toruna başvuruluyor. Eh, peki, onlar, yani anne ve annen nereden biliyor? Onların da bağımsız bir bilgi kaynağı yok ki; onlar da baba ve koca olarak Torosyan'ın yıllar yılı kendilerine söylediklerini tekrarlıyor.”

⁵⁶ Hakan Erdem kendisine Gülenay Börekçi'nin sorduğu bir soruya şöyle cevap veriyordu: “Taner Akçam'ın Taha Akyol'a gönderdiği mektup sayesinde Torosyan'ın hayattaki yakınlarının bazı açıklamalar yapacağını öğrendik. Tarih çalışmalarında yeni bilgilerin ortaya çıkması her zaman iyidir... Sadece, insani bir merak saikiyle soruyorum: Ne diyecek Torosyan'ın yakınları? ‘Dedemiz, 19 Şubat günü zırhlı batırmıştır, hatıratında okuduk’ mu?” *Habertürk*, 23 Aralık 2012. Aynı çizgide yayın yapan Cemil Koçak da şunları yazıyordu: “Torosyan tartışmasında torununun aranıp bulunması, anılarının bizzat torununca onaylanarak tarihin biricik gerçeğine ulaşıldığının düşünülmesi, düpedüz gülünç. Sözlü tarih, ancak birinci el tanıklıklar, bilgiler, gözlemler açısından anlamlı olabilir. Yoksa ölüp gitmiş büyükleri hakkında kendisine aktarılanları ancak bilebilecek olanlar açısından anlamlı sayılmaz.” Bkz. Cemil Koçak, “Ya Sarkis Torosyan doğru söylüyorsa”, *Star*, 9 Şubat 1013.

⁵⁷ Bu konuyu fazla uzatmamak için Taner Akçam'ın aşağıdaki tespitlerine tamamen katıldığımı ifade etmek istiyorum: “Bu vesile ile, Halil Berktaş'ın Louise Schreiber ve dedesi hakkında sarf ettiği sözlerin (*Taraf*, 9 Ocak 2013) hiç hoş olmadığını söylemek istiyorum. Sonuçta birileri, kendisi ve dedesi Halil Namık Bey hakkında da benzer ithamlarda bulunabilir. Halil Berktaş'ın söyledik-

çok önemli bir soru soruyordu: “Acaba Yüzbaşının ismi, *Sarkis Torosyan* değil de *Süleyman Torosoğlu* olmuş olsaydı, onu olmamış gibi göstermek için birileri bu kadar çaba harcayacak mıydı?”

O.E.’nin sorusu, meselenin bam teline dokunuyordu. Neydi acaba ‘ala-turka’ tarihçileri yerinden sıçratan veya Genelkurmay Başkanlığı’nı yazılı açık-lama yapmaya zorlayan mesele? Evet, anıların yazarı *Süleyman Torosoğlu* isimli bir topçu subayı olsaydı, kitabındaki her cümle didiklenip eleştirilecek ve yazar ‘uydurma anı yazmakla’ suçlanacak mıydı? Yıllar sonra anılarını yazan subaylar, eğer günü gününe olup biteni kaydetmemiş, sonradan akılda kalanla-rı kâğıda dökmüşlerse yer, tarih, olay ve yorum hataları kaçınılmazdı.⁵⁸ Ülke-mizde Müslüman/Türk kesimden yüzlerce subayın anıları yayımlandı, acaba hangisi bu türlü bir denetime ve karalama kampanyasına tâbi tutulmuştu?

Burada küçük bir parantez açalım: Torosyan tartışması üzerine Robert Fisk’in 12 Mayıs 2013 tarihinde *The Independent* gazetesinde çıkan eleştirel makalesine *Sabah* gazetesinde cevap veren Princeton Üniversitesi öğretim üyesi Prof. Şükrü Hanioglu da şöyle diyordu: “İşini ciddiye alan tarihçilerin söz konusu kitap *Hasan Rıza* adında birisi tarafından yazılıysaydı sorgulayacakları bir durumu, hâtırat Sarkis Torosyan tarafından dikte ettirildiği için *siyasi doğruluk* gereğince göz ardı etmelerini beklemek anlamlı değildir.”⁵⁹ Tabii ki öyledir, Şükrü Hanioglu son derece haklıdır. Eleştirel ta-

lerinin, artık çok iyi bildiğimiz terbiye sınırları ötesi üslubunun bir ürünü, maksadı aşan ifadeler olduğunu ümit etmek istiyorum. Çünkü bizden, dedesinin kendisine aktardıklarına inanmamızı ama Louise Schreiber’in anlattıklarını ciddiye almamamızı istemesinin Türkiye coğrafyasındaki çağrışımları çok kötü maalesef.” Bkz. bu derlemeye s. 233, Taner Akçam, “Yüzbaşı Torosyan tartışmaları: Ya da suskunluğun sessiz anlaşması”.

- 58 Örneğin, Çanakkale Savaşları’na 13. Tümen’de Topçu Teğmeni olarak Alçıtepe’deki savaşlara katılan Bolvadinli Mehmet Sinan Bey (1890-1956) anılarında şunları yazıyordu: “15 Ağustos [1915] taarruzunda sarf ettiğimiz top ve makineli tüfek mermilerinin noksanlarını bir türlü tamamlamamıştık, zaten o günden itibaren mermileri lüzum eden yerlerde sayı ile kullandırıldık... Bu durumu bütün çıplaklıkla Almanya’ya anlatacak bir çare talep ediliyordu. Almanya da Romanya topraklarına bir yıldırım taarruzu yaparak Romanya’nın merkezi olan Bükreş’i zapt etmiş ve Balkan hattı açarak trenleri faaliyete geçirmiş ve bize ilk katarla top ve makineli tüfek mermileriyle, kürek, kazma, çadır, ilaç gibi birçok hayati madde ve malzeme göndermişti.” Bkz. *Bolvadinli Mehmet Sinan Bey’in Harp Hatıraları*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 33. Burada Mehmet Sinan Bey yaklaşık bir yıllık bir tarih hatası yapmaktadır. Romanya, bir yıl sonra, 27 Ağustos 1916 tarihinde İtilaf Devletleri saflarına katılarak Avusturya Macaristan’a harp ilan etmiştir. Alman Mareşali von Mackensin yönetimindeki Alman, Avusturya, Bulgar ve Osmanlı birliklerinin toplanıp Romanya üzerine yürümesi 1916 yılı sonbahar aylarını bulur. Bükreş’in düşmesi ise 6 Aralık 1916 tarihinde gerçekleşmiştir. Bugüne kadar kimse, Mehmet Sinan Bey’in ‘palavracı’ ve anıların ‘kurmaca’ olduğunu iddia etmemiştir!

- 59 Şükrü Hanioglu, “Torosyan’ın hâtıraları, tarihin Türkleştirilmesi ve siyasi doğruluk”, *Sabah*, 26 Mayıs 2013.

rihçiliğin *Sarkis* ile *Süleyman* veya *Hasan Rıza* arasında taraf tutmaması ve kendi çizgisinde tutarlı olması gerekir. Ama bugüne kadar, örneğin Hasan Rıza gibilerden ismi olan Müslüman/Türk kesimden bir subayın anıları böylesine didiklenmiş ve hakkında bir 'karalama' kampanyası başlatılmış mıdır, merak ediyorum? Belki gözümden kaçmış olabilir, ama ben böyle bir örnek hatırlamıyorum. Peki, Torosyan'ın böylesine bir muameleyi görmesinin sebebi neydi acaba?

Taner Akçam, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi hakkında uzmanlaşmış tarihçilerin Ermeni meselesi hakkında 'suskun kalmış' olmalarının altını çizerek, "son dönem Osmanlı tarihi üzerine [uzmanlaşmış] tarihçilerin çoğunun kitaplarında, imparatorluğun çöküşü esnasında ortaya çıkan tehcir, nüfusu sınır dışına sürme, katliamlar ve soykırım gibi konuları ele almadıklarını" ve bu konuların yazdıkları kitaplarda "var olmadığını" ifade ediyordu.⁶⁰ Bu konuda, en son örneğin de Şükrü Hanioglu'nun *A Brief History of the Late Ottoman Empire* isimli kitabı olduğunu belirtiyordu. Akçam'ın bu satırlarını okuduktan sonra, merak edip Şükrü Hanioglu'nun kitabına baktım ve açıkçası çok şaşırdım: "1915'de Anadolu Ermenilerine ne oldu?" sorusu, Hanioglu'nun Osmanlı'nın son dönemini anlattığı 211 sayfalık kitabında sadece bir paragraf ve iki dipnotla geçiriliyordu.⁶¹ Açıkçası, II. Meşrutiyet dönemi üzerine en ciddi otorite olan ve eserlerinden her zaman çok şey öğrendiğim Şükrü Hanioglu'nun son kitabındaki 'mayınlı araziye girmeme' tavrını çok düşündürücü buluyorum!

Dönelim, O.E.'nin sorusuna ... Genelkurmay Başkanlığı'nın resmi açıklamasında O.E.'nin sorusunun cevaplamak yönünde bazı ipuçları olduğunu düşünüyorum. Örneğin, Karşıyakalı Sarkis'in askeri kariyeri anlatılırken şunlar söyleniyor: "Topçu Üsteğmen olan Karşıyakalı Sarkis ... 8. Sahra Topçu Alayı, I. Sahra Topçu Taburu, 3. Bölükte göreve başlamış. [Çanakkale'de] Kirte muharebelerinde *cephanesiz kalan takım personeline cephe taşıma başarısından dolayı* Harp Madalyası ile" ödüllendirilmiş. Kısacası, Karşıyakalı Sarkis topçulukta gösterdiği yararlıklardan ötürü değil, cepheye 'cephane taşımak' gibi bir pasif görevi iyi yaptığı için madalya ile ödüllendirilmiş. Tabii ki Karşıyakalı Sarkis ile ilgili belgeler bizim gibi 'normal fanilere' kapalı olduğu için kesin bir şey söylemek imkânsız, ama

⁶⁰ Taner Akçam, *The Young Turks' Crime against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2012, s. xxv ve dipnot 32.

⁶¹ Şükrü Hanioglu'nun *A Brief History of the Late Ottoman Empire*, Princeton University Press, Princeton, 2008, s. 182 son paragraf ve 59, 60 numaralı dipnotlar.

kimse kusura bakmasın, bendeniz bu resmi açıklamayı pek inandırıcı bulmuyorum.

Karşıyakalı Sarkis, ‘Üsteğmen’ rütbesinde bulunduğuna göre, Harbiye mezunu olduğunu söyleyebiliriz. Peki, Topçu Subaylığı gibi dönemin en fazla teknik bilgi gerektiren muharip sınıfından bir subaya, Çanakkale’deki komutanlar cepheye cephane taşımak gibi bir ‘geri hizmet’ görevi mi vermişler? Acaba, Levazım sınıfından bu işi yapabilecek subaylar yok muymuş?

8 Ocak 1914 tarihinde Enver Paşa’nın Harbiye Nazırı olarak atanmasından sonra 1.100 Osmanlı subayının ordudan atıldığını biliyoruz.⁶² Bu temizlik operasyonunun en önemli sonuçlarından biri de Osmanlı ordusunun komuta kademesinin gençleşmiş olmasıdır. Aksi takdirde, 1915 yılında 34 yaşında bir Kurmay Yarbey olan Mustafa Kemal (Atatürk) Bey’in önce tümen ve daha sonra da kolordu seviyesindeki birliklere komuta etmesini açıklamak mümkün değildir. Nitekim, 7. Tümen, 36. Alay Kumandanı olan Piya-de Yarbey Cemil Conk (1873-1931) anılarında 24 Haziran 1915 günü Seddülbahir’de yaralandığını anlatır. İlk müdahaleler yapıldıktan sonra, 71. Alay Başhekimisi *Moiz Bey* tarafından İstanbul’daki Şişli Etfal Hastanesi’ne sevk edilir. 15 Temmuz’a kadar hastanede kaldıktan sonra, doktorlar kendisine nekahet dönemini tamamladıktan sonra cepheye gitmesini söylerler. Yarbey Cemil Bey, 20 Temmuz günü acilen Harbiye Nezareti’ne çağrılır ve Enver Paşa tarafından kabul edilerek, “vaziyetin gayet acele hareketi icap ettirmesine binaen” kendisine “4. Tümen Kumandanlığının verildiği, yedi gün içinde vazifesinin başında” olması emredilir.⁶³ Böylece Yarbey Cemil Bey, tam iyileşmeden Çanakkale Cephesi’ne hareket eder. Dolayısıyla, Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı ordusunda subaylar arasındaki yüksek kayıplar ve önceden yapılan ‘temizlik’ operasyonları sonucunda muharip subay kadrolarında ciddi eksikler bulunmakta olduğu görülmektedir. Aynı şekilde, Esat Paşa anılarında 27 Eylül 1914 tarihinde I. Ordu Kumandanlığı’ndan gelen ve Liman von Sanders imzalı 12 numaralı emirde, “emekli” durumda olan Bahriye subaylarının Osmanlı kara ordusunda kullanılmasına Bahriye Nezareti’nin izin verdiğini bildirmektedir.⁶⁴

⁶² M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, Military and Ottoman Collapse*, I. B. Tauris, Londra, 2000, s. 355.

⁶³ Cemil Conk, *a.g.e.*, s. 156-160.

⁶⁴ Yanyalı Esat Bülkat [1862-1952], “Üçüncü Kolordu Kumandanlığına tayin olduğum 25 Kanun-ı evvel 1329 / 7 Kanunusani 1914’ten [7 Ocak 1914] Birinci Ordu Kumandanlığına tayin olduğum 3 Teşrinisani 1331 / 16 Teşrinisani 1915 [16 Kasım 1915] tarihine kadar Hatıratım”, 1950, s. 316. Daktilo edilmiş ve Esat Paşa tarafından düzeltilmiş metin. Esat Paşa’nın anıları yayınlanmak

Aynı şekilde, 19 Tümen Kumandanı Kurmay Yarbay Mustafa Kemal (Atatürk) Bey'in Çanakkale Savaşları sırasında tuttuğu not defterleri incelendiğinde karşımıza ilginç bir tablo çıkmaktadır. ATASE tarafından yayımlanmış not defterinin içinde 19. Tümen bünyesindeki alayların (57, 72, 77 ve 32) tüm zabitan kadrosu şablon olarak kutucuklar içinde listelenmiş ve her kutucuk içinde görev yapan kişilerin isimleri yazılmıştır.⁶⁵ Mustafa Kemal Bey'in emri altında görev yapanların listesini çıkarması son derece doğal karşılamak gerekir. Fakat bu tabloya dikkatli bir biçimde baktığımız zaman, bazı kutucukların (kadroların) boş olduğunu, yani 19. Tümen'de personel eksikliği bulunduğunu görüyoruz. Örneğin, 19. Tümen bünyesinde bulunan Topçu Seri Cebel (Dağ Topu) Tabur Komutanı olarak Binbaşı Yahya Nafiz Bey'in ismi verilmektedir. Fakat Tabur Komutan Yardımcısı kadrosu, doktor, veteriner, levazım subayı, demirci, kamacı, marangoz kadrolarında kimsenin ismi yazılı değildir. Mustafa Kemal Bey'in bu listeyi yaparken kendi altında çalışan personelin ismini unuttuğunu iddia etmemiz mümkün değildir. Dolayısıyla, 19. Tümen kadrosunda personel eksikliği olduğu tümen kumandanının tuttuğu notlardan da net olarak anlaşılmaktadır.

Kısacası, Birinci Dünya Savaşı'nın başında, Osmanlı ordusunda subay kılığı 'had safhada' sayılmalıdır. Bu itibarla, Harbiye mezunu olan topçu Üsteğmeni Karşıyakalı Sarkis'in savaşın ortasında levazım işleri ile görevlendirildiği iddiası bana hiç makul gelmiyor. Bu iddia, eğer Rus ordusuna karşı savaşan Kafkas Cephesi'ndeki Ermeni subaylar için dile getirilseydi, belki daha inandırıcı olabilirdi. Çünkü, Rus ordusu içindeki Ermeni taburlarının varlığı nedeniyle Ermeni muvazzaf subayların geri hizmette görev yapmaya zorlanmaları anlaşılabilir bir şeydi. Biraz ileride, Çanakkale'deki III. Kolordu Kumandanı Esat (Bülkat) Paşa'nın 'kilit altında tutulan' anılarını kullanarak Çanakkale Cephesi'nde 'geri hizmette görevlendirme' meselesinin sadece Ermeni erler için geçerli olduğunu göreceğiz.

Peki, sorun nedir? Sorun, birileri için Ermeni kökenli bir Topçu Üsteğmeni olan Karşıyakalı Sarkis'in 1915 yılında toplanan başında Çanakkale Savaşları'nda vatani savunmuş olabileceği gerçeğini kabul edememekten geçmektedir. 'Ulusal tarih anlatısı' Genelkurmay'daki hazretlerin gayrimüslim

üzere, ölümünden sonra ailesi tarafından Harp Akademileri Kütüphanesi'ne teslim edilmiştir. Yaklaşık 60 yıldır ATASE tarafından yayımlanmayı beklemektedir. Esat Paşa'nın anılarının akıbeti hakkında beni bilgilendiren yeğeni ve komşum Sn. Karaca Taşkent'e teşekkürlerimi sunuyorum.

65 Atatürk'ün Not Defterleri VII, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Yayını, Ankara, 2007, s. 17-37.

Osmanlı subaylarının çeşitli cephelerde kahramanca savaştıklarını itiraf etmesini engellemektedir. Sanıyorum, sıkıntı buradadır!

OSMANLI ORDUSUNDA ERMENİ SUBAYLAR⁶⁶

1908’den sonra, II. Meşrutiyet döneminde gelişen eşitlik dalgası Osmanlı ordusunu ve askerlik düzenini de etkilemişti. İlk olarak, “Gayrimüslimlerden Bedel-i Askeri” alınmamasına ilişkin yasa teklifi 1 ile 18 Temmuz 1909 tarihleri arasında Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında tartışıldı ve 21 Temmuz 1909 tarihinde kanunlaştı.⁶⁷ Böylece, gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının ‘Bedel-i Askeriye’ adı altında bir vergi ödeyerek askerlik hizmetinden muaf tutulması uygulaması yürürlükten kaldırıldı.

Osmanlı Ermeni toplumunun ileri gelenleri de mecburi askerliğe karşı değildiler, hatta bu meseleyi eşit vatandaşlığın temeli olarak görüyorlardı. 1909 yılı Şubat ayında, hükümet ‘Ahz-ı Asker Kanunu’ tasarısını meclise sevk ettiği zaman, 31 Mart 1909 günü, Ermeni vatandaşların Sivas’ta düzenledikleri mitinge 4.000 kişi katılmış ve Sivaslı Ermeniler bedel ödemek istemediklerini, onun yerine askere alınmayı beklediklerini dile getirmişlerdir. Mitinge katılanlar, dini liderleri Torkom Kuşakyan vasıtası ile Meclis-i Mebusan’a, Ermeni Patrikhanesi’ne, *Osmanlı ve Manzume-i Efkar* gazetelerine taleplerini iletmek amacıyla telgraf çekmişlerdir.⁶⁸ 1909 yaz aylarında kanun teklifi Meclis-i Mebusan’da tartışılırken Erzurum Mebusu Ohannes Vartkes Efendi de şunları söylüyordu: “Gayrimüslimler için de, Müslimler için de aynı şeyi talep ediyorum. Bu cihetle Hristiyanlarla Müslimler beyninde müsavat [Hristiyanlarla Müslümanlar arasında eşitlik] fikrini yerleştirmek için, bu lazımdır.”⁶⁹

⁶⁶ Bu bölümün hayli kısaltılmış versiyonu, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusunda Ermeni Askerler” başlığı altında *Toplumsal Tarih* dergisinin Mart 2015 (No. 255) sayısında yayımlanmıştır.

⁶⁷ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre 1, Cilt 5, İctima senesi 1, 8 [21], Temmuz 1325 [1909]. TBMM Basımevi, Ankara, 1992, s. 475-486.

⁶⁸ Telgraf metni şöyledir: “Bugün dört bin kadar ahali bir miting içtima ederek bilfiil hizmet-i askeriye de bulunmak ve muhafaza-i vatan emr-i akdesin [kutsal vatani koruma emrinin] İslâmlar gibi Kanun-i Esasi mucibince Ermenilere de teşmili takarrür eylemiş [yaygınlaştırılması kararlaştırılmış] ve zaten ahali son derece zebun [güçsüz] sefalet [içinde] bulunmuş idüğünden bedelatin itasına [verginin ödenmesine] katiyen aciz olup bu gibi mugayir-i musavat [eşitliğe karşı] hâlê şiddetle itiraz ile Kanun-i Esasi hükmünün harfiyyen icrasını talep eyler. Ahali namına: Mateos Kürkçüyan, Avedis Aginyan, G. Grasdyan, V. Vartanyan, V. Moskofyan.” Bu telgraf 1908’den sonra Sivas’ta Ermeni harfleriyle Türkçe yayımlanan *Antranik* gazetesinin 4 Nisan 1909 tarihli nüshasında yayımlanmıştır. Yüzbaşı Torosyan tartışmasının bu tür kenarda kalmış olayları ortaya çıkarmış olması son derece memnuniyet vericidir. Bkz. Ohannes Kılıçdağı, “Torosyan’da öte yol var”, *Agos*, 4 Ocak 2013.

⁶⁹ *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi*, a.g.e., s. 169.

Gayrimüslim erlerin artık silah altına alınacağını kararlaştırılması ile birlikte, daha önceleri denenmiş, fakat hayata geçirilememiş olan askeri okullara gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarını kabulü meselesi tekrar gündeme geldi.⁷⁰ Dönemin kamu yöneticileri de Hristiyan ahali arasında Osmanlılık ruhunu ve Osmanlı vatanseverliğini geliştirmek için askerlik hizmetini bir araç olarak görüyorlardı. Daha 'Bedel-i Askeri' kaldırılmadan önce Mülkiye Mektebi mezunlarından Hasan Hamid Bey'in kaleme aldığı bir yazıda, askerlik yapmanın ve savaşta vatan için kan dökmüş olmanın Hristiyan nüfus üzerindeki dönüştürücü etkisi gündeme getiriliyordu:

"Hristiyanlarda hubb-u vatan ve milliyet [vatan ve milliyet aşkı] pek küşayış [parlaklık] bulamıyordu. Düşmana karşı kanlarını dökerek müdafaa şerefine mazhar olmadıkları ve bir kısım vatandaşları tarafından müsavat [eşitlik] hakkına layık görülmedikleri vatani nasıl hakkıyla sevebilirler[di]"⁷¹

Artık Askeri Okullar da kapılarını gayrimüslimlere de açmışlardı. Hasan Hamid Bey, II. Meşrutiyet Devriminden hemen sonra 1908 yılı Eylül ayında "Mekteb-i Harbiye'ye duhul için gayrimüslimlerden birkaç müracaat vaki olduğu halde, sonra girenlerin devam etmemiş" olmasını da eleştiriyordu.⁷²

Ermeni Teğmen Kalust Sürmenyan'ın anıları, 1908'den sonra askeri okullara kabul edilen Ermeni gençlerinin hikayesine ışık tutmaktadır. Erzinanlı Kalust Sürmenyan 1908'de Erzincan Askeri İdadisine girer.⁷³ 1909'da ise yine aynı okula Onnik Kundakyan, Vağinag Meskoyan, Kirkor Sarafyan ve Şahen Tatikyan isimli Ermeni gençleri yatılı öğrenci olarak kabul edilirler.⁷⁴ 1910 yılında askeri liseyi bitiren Kalust Sürmenyan, aynı yıl İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'de yüksek eğitime devam eder. Okulda yaklaşık

⁷⁰ Gayrimüslim Osmanlı vatandaşlarının Askeri Okullara kabul edilmesi konusunda 1856 Reform hareketinden beri birçok adım atılmış, fakat bu konuda kesin bir ilerleme sağlanamamıştı. Bkz. Ufuk Gülsoy, *Osmanlı Gayrimüslimlerinin Askerlik Serüveni*, Simurg Kitabevi, İstanbul, 2000.

⁷¹ Hasan Hamid, "Gayrimüslim Teb'a-i Osmaniye'nin Hizmet-i Askeriyesi", *Mülkiye - Mekteb-i Mülkiye Mezunları İttihad ve Teavün Cemiyeti* tarafından her ay neşrolunur. No. 4, İstanbul, 1 Mayıs 1325 [1909].

⁷² A.g.e.

⁷³ Teğmen Kalust Sürmenyan'ın hikâyesi için bkz. Kalust Sürmenyan, *Yerznga* [Erzincan], Kahire, 1947. Ermenice olarak yayımlanmış olan bu kitaptaki bilgileri özetleyen arkadaşım Ara Sarafyan'a teşekkür ediyorum.

⁷⁴ Teğmen Sürmenyan'ın anlatımına göre, 1915 yılında Doğu Cephesi'nde görev yapan Teğmen Kirkor Sarafyan, Erzurum Ilıca'da çeteler tarafından; Şahen Tatikyan ise Erzincan'da zaptiye karakolunda öldürülürler.

1.200 öğrenci bulunmaktadır, fakat öğrencilerin ancak % 1’inin Ermeni olduğunu ifade etmektedir. Diğer gayrimüslimlerden Rumlar ve bir de Bulgar öğrenci bulunmaktadır. Mekteb-i Harbiye’nin 1912 yılı mezunları içinde, Kalust Sürmenyan dahil olmak üzere sadece sekiz Ermeni kökenli subay bulunmaktadır.⁷⁵ Teğmen Sürmenyan, önce Balkan Savaşları’na katılmış ve daha sonra da 1914 yılı Aralık ayında Doğu Cephesi’nde Oltu’da Ruslara karşı savaşmış ve yaralanmıştır. Daha sonra tehcir edilen ailesini Harput civarında bulup kurtaran Teğmen Sürmenyan, 14 Şubat 1916’da Erzurum’a Rus ordusunun girmesinden sonra Tokat-Zile’de kurulan Eğitim Alaylarına Bölük Komutanı olarak atanır. Doğu cephesinde, Ermeni subayların Sivas’ın ötesine geçmesi yasaklanmıştır. Bütün bu kısıtlamalara rağmen, Teğmen Sürmenyan, Zile’deki günlerini şöyle anlatmaktadır:

“Seferberliğe tâbi olan [ve silah altına alınan] acemi erler her taraftan [bizim talimgâha] yollanıyorlardı. [Temel askeri] eğitim görüyorlardı ve ihtiyaca göre cephelere sevk ediliyorlardı. Adil olmak için şunu söylemeliyim: Ermeni olmamıza rağmen, ordunun içerisinde subay olarak bütün hak ve yetkilerimizi sonuna kadar kullanabiliyorduk. Ve bu [durum] bizim kara kaşımız, kara gözümüz için değildi. Zaten Ermeni değil miydik? O vakitler, Ermeni neydi ki? Ama [bu durum], Türk ordusunda hakim olan disiplin ruhu, üstlere karşı duyulan hürmet, omuzlarımızda taşıdığımız apoletler ve yıldızlar nedeniyle olduğu gibi, aynı zamanda bizim ifa ettiğimiz görevin ve [sahip olduğumuz] rütbenin sonucuydu.”⁷⁶

Yukarıdaki paragraftan tehcir ve kıyım yıllarında, bir Ermeni subayın sığınabileceği en yakın limanın her şeye rağmen Osmanlı ordusu olduğu ortaya çıkmaktadır. Subayların Osmanlı toplumundaki ve kamu bürokrasisindeki itibarı, üniformanın ve omuzdaki yıldızların yarattığı dokunulmazlık duy-

75 Mekteb-i Harbiye mezunlarının isimlerinin yazılı olduğu ‘Mezuniyet Defterleri’ herhalde Ankara’da bir yerlerde kilit altında tutulduğu için halen araştırmacılara kapalıdır. Piyade Teğmen Sürmenyan’ın verdiği listeye göre, 1912 yılı mezunu Ermeni Harbiyelilerin isimleri şöyledir: Karnig Navasartyan (İstanbul - Sarıkamış’ta Ruslara esir düştü), Melkon, Süvari Teğmen Harutyun (Tokatlı - Tercan’da çeteler tarafından öldürüldü), Vahe Çoburyan (İstanbul), Ohannes (Maraş), Ruben (Samsun), Ohannes Aginyan (Sivaslı - Sarıkamış’ta şehit düştü) ve Kalust Sürmenyan (Erzincan).

76 Kalust Sürmenyan, *Türkiye Ermenisi Askerler ve Askerlikleri* (Ermenice’den çeviren: Yaşar Tolga Cora). Beyrut, 1967, s. 38. Sürmenyan, Zile’deki Eğitim Birliğinde görev yapan toplam 16 Ermeni subay, iki astsubay ve bir de silah ustasının ismini vermektedir. Savaşın başında Kafkas Cephesi’nde 100’e yakın subay, doktor ve eczacı bulunduğunu fakat savaş esnasında birçoğunun öldürüldüğünü anlatmaktadır. Sürmenyan’ın anıları Yaşar Tolga Cora tarafından yayına hazırlanmaktadır, bu metni önceden kullanmama izin verdiği için teşekkürlerimi sunuyorum.

gusu, yaşanan kayıplar ve orduda yapılan 'temizlik' sonucunda subay kadrolarında eksikler olması, Ermeni subayları ordu içinde kalmaya zorlamış olduğunu tahmin ediyorum. Bütün ordularda olduğu gibi, Osmanlı subayları arasındaki "silah arkadaşlığı duygusu" (*camaraderie*) Ermeni subaylara güven veren bir ortam yaratmış olmalıdır. Ne de olsa, garnizonun dışı hiç tekin değildir. Tehcir, katliam ve şiddetin yaygınlaşması Ermeniler açısından cephe gerisini belki de cepheden daha riskli bir noktaya getirmiştir. Cephede hiç olmazsa düşmanın yeri bellidir ve Ermeni subayların elinde silahları vardır. Ama siyasi iktidardan kaynaklanan düşmanlık ve sivillerden gelen her türlü şiddetin egemen olduğu cephe gerisinde Ermeni subayların kendilerini yalnız, çaresiz ve savunmasız olarak hissettiklerini tahmin edebiliriz.

1918'de mütarekeden sonra, Batum'da kalan Kalust Sürmenyan önce Erivan'a giderek Ermenistan ordusuna katılır ve daha sonra da İran üzerinden Bağdat'a geçer. Ömrünün sonuna kadar Bağdat'ta yaşayan Sürmenyan, Ermeni Okulu'nun müdürlüğünü yapar ve anılarını yazar.⁷⁷

Yine Doğu Cephesi'nde, Sarıkamış'ta Ruslara karşı savaşan bir Ermeni subay daha vardır: Piyade Teğmen Vahan Pastırmacıyan. Vahan Efendi, Taşnak Partisi'nin liderlerinden ve Osmanlı meclisinde Erzurum Mebusu olan Karekin Pastırmacıyan'ın (kod ismi: Armen Garo) kardeşi idi. 1914 yılında, savaşın yaklaştığını gören Karekin Pastırmacıyan İttihat ve Terakki'den umudunu keserek Tiflis'e geçmiş ve orada Rus ordusunun yanında savaşa katılan Ermeni Taburlarını örgütlemişti. Hatta Kafkas Orduları Komutanı General Grigori Bergmann'ın komutası altında Rus birliklerinin Köprüköy'e hücumu sırasında büyük ağabey Karekin'in Rus tarafında, kardeşi Vahan'ın da Osmanlı saflarında savaştığını biliyoruz.⁷⁸ O savaşta IX. Kolordu, 83. Alay Kumandanı olan Binbaşı Ziya (Yergök) Bey, alayın subaylarını sayarken Vahan Efendi'den şöyle bahsetmektedir:

"Ayrıca Alay'ın atılğan, değerli subaylarından birisi de Meşrutiyet döneminde İstanbul Harbiyesi'ni bitiren Asteğmen Erzurumlu Pastırmacıyan Vahan'dı. Bu subay, Köprüköy muharebesinde bacağından yaralanmıştı."⁷⁹

⁷⁷ Genç araştırmacı Yaşar Tolga Cora, Teğmen Kalust Sürmenyan'ın anılarını yayına hazırlamaktadır.

⁷⁸ Rober Koptaş, "Two Pastermadjian's Across the War Front: Deliberate Silences of Turkish Nationalist Historiography", 14-16 Mayıs 2006 tarihleri arasında, New York Üniversitesi'nde "Fifth Workshop for Armenian/Turkish Scholarship (WATS) The Boundaries of Genocide: Intentions, Histories, Peoples" başlıklı konferansta sunulan bildiri.

⁷⁹ *Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları: Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)*, yay. haz. Sami Önal, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 20.

Sicil numarasından Harbiye’den 1914 (Rumi 1330) yılında mezun olduğunu öğrendiğimiz Teğmen Vahan Pastırmacıyan’ın kahramanlıkları, Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın Sadarete yolladığı 18 Eylül 1915 tarihli resmi yazıda da dile getirilmektedir. Unutmayalım, o günlerde Anadolu Ermenileri çöllerle sürülüyor ve korkunç katliam devam ediyordu. Enver Paşa’nın yazısında Vahan Pastırmacıyan’ın maaşına zam yapılması Sadaret onayına sunulmaktadır:

“Kolordu 9, 83. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük, Mülazım-ı Sâni [Teğmen] *Vahan Artin Efendi*, pederi *Pastırmacıyan*, Erzurum, sicil No. B 330 [1914] - 59. Hakkında olunacak muamele: Muharebatta ibraz etmiş [savaşta ortaya koymuş olduğu] olduğu hidemât-ı fevkaladeden [üstün hizmetten] dolayı kідemine bir sene zam...”⁸⁰

Savaş sırasında arkadaşı Kalust Sürmenyan gibi Tokat-Zile’de eğitim subayı olarak görev yapan Teğmen Vahan Pastırmacıyan da 1918 yılında mütarekeden sonra Batum’dan Erivan’a geçmiştir.

Genelkurmay’dakilerin biraz daha canını sıkamak pahasına olsa bile, Osmanlı Arşivi’ndeki benzer belgelerden yola çıkarak Osmanlı ordusunda ve özellikle Çanakkale’de Esat (Bülkat) Paşa komutasındaki III. Kolordu’ya atanmış ve muharip sınıflarda savaşan Ermeni subayların bulabildiğim kadarıyla listesini sunmak istiyorum. Fakat, bu listeyi incelerken dikkat edilmesi gereken birkaç noktanın da altını çizmemiz gerekiyor. 1914 yılında Osmanlı Devleti seferberlik kararı aldığında Mekteb-i Harbiye’de üçüncü sınıfta olan öğrenciler (“müntehi sınıf” yâni son sınıf öğrencileri) okulu bitirmeden cepheye sürülmüşlerdir.⁸¹ Savaş başladıktan sonra bu gençler önce “zabit vekil-

⁸⁰ Her ne kadar, I Dünya Savaşı ile ilgili belgelerin çoğu ATASE depolarında kilit altında tutuluyor olsa da, İstanbul’daki Başbakanlık Osmanlı Arşivi koleksiyonlarında *sınırlı sayıda* Harbiye Nezaretî belgesi bulunmaktadır. Bu belgede, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın imzası ile Babiali’ye yollanan resmi yazıda bazı subayların terfii ve kıdem alarak maaşlarına zam yapılması ile ilgili Sadaret onayı istenmektedir. Bkz. İ.HB.(İrâdeler, Harbiye)175/31, 9 Zilkade 1333, 5 Eylül 1331 [18 Eylül 1915] tarihli belge. Bu belgeleri okuma zahmetine katlanan tarihçi dostum Doç. Dr. Abdulhamit Kırmızı’ya teşekkürlerimi sunuyorum.

⁸¹ İlgili yasal düzenleme şöyledir: “Mekteb-i Harbiyye’den ba-şehadetname neş’et edenlerin kıtaata suret-i tevzii ve istihdamlarına mütedair, 22 RA 1333 [7 Şubat 1915] tarihli Kanun-u Muvakkat’ın madde-i muvakkatasına müzeyyel madde hakkında kanun-u muvakkat. Madde 1’e zeyl: “Seferberlik münasebetiyle kıtaata sevk ve tayin edilen Mekteb-i Harbiye talebesi yalnız bu seferberliğe mahsus olmak üzere 25 Kanunuevvel 1330 tarihinde zabit vekilliğine ve işbu tarihte zabit vekili nasb olunanlardan tarih-i mezbur’dan itibaren dördüncü ay nihayetinde ispat-ı liyakat edenler mülazım-ı saniliğe [teğmen] terfi olunurlar.” Bkz. *Takvim-i Vakayi*, No. 2168, 28 Nisan 1331 [11 Mayıs 1915].

liği”, yâni “asteğmen” kadrosuna yükseltilmişlerdir. Daha sonra gösterdikleri yararlığa göre daha üst rütbelere atanmışlardır.⁸²

7 Ocak 1915 tarihinde Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın imzasıyla Sadarete yollanan atama onay listesinde isimleri yazılı, “I. ve II. ve III. Kolordular da memur edilen ... cem’an 366 efendinin uhdelerine zabıt vekilliği rütbeleri tevcih kılınmıştır.” Bu listede, Esat Paşa’nın kumandanı olduğu ve Çanakkale’deki III. Kolordu dahil olmak üzere, Osmanlı ordusunda piyade, süvari gibi muharip sınıflarda savaşan veya Harbiye’de görev yapan Ermeni subaylar şunlardır:

Piyade sınıfı:

“I. Kolordu, (açığında), zabıt namzedi iken *Istefanos* Efendi ibn-i zürra Nazaret, [doğum yeri] Van. Zabıt vekilliğine terfi etmiştir;

I. Kolordu, (açığında), Mekteb-i Harbiye münthehi sınıf talebesinden *Panos* Efendi ibn-i Karabet, [doğum yeri] Bilecik. Zabıt vekilliğine terfi;

III. Kolordu, (açığında), Mekteb-i Harbiye münthehi sınıf talebesinden *Parunak* ibn-i Puzant, [doğum yeri] Bursa. Zabıt vekilliğine terfi;

III. Kolordu, (açığında), Mekteb-i Harbiye münthehi sınıf talebesinden *Mıgırdiç* Efendi, veled-i Mihran, [doğum yeri] Bursa. zabıt vekilliğine terfi;

Mekteb-i Harbiye münthehi sınıf talebesinden olup mektepte alıkonulan *Ohannes* Efendi veled-i Hacı Setrak, [doğum yeri] Trabzon. Zabıt vekilliğine terfi,

Mekteb-i Harbiye münthehi sınıf talebesinden olup mektepte alıkonulan *Mıgırdiç* Efendi veled-i Melkon, [doğum yeri] Van. Zabıt vekilliğine terfi;

Mekteb-i Harbiye münthehi sınıf talebesinden olup mektepte alıkonulan *Serob* Efendi ibn-i Mıgırdiç, [doğum yeri] Trabzon. Zabıt vekilliğine terfi;

Mekteb-i Harbiye münthehi sınıf talebesinden olup mektepte alıkonulan *Mesrob* Efendi, veled-i Boğos, [doğum yeri] Bitlis. Zabıt vekilliğine terfi;

Süvari:

III. Kolordu, 4. Alay Süvari *Aram* Efendi ibn-i Rupen Panosyan. Duhulü 7 Teşrinievvel 1329, nasbı (atanması) 17 Temmuz 1330 [30 Temmuz 1914]. Uhdesine Süvari Zabıt Vekilliği rütbesi tevcihi”⁸³

⁸² Hukuk Fakültesi son sınıf öğrencisi iken silah altına alınarak Harbiye’deki ‘İhtiyat Zabıtları Alay’ına katılan Vasfi Şensözen gayrimüslim yedek subaylar hakkında şunları söylüyor: “Yine, burada söylenmesi gereken bir gerçek vardır ki o da bölüklerimizde Rum, Ermeni ve Yahudi gençlerin de bulunduğu. Leon Efendi, Kadmus Efendi, Minas Efendi gibi arkadaşları anımsarım, onlar da Türk erlerine talim öğretmeni oldular ve sonra cephelere giderek, bizlerle aynı şartlar altında savaşa katıldılar. Tabiatıyla vurulanlar, ölenler de olmuştu.” Bkz. Vasfi Şensözen, *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, yay. haz. Saro Dadyan, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2013, s. 42.

⁸³ İ.HB. 164/27, 25 Kanunuevvel 1330 [7 Ocak 1915] tarihli yazı.

Harbiye Nezareti’nden yollanan 6 Mart 1915 tarihli listede ise, Kafkas Cephesi’nde Ruslara karşı savaşıyan 11. Kolordu, Fırka 33, Alay 52, Tabur 2, Bölük 3’de görev yapan Teğmen *Ardaşes Efendi*’nin 26 Kanunuevvel 1330 [8 Ocak 1915] tarihinden itibaren Üsteğmenliğe yükseltilmesi istenmektedir. İşin ilginç tarafı, aynı listenin sonunda “Nişan ve Madalya Tevzii” kısmında Kafkas Cephesi’nde *Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası* ile ödüllendirilen Ermeni teğmenler şunlardır:

Kolordu 11, Fırka 33, Alay 97, Tabur 3, Bölük 2. Mülazım-ı Sani *Dikran Efendi*, *Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası* ile taltifi;
Kolordu 11, açığında Fırka 33, Alay 52, Tabur 2, Bölük 3 Mülazım-ı Sani *Ardaşes Efendi*, *Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası* ile taltifi”⁸⁴

Daha ileride ayrıntılı olarak ele alacağımız gibi, 25 Şubat 1915 tarihinde Harbiye Nezareti bir yandan Osmanlı Ermenilerinin Ruslarla işbirliği yaparak ihtilal hareketi içinde olduğunu iddia ederek Ordu ve Kolordu Kumandanlıklarına yolladığı tamimde Ermeni erlerin silahsızlandırılması emrini verirken; diğer yandan da Kafkas cephesinde Ruslara karşı kahramanca savaşıyan Ermeni subayları gösterdikleri yararlıktan ötürü 6 Mart 1915 tarihinde *Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası* ile ödüllendiriyordu.⁸⁵ Bu noktada, “düşman ile işbirliği yaparak isyan eden Ermeniler” anlatısının daha başından itibaren Anadolu Ermenilerini etnik temizliğe tabi tutmak için, özellikle İttihat ve Terakki’nin sivil kanadı tarafından hayata geçirilen bir ‘psikolojik operasyon’ olduğunun altını çizmek istiyorum.

Bu noktaya kadar esas olarak “muharip” sınıflardaki Ermeni subaylardan bahsettik. Osmanlı ordusunun ‘Sıhhiye’ sınıfında nüfus içindeki oranlarının çok üzerinde temsil edilen gayrimüslimlerle ilgili pek çok yayın vardır.⁸⁶ Doktorların yanı sıra veteriner hekimler, dişçiler, eczacılar, askeri hâkimler ve mühendisler de Osmanlı ordusunda görev yapmıştır. Ülkemizde psikiyatrinin kurucusu olan Mazhar Osman (Uzman) Bey, savaşın başladığı

⁸⁴ İHB 166/85, 1333, Rabiülahir 19 [6 Mart 1915] tarihli yazı.

⁸⁵ Yüzbaşı Torosyan’a Enver Paşa tarafından verilen belgede kendisine ‘Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Harp Madalyası’na nail olduğu yazılıdır. Bu mesele de ‘alaturka’ tarihçiler tarafından epey sömürülmüş ve bu madalyanın ancak 2 Ağustos 1915 tarihinden sonra dağıldığı iddia edilerek yine Torosyan’ın yalan söylediği ispatlanmaya çalışılmıştır. Bkz. Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 326-329. Merak ediyorum, yukarıda isimleri yazılı Ermeni subaylara verilen *Gümüş Liyakat Muharebe Madalyası* nasıl bir madalyadır acaba? Bu önemli sorunun cevabını merak ediyor, meseleyi ‘alaturka’ tarihçilerimizin dikkatine sunuyorum.

⁸⁶ Bu yayınlardan en önemlisi için, bkz. Arsen Yarman, *Osmanlı Sağlık hizmetlerinde Ermeniler ve Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Tarihi*, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul, 2001.

3 Kasım 1914 ile 3 Nisan 1917 tarihleri arasında cephelerde şehit düşen Osmanlı ordusundaki doktorların listesini yayımlamıştır. Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi İstatistik Şubesi'nden alınan listede 215 adet şehit doktor subayın ismi bulunmaktadır. Bu listedeki 75 kişinin (% 35) gayrimüslimlerden oluştuğu görülmektedir. Listedeki Ermeni doktorlar 32 kişi (% 15) ile en büyük grubu oluşturmakta, onları Rum ve diğer Hristiyan doktorlar 25 kişi ile ikinci ve son olarak da 18 kişi ile Yahudi doktorlar takip etmektedir.⁸⁷

2011 yılında Beyrut'ta yayımlanan Hagop Arsenian'ın anıları da Osmanlı ordusunda Ermeni doktorların yoğunluğunu göstermesi bakımından son derece ilginçtir. İzmitli Ermeni eczacı Arsenian 1915 yılında ailesi ile birlikte Suriye çöllerine sürülür. Meskene'deki kamptan Halep'e kaçtıktan sonra eczacı olarak iş aramaya başlar. 1916 yılının Temmuz ayında Halep'teki Askeri Veteriner Yarbay Kırkor Bağdasaryan Bey'in yardımı ile Osmanlı ordusunda eczacı olarak atanır. Askeri makamlardan aldığı belge ile ailesini de Meskene'deki kamptan kurtarır ve Kudüs'teki Askeri Hastane'de eczacı olarak çalışmaya başlar. 1918 yılı Eylül ayı başında 8. Ordu ile birlikte cepheye intikal emri çıkar. 19 Eylül 1918 günü, Yüzbaşı Torosyan'ın da ayrıntılı olarak anlattığı savaşta Hagop Arsenian İngilizlere esir düşer. Eczacı Arsenian, Mısır'daki Osmanlı savaş esirlerinin tutulduğu kampta kendisi gibi 45 Ermeni doktor, veteriner, dişiçi ve eczacı subayın bulunduğunu anlatmakta ve isim listesini vermektedir.⁸⁸

Aynı şekilde, Çanakkale'de 19. Tümen kumandanı olan Kurmay Yarbay Mustafa Kemal Bey'in emrindeki askeri personelin isimleri yazdığı kadro şeması içindeki gayrimüslim sağlık personelinin ve tüfekçi ustasının isimleri ve görevleri şöyledir:

Yzb. Dinleal (Daniel?), Seyyar Hastane Doktoru
Yzb. Nivart Balıç, Seyyar Hastane Doktoru
Yzb. Parsildoş, İstihkâm Taburu Doktoru
Yzb. Simyat, 77. Alay, 3. Tabur Doktoru
Yzb. Agop Beşiryan, 32. Alay, 2. Tabur Doktoru
Yzb. Hacir, 72. Alay, 2. Tabur Doktoru

87 Şahap Erkoç ve Aykut Kazancıgil, "Osmanlı Ordusunda I. Dünya Savaşında 3 Teşrinisani 1330 - 3 Nisan 1333 tarihleri arasında (1914-1917) şehit olan sağlık subaylarının listesi", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı 10, Haziran 2001, s. 72-88. Bu makaleye dikkatimi çeken eski öğrencim, Yard. Doç. Dr. Fatih Artvinli'ye teşekkürlerimi sunarım.

88 Arsenian'ın anılarının özeti için bkz. Hagop Arsenian ve Arda Arsenian Ekmekçi, "Surviving Massacre: Hagop Arsenian's Journey to Jerusalem, 1915-1916", *Jerusalem Quarterly*, No. 49, Bahar 2012, s. 26-42.

Dr. Sarafidis Efendi, 57. Alay, 2. Tabur Doktoru
Sokrat Usta, 57. Alay, 2. Tabur, Tüfekçi Ustası

İngiliz Milli Arşivleri’nde bulunan ANZAC istihbarat raporlarına göz attığımız zaman, 26/27 Nisan günleri yapılan muharebelerde esir düşen 77. Alay’dan muhtemelen bir Ermeni subayın ilk kez Kaymakam (Yarbay) Mustafa Kemal Bey’in ismini telaffuz ettiğini görüyoruz. Esir Ermeni subayın ifadesinin özetlendiği istihbarat raporunda, 19. Tümen’in 57. Alay’dan ve 24. ve 26. Tümenlerden gönderilen 72. ve 77. Alaylardan oluştuğunu ve kumandanının Kaymakam Mustafa Kemal Bey olduğunu, 77. Alay’ın kumandanının ise Binbaşı Sahib (Saip olmalı!) Bey olduğunu öğreniyoruz.⁸⁹

Çanakkale Savaşları sırasında cephede görev yapan Dr. Avedis Cebeciyan (1876-1952) savaş sırasında günlük tutmuştur. Çanakkale’den sonra çeşitli cephelerde görev yapan Dr. Cebeciyan, savaşın bitiminden sonra Halep’te bir hastane kurarak katliamdan kurtulan ‘kılıç artığı’ Ermenilere hizmet vermiştir. Dr. Cebeciyan’ın günlüğünden bazı bölümleri dikkatinize sunuyoruz:

9 Mayıs 1915, [Çanakkale Cephesi] Yapıldak [Köyü]:

Savaş, bütün gün boyunca durmadan devam etti. Bugün Çanakkale’deki Başhekime, oradaki hastanede yardımcı olmak istediğimi belirtmek için bir mektup yazarak, vicdanımın burada boş-boş oturmaya razı olmadığını açıkladım. Bu önerim karşısında onur, merteye ya da refah aramaktan mahrum olduğumu da vurguladım. Sadece hizmet etmek maksadıyla yazdım, başvurumu yolladım. Yanıtını bekliyorum.

22-23 Ağustos 1915:

Yeni bir Ermeni doktor daha geldi. Dört doktor olduk. Şahbaz, Armenak, Boyacıyan ve ben.

11-12 Eylül 1915, Akpaş [Çanakkale Cephesi’nin ikmal üssü olan Akbaş Limanı]

Binlerce dizanteri hastamız var. Evvelki gün 5.000 hasta yolladık. (...) Akşamları yemek için 20 dakika uzaklıkta bulunan hastaneye giderim. Burada Ermeni meslektaşlarımız da var. Onlarla görüşürüz.

⁸⁹ İngiliz Milli Arşivi, WO 157/688. Intelligence. Anzac Corps: From 1st of April to 30th of April 1915. Binbaşı Saip Bey’in askeri kariyeri için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı’na katılan Alay ve daha üst kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 2, ATASE Yayını, Ankara, 2009, s. 151.

27-28 Eylül 1915:

Birkaç haftadan beri Anadolu içinde Ermenilerin tehciriyle ilgili acı verici haberler almaktayız.

1-2 Ekim 1915, Akpaş [Akbaş Limanı]:

Öğleden önce İstanbul'dan Doktor Harutyun Tarpinyan geldi. Anlatıkları beni pek üzdü. Yemek yiyemedim...

3-4 Ekim 1915, Akpaş [Akbaş Limanı]:

Evden bir mektup aldım. (...) Babam, annem ve ailemin Halep'e gittiği yazılmıştı.

21-22 Ekim 1915, Yapıldak:

Bugün İskân Müfettişine bir dilekçe yazarak, ailem ve hasta kardeşimin Halep ve Hama'dan Antep'e gitmelerine izin vermesini rica ettim.⁹⁰

7-9 Aralık 1915, [İstanbul] Beykoz:

Evden mektup aldım. Araksya ve Halepli Nazar'ın aileleri Der Zor'a sürülmüş. Hama'da bulunan kardeşim Krikor, kız kardeşim Salihe ve kocası Artin, bitişiğindeki köylere sığınmışlar.

4-6 Nisan 1916, Kırkkilise [Kırklareli]:

Evden bir kartpostal aldım. Kız kardeşim Noyemi'nin Sebha Dağına (Suriye) sürüldüğü, çocukları Kevork ve Garabet'in ise öldüğünü öğrenince çok üzuldüm.

8-10 Mayıs 1916, Halep:

8 Mart'ta Halep'e gitmek için yola koyuldum. Mart'ın 9'unda oraya vararak ailemle evlatlarıma kavuştum. Ancak sayısız dehşetli haberleri öğrenince sevincim derin bir üzüntüye dönüştü. Çok sayıda sevgili dostumun kaybı, beni temelinden sarstı.

31 Mart-5 Nisan 1917, Tigranakert [Diyarbakır]:

Üç gün önce buraya vardık. (...) Yolda yürek paralayıcı manzaralara tanık olduk. Her yerde Ermenilere ait kemikler...⁹¹

⁹⁰ Dr. Cebeciyen gibi birçok Ermeni subayın ailelerinin tehcir edildiğini haber aldıktan sonra resmi makamlara verdikleri dilekçeler Osmanlı Arşivleri'nde halen okuyucuya açıktır. Örneğin, Çanakale Cephesi'nde savaşan 17. Kolordu, Birinci Seyyâr Hastanesi Eczacı Muavini Asteğmen Kırkor Efendi'nin annesi, kız kardeşi ve beş çocuğu, kendisine haber verilmeden Afyon Bolvadin'e sürülmüştür. Bunun üzerine askeri makamlara dilekçe veren Kırkor Efendi'nin ailesinin durumu Dahiliye Nezareti'ne sorulmuştur. Afyon Karahisar Mutasarrıfı'ndan alınan telgrafta, Kırkor Efendi'nin ailesinin Afyon'un Çay ilçesinden daha ileriye sevk edilmemeleri konusunda ilgili kaymakamlıklara emir verildiği anlaşılmaktadır. Bkz. BOA. DH.EUM. 2. Şube, 20-57. 20 Nisan 1332 [3 Mayıs 1916]. Bu belgeyi benimle paylaşan Prof. Taner Akçam'a müteşekkirim.

⁹¹ Dr. Avedis Cebeciyen'in günlüğü Ermeni harfleri ile Türkçe olarak yazılmış ve 1986 yılında Batı

İngiliz Milli Arşivleri’nde karşımıza çıkan diğer bir yazışma da Ermeni Doktor Nişan Y. Bağcıyan ile ilgilidir. Savaş başladığında askere alınan Dr. Bağcıyan Irak cephesinde İngilizlere esir düşer ve Hindistan’da diğer Osmanlı esirleri ile birlikte esir kampında tutulur. O sırada ABD’de hayli hatırlı biri olduğu anlaşılan amcası B. K. Bağcıyan yeğeninin serbest bırakılması için 22 Şubat 1916 tarihinde Washington’daki İngiliz Elçiliği nezdinde girişimde bulunur. İngiliz Elçisi Sir Cecil Spring-Rice da Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey’e durumu iletir. Keyfiyetin Hindistan’daki İngiliz yetkililerine bildirilmesinden sonra, Hindistan ordusundan Tümgeneral R. Holloway 22 Mayıs 1916’da Londra’ya yazdığı mektupta Dr. Bağcıyan’ın Mısır’a yollanmasına karar verildiğini bildirir. Aynı mektupta, Mısır’da 4.000 Ermeni’nin yaşadığı bir mülteci kampı bulunduğunu ve o kampta kalanlara ‘savaş esiri’ muamelesi yapılmadığını da belirtir.⁹²

Son olarak, Yüzbaşı Torosyan, kendi birliği olan 46. Piyade Tümeni’nin Suriye’nin kuzeyinde Tel-Halaf kasabasında bulunduğu sırada 1917 yılı Noel yortusunun yaklaştığını⁹³ ve komutanı Kurmay Albay Mahmut Belig Bey’in kendisine ve üç Ermeni askeri doktora Noel izni verdiğini şöyle anlatmaktadır:⁹⁴

“Eğer Türk kumandanımız, üç Ermeni [askeri] doktoru Noel yortusunu birlikte geçirelim diye yanıma vermemiş olsaydı, benim için dünya artık tahammül edilmez bir yer olurdu. Her birimizin anlatacak acı bir hikâyesi vardı, tehcir edilen hemşerilerimizin süzgülü, kederli çehreleri her birimizin zihnine silinmeyecek şekilde kazınmıştı.”⁹⁵

Yüzbaşı Torosyan’ın Noel yortusunu birlikte geçirdiği Ermeni doktorlardan birisi, 46. Tümen Seyyar Hastanesi operatörü mükellef Doktor Yüz-

Ermenice’sine çevrilerle Halep’te yayımlanmıştır. Dr. Meline Anumyan tarafından yapılan Türkçe özet için bkz. <http://akunq.net/tr/>.

⁹² İngiliz Milli Arşivleri, FO 383/232.44293, FO 383/232.51807 ve FO 383/232.216923 numaralı dosyalar. Bu mülteciler, 21 Temmuz ile 12 Eylül 1915 tarihleri arasında Hatay’ın Musa Dağı bölgesinde silahlanarak tehcire karşı direnen 4.200 Ermeni köylüsü olmalıdır. Musa Dağı veya bugünkü ismi ile Samandağ bölgesinden Fransız savaş gemileri tarafından kurtarılan Ermeniler savaşın sonuna kadar Mısır’ın Port Said limanında bir kampta tutulmuş ve bunlardan bir kısmı 1917 yılında kurulan Fransız Ermeni Lejyonu’nda savaşmak üzere Kıbrıs’ta askeri eğitim almışlardır.

⁹³ Gregoryen Ermenilerin Noel yortusu her yıl 6 Ocak tarihinde kutlanır. Dolayısıyla, Yzb. Torosyan 1918 yılı Ocak ayının ilk haftasındaki Noel yortusundan bahsetmektedir.

⁹⁴ Albay Mahmut Belig Bey’in 46. Tümen’e atanma onayı şöyledir: “Sadâretten Harbiye Nezaretine: Çatalca Hattı Müdafaası Kumandanı Miralay Mahmut Belig Bey’in 46. Fırka Kumandanlığına tayini hususuna irade çıkmıştır.” BEO.4384/328735, 6 Muharrem 1334 [14 Kasım 1915].

⁹⁵ Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *a.g.e.*, 12. Bölüm, s. 225-226.

başı Paşabekyan Efendi olmalıdır.⁹⁶ Dr. Paşabekyan'ın hamile olan eşi Marri, iki çocuğu ve hizmetçisi Georgiya'nın İzmir'e seyahat edebilmeleri için gerekli olan iznin verilmesi amacıyla 46. Tümen Kumandanlığı ile Emniyet Umum Müdürlüğü ile arasında resmi yazışma yapılmıştır.⁹⁷ Arşivden Dr. Paşabekyan ile ilgili öğrendiklerimiz bu kadarla sınırlı, fakat ailesi Dr. Paşabekyan'ın savaşın sonuna doğru "yok edildiğini" ifade etmektedir.⁹⁸ Buraya kadar, Osmanlı ordusunda muharip sınıflarda savaşan Ermeni subay ve askeri doktorlardan bahsettik. Şimdi, kısaca Osmanlı ordusundaki Ermeni erlerin durumuna bakalım.

OSMANLI ORDUSUNDA ERMENİ ASKERLER VE AMELE TABURLARI

İttihat ve Terakki hükümeti Almanya ile gizli anlaşma imzaladıktan bir gün sonra, 3 Ağustos 1914 tarihinde, "umumi seferberlik" kararı almıştı. Tabii ki, seferberlik kararı sonrasında yüzbinlerce asker silah altına alınırken 20-45 yaşları arasındaki Ermeni erkek nüfus da askere alınmıştı.⁹⁹ İttihat ve Terakki hükümetinin gayrimüslim nüfusa karşı duyduğu güvensizliğinin ilk göstergesi seferberlikten bir hafta sonra ortaya çıkmıştı. Dahiliye Nezareti tarafından ilgili vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen 10 Ağustos 1914 tarihli şifreli telgrafta, silah altına alınan gayrimüslim erlerin ellerinden silahlarının alınarak "yol hizmetinde çalıştırılmaları" gerektiği bildiriliyordu. Bu emre göre, yerel yöneticiler de bakımı veya inşaatı gereken yolları ordu kumandaneliklerine bildirecek ve amele taburlarının inşaat esnasında kullanacağı araç ve

⁹⁶ Önceleri İzmir Menemen'de bulunan 46. Piyade Tümeni, 1916 yaz aylarında önce İstanbul'da Tarabya-Rumelihisarı arasında konuşlanır. Daha sonra, 11 Teşrinisani (24 Eylül) 1916 tarihinden itibaren, kademeli olarak 12.609 insan, 9.858 tüfek, 12 ağır makineli tüfek, 192 kılıç 16 top ve 2.150 hayvan mevcuduyla 20. Kolordu'nun parçası olarak, Makedonya Cephesi'nde Serez'e yollanmış. Fazıl Karlıdağ ve Kâni Ciner, *Birinci Dünya Harbi: Avrupa Cephesi, Makedonya Cephesi*, Cilt VII, 3. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1967, s. 40.

⁹⁷ Altında Albay Mahmut Belig (Uzdil) Bey'in imzası ve 46. Fırka Kumandanlığının mührü olan yazı şöyledir: "Emniyeti Umumiye Müdürüne, 46. Fırka Seyyar Hastanesi operatörü mükellef Yüzbaşı Paşabekyan Efendi ailesini beraberinde Dersaadet'e getirmiş olduğu ve bu kere hamile bulunduğu hasebiyle ve be-tekrar İzmir'deki hanesinde validesi nezdine iade edeceği vuku-ı müracaatından anlaşıldığı cihetle müdüriyeti aliyenizce vesika itası zımında lazım gelen muamelenin ifasına müsaade buyurulması müsterhamdır." Bkz. DH.EUM. 2.Şb 28/1, 1334 Zilkade 17 [15 Eylül 1916]. Bu yazışmaya dikkatimi çeken Suavi Aydın'a teşekkür ediyorum.

⁹⁸ Dr. Paşabekyan'ın eczacı olan kardeşinin torunu ve Fransa'da yaşayan Sn. Patrick Paschabedian ile 23 Mart 2013 tarihinde yapılan telefon görüşmesi.

⁹⁹ Seferberlik kararının uygulanması hakkında bkz. Yiğit Akın, "The Ottoman Home Front during World War I: Everyday Politics, Society, and Culture", Yayınlanmamış Doktora Tezi, The Ohio State University, 2011, özellikle Bl. 1, s. 20-73.

gereçler de valiler ve mutasarrıflar tarafından temin edilecekti.¹⁰⁰ Böylece, gayrimüslim erlerin silahsızlandırılması ve amele taburları bünyesinde örgütlenmesi başlamıştı.

Seferberlikten yaklaşık iki ay sonra, 14 Ekim 1914 tarihinde Erzurum’daki İngiliz Konsolosu Monahan, merkeze yazmış olduğu raporda “son iki-üç hafta içinde birçok Ermeni askerin silahlarının ellerinden alındığını ve hepsinin ellerine kürek verilerek işe koşulduklarını” yazıyordu. Silahsızlandırmanın şimdilik durdurulduğu ifade eden Konsolos Monahan, İttihat ve Terakki hükümetinin Ermeni askerlerin Rusya’ya karşı savaşmaya gönüllü oldukları konusunda şüpheli olduğunu ilave ediyordu.¹⁰¹ Osmanlı donanmasının 29 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz’de Rus limanlarına saldırdığını ve ancak Kasım ayı başında Osmanlı Devleti’nin fiilen savaşa girdiğini düşündüğümüz zaman, daha savaş başlamadan İttihat ve Terakki yöneticilerinin Ermeni nüfusa karşı bir güvensizlik duygusu içinde oldukları anlaşılmaktadır.

İttihat ve Terakki hükümeti açısından, Amele Taburları kurmanın yasal dayanağı da vardı: ‘Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı’nın 34. maddesi iki türlü askerlik hizmetinin tanımını yapıyordu: ‘Silahlı Hizmet’ ve ‘Silahsız Hizmet.’ Silahlı hizmetten ancak sağlık nedenleri ile muaf tutulmak veya hastalık durumu sona erene kadar askerliği tecil etmek mümkündü. Kendilerine silah verilmeyecek ve esas olarak cephe gerisinde çalıştırılacak olanların niteliği kanunda tanımlanmamıştı. Ermeni nüfus açısından önemli olan bir kategori de zenaatkâr olanların ordu ihtiyacı için cephe gerisinde mal veya hizmet üretme işi ile görevlendirilmeleri olmalıydı. Örneğin, demirci olup, ordu için nal üretmek veya saraç olup asker için çarık veya eyer dikmek pekâlâ cephe gerisinde yapılması gereken bir iş gibi algılanıyordu.¹⁰²

‘Silahsız hizmet’ kategorisi altında askere alınanların büyük bir çoğunluğu amele taburlarında çalıştırıldılar. Fakat Amele Taburlarında Ermenilerin yanı sıra, Rumlar ve diğer gayrimüslimler de vardı. Osmanlı ordusu içindeki Amele Taburları askeri birim olarak ‘Kıtaat-ı Fenniye’ (Teknik Hizmetler) sınıfı içinde örgütlenmişti. Osmanlı Arşivi’nde karşımıza çıkan bir atama

¹⁰⁰ DH.ŞFR, 43/214, 28 Temmuz 1330 [10 Ağustos 1914] tarihli Dahiliye Nezareti Müsteşarı Ali imzalı şifreli telgraf.

¹⁰¹ Erzurum’da Konsolos Moynihan’dan İstanbul’daki İngiliz Elçisine, FO 195/2460. E273.

¹⁰² Diyarbakır Valisi Dr. Reşit Bey’in 31 Ağustos 1915 tarihinde Dahiliye Nezareti’ne yollamış olduğu şifreli telgrafta Diyarbakır’da tehirden muaf tutulan Ermenilerle ilgili şu bilgiler vardır: “Vilayet dahilindeki nüfus-ı umumiyeleleri 56.000’e balığ olan Ermenilerden, *ordudan talep edilen levazımın imali için* bizzarure muvakkaten [meçburen geçici olarak] ahkonulan 200 kadar sanatkârdan başka kimse kalmamıştır.” Bkz. DH.ŞFR 486/89, 31 Ağustos 1915 tarihli şifreli telgraf. (Altını ben çizdim. A. A.)

emri, Amele Taburlarında Ermeni subayların da görev almış olduğunu göstermektedir. 29 Aralık 1915 günü Harbiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen listede aşağıdaki atamanın onaylanması istenmektedir:

“*Kıtaat-ı Fenniye Kısmı: 6. Adapazarı Amele Taburu'nda İhtiyat Zabıt Namzedi Agop Efendi, (pederi) Haçık, [Doğum yeri] Dersaadet (vusulü) 27 Temmuz 1330. Devre-i talimiye ve emir kumanda müddetini bil-ikmal terfii inha olunmasına mebni 1 Kanunusani 1331'den muteberen ... ihtiyat zabıt vekillğine [Asteğmenliğe] terfii...*”¹⁰³

Görüldüğü gibi, 6. Adapazarı Amele Taburu'nda İstanbullu Asteğmen Agop Efendi subay olarak görev yapmaktadır. Ayrıca, Amele Taburlarında ihtiyaç duyulduğu zaman Müslüman erlerin de çalıştırıldıklarını ve bunların bir kısmının 40 yaşından büyük erler arasından seçildiğini biliyoruz. I. Ordu'ya bağlı Amele Taburlarında, Asya ve Avrupa yakalarında çalışan toplam 26.186 erin % 45,5'i Rum, % 27,9'u Ermeni, % 6,3'ü Yahudi ve % 18,3'ü Müslüman kökenlidir.¹⁰⁴

Suriye Valisi ve IV. Ordu Kumandanı olan Cemal Paşa amele taburlarını ‘çöpçülük’ gibi belediye hizmetlerinde bile kullanmıştır.¹⁰⁵ Cemal Paşa'nın Kurmay Başkanı olan General Ali Fuad Erden anılarında amele taburlarının kompozisyonunu şöyle özetlemektedir: “Çöldeki bütün bu inşaat ve tesisatı yapmak için ordu mintikasıdaki silahsız Müslümanlarla, silahlı ve silahsız Hristiyanlardan ve Musevilerden birçok amele taburları ve inşaat müfrezeleri kurulmuştu. 1916 ortasında Çöl Menzil Müfettişliğinin gücü toplam 30.000 idi.” Ali Fuad Bey, bu kadar geniş iş gücünün gerçekleştirdiği inşaat faaliyetini de şöyle özetlemektedir: “Bir buçuk yılda yaklaşık 600 kilometre şose [yeniden] inşa, 450 kilometre şose de mükemmelen tamir” ettirilmiştir.¹⁰⁶

Ermeni askerlere karşı duyulan güvensizliğin, özellikle Sarıkamış bozgunundan ve Ocak ayının ilk haftasında başlayan Rus karşı taarruzundan sonra daha da artmış olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. O dönemde, özellik-

¹⁰³ İ.HB 179/12, 1334 S 21 [29 Aralık 1915].

¹⁰⁴ Cengiz Mutlu, *Birinci Dünya Savaşında Amele Taburları (1914-1918)*, IQ Yayıncılık, İstanbul, 2007, s. 49-54.

¹⁰⁵ Savaş sırasında Kudüs'te bulunan İhsan et-Tercüman günlüğünde 22 Nisan 1915 tarihinde şunları yazmıştır: “Amele Taburu kurulduğunda içerisinde Hristiyan ve Yahudilerden ve sayısı 10-20'yi geçmeyen Müslümanlardan başka kimse yoktu. Sonra Çöpçü Taburu kuruldu. Bu taburda Müslümanlardan kimse yoktu.” Bkz. İhsan et-Tercüman, *Çekirge Yılı: Kudüs 1915-1916*, İnceleme ve Notlar: Selim Temari, Klasik Yayınları, İstanbul, 2012, s. 136.

¹⁰⁶ Ali Fuad Erden, *Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003, s. 113-119.

le Doğu Cephesi’nde Ermeni askerlere dönük olarak çeteler tarafından imha hareketine girildiğini biliyoruz. Özellikle, köylerin boşaltıldığı ve sivillerin tehir edildiği 1915 yılı yaz aylarında, III. Ordu Bölgesi olan Erzurum ve Erzincan’da amele taburlarında çalışan Ermeni askerlerin Teşkilat-ı Mahsusa’ya bağlı çeteler tarafından infaz edildikleri çeşitli kaynaklarda dile getirilmektedir.¹⁰⁷ Amele Taburlarında görev yapan Ermeni askerlerin nasıl öldürüldükleri Osmanlı Meclisi’nde Aydın mebusu olan Emmanuel Emanuelidis Efendi’nin anılarında şöyle anlatılmaktadır:

“... Ortak Osmanlı vatanını savunmak amacıyla ilan edilen seferberlik dolayısıyla, binlerce Ermeni silah altına alınmıştı. Elbette bunlara silah verilmediği gibi, Rum asker arkadaşlarıyla birlikte, amele taburlarına yollandılar. Rumlar kötü yaşam şartları nedeniyle telef olurken, Ermeniler için daha kestirme bir yol tercih edildi. [Ermeniler] dörder-dörder bağlanmış halde, 50-100 kişilik gruplar halinde kışlaların dışına götürülerek askerler ve ya jandarmalar tarafından sorgusuz sualsiz kurşuna diziliyorlardı.”¹⁰⁸

Buraya kadar anlattıklarımızdan kalkınarak, Birinci Dünya Savaşı sırasında askere alınan tüm gayrimüslimlerin amele taburlarında görev yaptıklarını söylemek yine de imkansızdır. Örneğin, Sarıkamış’ta savaşan ve Rus ordusu tarafından esir alınan Nazaret Demirciyan ve Hovsep Seyisyan Sibirya’daki Dagel ve Irkutsk / Perelovka şehirlerindeki esir kamplarında tutuklu olarak kalmışlardır. Hovsep Seyisyan, ailesine yazdığı 9 Ekim 1917 tarihli mektupta aynı kampta kendisi gibi 129 Ermeni askerin bulunduğunu bildirmektedir.¹⁰⁹

Sarıkamış bozgununun üzerini örtmek isteyen Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın 25 Şubat 1915 tarihinde Ordu ve Kolordu Kumandanlıklarına yoladığı tamimde Anadolu’nun çeşitli kentlerinde Ermenilerin isyan ettikleri vurgulanmakta ve “düşmanlarımız tarafından memleket dahilinde bir ihtilal teşebbüsü hazırlandığı” ifade edilmektedir. Bu tamimin 1. maddesi şöyledir:

¹⁰⁷ Raymond Kévorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History*, I. B. Tauris, Londra, 2011, s. 310.

¹⁰⁸ Emmanuil Emmanuilidis, *Ta Teleftea Eti Tis Othomanikis Aftokratorias [Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Yılları]*. Atina, 2010, s. 115-116. Son Osmanlı Meclisinde Aydın mebusu olan Emmanuil Emmanuilidis Efendi’nin anıları ilk kez 1924 yılında Atina’da yayımlanmıştır. Bu değerli anı kitabı yakında Belge Yayınları tarafından yayımlanacaktır. Tercüme için, Ayşe Gülsevin Tamer’e minnettarım.

¹⁰⁹ Bu mektuplar Taner Akçam tarafından yayımlanmıştır. Bkz. “Sarıkamış’ta Savaşan Ermeni Askerler ve Esaret Mektupları”, *Taraf*, 4 Ocak 2015.

“1. *Ermeni efrat* [erler] gerek seyyar ordularda ve gerek seyyar ve sabit jandarmalarda katiyen hidemat-ı müsellahada [kesinlikle silahlı hizmetlerde] kullanılmayacaklar ve kumandanlar ve karargâhın maiyyet ve dairelerinde dahi istihdam olunamayacaklardır.”¹¹⁰

Dikkat edilirse, bu tamim esas olarak Ermeni erleri kapsamakta ve subaylarla ilgili olarak herhangi bir sınırlama getirmemektedir. Bu tamim Çanakkale’de III. Kolordu Kumandanı olan Mirliya Esat Paşa’nın eline ulaştığında, kendisine bağlı olan Çanakkale Boğazı Müstahkem Mevki Kumandanlığı’na, Gelibolu’da 7. Tümen ve Maydos’taki 19 Tümen Kumandanlıkları ile Eksamil’deki 4. Süvari Alayı Kumandanlıklarına 5 Mart 1915 tarihinde şu emri yazar:

“1. Başkumandanlık Vekâleti celilesinden şerefmevrud olan emirname sureti âtîde [emrin bir örneği aşağıda] arz edilmiştir. Bu emirname alay ve kıtaat-ı müstakil ile kumandanlarına suret-i mahremânede [gizli bir şekilde] tebliğ olunacak ve bunlar ma’dunlarına [alt kademelerdeki subaylara] tebliğ etmeyerek icabını [gereğini] bizzat ifa edeceklerdir.

2. Kolordu kıtaatında zaten miktarı *yüzde üçe* balığ olmayan efrad [III. Kolordu’ya bağlı askeri birliklerde sayıları % 3’e ulaşmayan erler] umumiyetle şüpheden ârî [uzak] görülmekte olmakla beraber Başkumandanlık vekâleti celilesi emr-i âlisinin ruhu manasında meknuz tedbiri ihtiyati nazarı dikkatten dūr [gözden uzak] tutulmayarak hükmü icra kılınacaktır.

3. Ermeni efradın ekserisi zâten san’atkâr olmak itibarıyla kıtaatta müsellah hidemattan [silahlı hizmetten] birer vesile ile alınarak san’atleri icabına göre kendilerine vazife verilmesi muvafıktır.

4. Bu emrin hini tatbikatında [uygulanması sırasında] sadakat ve itaatı mücerrep [bağlılıkları ve itaatleri denenmiş] olanları rencide etmeyecek [incitmeyecek] ve icraatı sezdirmeyecek surette hareket edilmelidir. Şayan-ı emniyet olmayan [güvenilmeyen] veya şüpheli addedilen efrad, hidematı gayrı müsellaha [silahsız hizmete] verilmekle beraber nazareti daime [sürekli gözetim] altında tutulmalı ve haklarında muamele-i mukataziyye [gereken muamele] ifa olunmak üzere Kolorduya malumat verilmelidir.”¹¹¹

¹¹⁰ Belge No. 1999, *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 85, Ekim 1985. Ermeni Belgeleri - Özel Sayı 3, ATASE Yayını, Ankara, s. 23-24.

¹¹¹ Yanyalı Esat Bülkat [1862-1952], “Üçüncü Kolordu Kumandanlığına tayin olduğum 25 Kanun-ı evvel 1329 / 7 Kanunusani 1914’ten [7 Ocak 1914] Birinci Ordu Kumandanlığına tayin olduğum 3 Teşrinisani 1331 / 16 Teşrinisani 1915 [16 Kasım 1915] tarihine kadar Hatıratım”, 1950, s. 451-452. (Altını ben çizdim. A.A.).

Çanakkale cephesindeki Ermeni erlerin silahsızlandırılarak geri hizmete alınması süreci bu emirle başlamış olmalıdır.¹¹² İlginçtir, seferberlik kararından bir hafta sonra, daha 10 Ağustos 1914 tarihinde yerel yöneticilere yollanan şifreli telgrafta, silah altına alınan gayrimüslim erlerin ellerinden silahlarının alınarak “yol hizmetinde çalıştırılmaları” gerektiği emredilmiş olmasına rağmen, Esat Paşa’nın ifadesine göre, 1915 yılının Mart ayında Çanakkale cephesindeki erlerin % 3’e yakını Ermenilerden oluşmaktadır. Nitekim, Edward J. Erickson’un *Gelibolu: Osmanlı Harekâtı* başlıklı kitabında verdiği sayılara göre Şubat 1915’te Çanakkale Cephesi’nde 34.500’den fazla asker bulunuyordu.¹¹³ Bu mevcudun yüzde 3’ten azını hesaplırsak yaklaşık 1.000 kişilik bir Ermeni asker sayısına ulaşırız ki bu da hiç de azımsanacak bir sayı değildir. Bu sayıya Rumları, Yahudileri, Süryanileri ve diğer gayrimüslim azınlıkları ilave ettiğimiz zaman, Çanakkale cephesinde savaşan erlerin yüzde 6-7’sinin gayrimüslimlerden oluştuğunu iddia etmek mümkün olabilir.¹¹⁴

Çanakkale Cephesi’ndeki III. Kolordu bünyesinde bir yandan Ermeni erler silahsızlandırılırken Ermeni subayların da ‘muharip’ sınıflarda göreve devam ettiklerini ve benzer görevlere atanmalarının bu tarihten sonra devam ettiğini biliyoruz.¹¹⁵ Örneğin, Ermeni erlerin silahsızlandırılması emrinin yollanmasından yaklaşık dört ay sonra ve Anadolu Ermenilerinin Suriye çöllerine sürülüp yollarında kırıma uğratıldığı günlerde, Harbiye Nezareti’nden Sadaret’e yollanan 18 Temmuz 1915 tarihli terfi listesinde, Sahra Topçu sınıfından İstanbullu Zoryan Efendi’nin Teğmen rütbesine yükseltilmesinin onayı istenmektedir:

¹¹² Esat Paşa’nın gizlilik içinde kimseyi incitmeden uygulanmasını istediği Ermeni askerleri silahsızlandırma operasyonu Ermeni subaylar arasında duyulmuş olmalıdır ki, 1915 yılı Mayıs ayının ortasında yaşadıklarını anlatırken Teğmen Torosyan anılarında şunları yazmaktadır: “Büyük çaplı katliamların planlandığını ve Ermeni nüfusunun imha edileceği veya ülke içlerine doğru sürülüp köle haline getirileceğine dair söylentiler vardı. Devlet hizmetinde çalışan tüm Ermeni memurlar görevlerinden alınmıştı. Resmi bildiriye göre *Ermeni askerlerin silahlarını bırakmaları* ve sivil Ermeniler gibi aynı muamelelere tabi olmaları gerekiyordu.” Daha sonra Torosyan, Çanakkale Müstahkem Mevkii Komutanı Cevat Paşa’nın karargâhına gitmesini emreden bir mesaj alır. Başına bir şey geleceğinden korkarak gider. Cevat Paşa, “Osmanlı hükümetinin Hristiyan askerler hakkındaki yeni politikasını muhakkak ki duymuş olduğumu tahmin ettiğini” söyler. Fakat korktuğu başına gelmez, İstanbul’a yollanır. Bkz. Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *a.g.e.*, s. 147 ve 148. (Altını ben çizdim. A. A.)

¹¹³ Edward J. Erickson, *Gelibolu: Osmanlı Harekâtı*. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2012, s. 23

¹¹⁴ Son yıllarda, I. Dünya Savaşında şehit düşen veya yaralanan gayrimüslim askerlerle ilgili basında haberler çıkmaya başlamıştır. Bkz. “İstanbul’da Yahudi şehitliği” başlıklı haber, *Sabah*, 22 Eylül 2010. Ayrıca, “Çanakkale’nin Rum gazisi ‘Hacı’ Yuvar” başlıklı haber, *Sabah*, 18 Mart 2013.

¹¹⁵ Çanakkale Cephesinde savaşmış olan Kayseri’nin İncesu ilçesinden Yedek Subay Sokrat İncesu’nun anıları için bkz. “Birinci Dünya Savaşında Çanakkale-Arıburnu Hatıralarım (1964)”, *Çanakkale Hatıraları* içinde, Arma Yayınları, İstanbul, 2001, s. 297-353.

“III. Kolordu, 7. Alay, 3. Taburda müstahdem ihtiyat Zabıt Namzedi *Zor-yan* Efendi, pederi Melodik [Mardig ?], [doğum yeri] Dersaadet. Duhulü 1 Mart 1330 [14 Mart 1914]. Hakkında olunacak muamele: Mülazım-ı Saniliğe [Teğmen] terfii ...”¹¹⁶

Yine Harbiye Nezareti’nden yollanan 10 Ekim 1915 tarihli yazıda ise, Çanakkale’deki 4. Süvari Alayı’nda muharip sınıfta savaşan Bursalı Aram Efendi’nin de teğmen rütbesine yükseltilmesinin onayı istenmektedir:

“5. Ordu, Şimal Gurubu, Erzak Nakliye Katarı Kumandan Yaveri, Zabıt Vekili *Aram Efendi*, pederi Rupen Panosyan, Bursa. Nasbı: 25 Kanunuevvel 1330 [7 Ocak 1915]. Hakkında olunacak muamele: İnha olunduğu 24 Ağustos 1331 [6 Eylül 1915] tarihinden muteber olmak üzere terfian *Süvari 4. Alayın 5. Bölüğü* Mülazım-ı Saniliğine [Teğmen] ...”¹¹⁷

İlk bakışta, son derece kesin bir emir gibi gözüken Ermeni askerlerin silahsızlandırılmasında bile Kafkas Cephesi ile Çanakkale Cephesi arasında uygulama farkları olduğu göze çarpmaktadır. Birinci Dünya Savaşı yıllarında hemen her konuda, merkezden gönderilen emirlerin her bölgede aynı şekilde yorumlanmadığı ve özellikle gayrimüslim erler ile ilgili olarak, Doğu’daki III. Ordu ile Çanakkale’deki V. Ordu arasında uygulama farklılıkları olduğu ortaya çıkmaktadır.¹¹⁸ Bu bağlamda, Ermeni nüfus Suriye çöllerine sürülmesi ve imhası ile ilgili olarak hayata geçirilen politikaların bölgelere göre sertleştiğini veya yumuşatıldığını görüyoruz. Doğu Anadolu bölgesinde konuşlanmış olan III. Ordu bölgesinde ‘olağan’ olarak tespit edebildiğimiz bir uygulama, ülkenin batı bölgelerinde konuşlanmış olan I. ve V. Ordular için ‘istisnai’ olabilmektedir. Aynı şekilde, Suriye Valisi Cemal Paşa’nın başında olduğu IV. Ordu bölgesinde de uygulamada benzer farklılıklar göze çarpmaktadır.¹¹⁹

¹¹⁶ İ.HB. 172/69, 5 Temmuz 1331 [18 Temmuz 1915] tarihli yazı.

¹¹⁷ İ.HB. 175/30, 27 Eylül 1331 [10 Ekim 1915] tarihli yazı. Dikkat edilirse, bu atamada bir anlamda ‘geri hizmet’ olan ‘Erzak Nakliye’ işlerinde çalışan Aram Efendi, Çanakkale’deki 4. Süvari Alayındaki ‘muharip’ göreve atanmıştır.

¹¹⁸ İlginçtir, 30 Eylül 1917 tarihinde Yıldırım Orduları bünyesinde Sina Cephesinde savaşan 20. ve 22. Kolordular ile Birü’s-sebi Grubu’nda bulunan yaklaşık 40.000 askerin etnik kökenine göre dağılımının dökümünü veren Yıldırım Orduları Kurmay Başkanı Yarbay Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), dağılımda Türk, Arap ve “diğer milletler” kategorilerini kullanmaktadır. Bu birliklerin mevcudu içinde “diğer milletlerin” oranı % 3 ile % 9,5 arasında değişmektedir. Osmanlı Genelkurmay Başkanlığı’nın bu kategorileri kullanarak askerleri tanımlaması bence kendi başına dikkat çekici bir olaydır. Bkz. Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, *Yıldırım*, ATASE Yayını, Ankara, 2002, s. 346.

¹¹⁹ Bu konuda bkz. Hilmar Kaiser, “Regional resistance to central government policies Ahmed Dje-

İstanbul’dan yollanan emirlerin yerel yöneticiler açısından farklı yorumlanması demek, aynı zamanda atanmış yerel yöneticilerin –ve bazen de yerel güçlerin– İttihat ve Terakki’nin merkezdeki çekirdek kadrosuna karşı belli konularda direnç göstermesi anlamına da gelebilir.

Sonuç olarak, 1915’de Osmanlı Ordusunda *Ermeni, Rum ve Yahudi* subayların ve erlerin varlığı, Çanakkale Savaşları’nı Osmanlı’nın son zaferi olmaktan çıkarılarak ‘Türkleştirilmesine’ izin vermemektedir. Aynı şekilde, 2015’in yaratacağı sıkıntıları dengelemek için yeni kurgulanan ‘İslâm dünyasının Haçlılara karşı Çanakkale’deki şanlı direnişi’ anlatısı da tarihsel gerçeklerle uyumsuzluğu bir yana, en azından Çanakkale Cephesi’nde *gayrimüslim* subay ve erlerin varlığı nedeniyle baştan sakat doğmuş olmaktadır.

YÜZBAŞI TOROSYAN TARTIŞMASINDA

“SAHTE BELGELER” MESELESİ

Yüzbaşı Torosyan tartışmasının belki de en renkli taraflarından biri de Torosyan’ın kitabında verdiği ve daha sonra torunu Louise Schreiber’den elde edilen belgelerin “sahte” olduğu tartışmasıydı. Bu bölümde ‘alaturka’ tarihçiliğin bütün boyutlarıyla ortaya çıktığı “sahte belgeler” tartışmasına göz atacağız.

Taner Akçam’ın Yüzbaşı Torosyan’ın torunu Louise Schreiber ile yaptığı mülakat *Radikal* gazetesinde yayımlandıktan ve Torosyan’ın ailesinden elde edilen Osmanlıca belgeler benim özel web-siteme konduktan sonra, önce Başbakanlık Osmanlı Arşivi uzmanlarından Muzaffer Albayrak,¹²⁰ sonra Bozok Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Taha Niyazi Karaca¹²¹ ve son olarak da Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Edhem Eldem¹²² bu belgelerin sahte olduğu üzerine yazılar yazdılar.

Uzman Muzaffer Albayrak, Torosyan’a Abdülkerim Paşa tarafından 28 Mayıs 1917 tarihinde verilen belgedeki yazım hatalarını tek tek sayıp dökükten sonra, şunları söylüyordu:

mal Paşa, the governors of Aleppo, and Armenian deportees in the spring and summer of 1915”, *Journal of Genocide Research*, Cilt 12, No. 3-4, Eylül-Aralık 2010, s. 173-218.

120 Muzaffer Albayrak, “Serkis Torosyan’ın Tasdiknâme Belgesi Üzerine Bir İnceleme”, Geliboluyu Anlamak isimli web sitesinde 9 Ocak 2013 tarihinde yayımlandı. Bkz. www.geliboluyuanlamak.com.

121 Taha Niyazi Karaca, “Sarkis Torosyan’a Enver Paşa’nın Verdiği İddia Edilen Belge Üzerine”, Geliboluyu Anlamak, 12 Ocak 2013. Bkz. www.geliboluyuanlamak.com.

122 Edhem Eldem, “Torosyan Belgeleri ve Sonrası”, *Toplumsal Tarih*, No. 230, Şubat 2013, s. 38-44.

“Belgede imzası bulunan Abdülkerim Paşa, bu tarihte 20. Kolordu karar-gâhı ile Makedonya’dan dönmüş Kudüs’tedir. Ancak Serkis Torosyan, ister 46. Tümen’de olsun, ister 50. Tümen’de olsun bu tarihte onunla beraber olmasına imkân yoktur. Zira 46. Tümen Nisan ayında yurda döndü ve Irak cephesine gönderildi; Irak cephesinde kısa bir süre kaldıktan sonra, Eylül 1917’de Filistin cephesine nakledildi... Son söz olarak tekraren belirtmekte fayda görüyorum ki, belgenin diplomatikası, yazım hataları bir yana, bu belgenin gerçek olmadığının en önemli delili mühürdeki kolordu numarasının yanlış yazılmış olmasıdır. Mühür haricinde, belgede iki kez 21. Kolordu yazılmış olması, çok çok iyimser bir yaklaşımla kâtip hatası olarak görüle bile, bir kolorduya ait resmi mühürde kolordunun numarasının hataen yanlış yazıldığını iddia etmek mümkün değildir. Mühürdeki bu sahtelik, dolayısıyla bütün belgeyi uydurma, sahte bir belge haline getirir.”¹²³

Muzaffer Albayrak’ın bu tespiti üzerine itirazlarımı belirtmem gerekiyor. Albayrak, Torosyan ailesinden alınan Abdülkerim Paşa belgesinin sahte olduğunu kanıtlamaya çalışırken, Abdülkerim Paşa’nın 20. Kolordu ile Kudüs’te olduğunu ifade etmektedir. Bu bilgi düpedüz yanlıştır! Çünkü, Abdülkerim Paşa 12. Kolordu’nun kumandanı olarak Adana’da bulunmaktadır. O günlerde 4. Ordu Kurmay Başkanı olan Yarbay Hüseyin Hüsnü Emir (Erkilet), anılarında 1918 yılı Ocak ayının ilk haftasında “Adana’da 12’nci Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa’yı ziyaret ettiğini” yazmaktadır. 12. Kolordu’nun görev alanını tanımlarken de şunları söylemektedir: “Bu çok zayıf kolordunun muhafazasından sorumlu olduğu kıyı bölgesi, [Mersin] Anamur batısından [Suriye’de] Lazkiye kuzeyine kadar uzanıyordu.” 12. Kolordu’nun karargâhı ise Kudüs’te değil, Adana’da bulunmaktadır.¹²⁴ Kısacası, Muzaffer Albayrak’ın Abdülkerim Paşa’nın o günlerde Kudüs’te olduğu iddiası doğru değildir.

Yüzbaşı Torosyan anılarında Romanya’dan döndükten sonra 46. Tümen’in Topçu Alayı’na atandığını ve 17 Mayıs 1917 tarihinde Suriye’nin Katma istasyonuna doğru İstanbul’dan yola çıktıklarını yazmaktadır.¹²⁵ O dö-

¹²³ Muzaffer Albayrak, *a.g.e.*

¹²⁴ Hüseyin Hüsnü Emir Erkilet, *Yıldırım*, ATASE Yayını, Ankara, 2002, s. 275, 277, 283 ve 287. Ayrıca, askeri tarihçi Edward J. Erickson da 12. Kolordu’nun karargâhının Adana’da olduğunu teyit etmektedir: “26 Ekim 1918’de Yıldırım Orduları Grubu karargâhı, İkinci Ordu, XII. Kolordu karargâhı ve asıl kısmı Tarsus’ta olan 23. Piyade Tümeni karargâhı birlikte konuşlandıkları Adana’ya geri çekildi.” Bkz. Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu: Çanak-kale, Kutü’l-Amare ve Filistin Cephesi*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2009, s. 270.

¹²⁵ Torosyan, *a.g.e.*, s. 210. Ayrıca, Osmanlı arşivindeki bir belgede 46. *Fırka Topçu Alayı*’na cepheye hareketinden yirmi gün önce “sancak itası [verilmesi] hususuna bi’l-istizan [izin istenerek] irade ... buyrulmuş” olduğu ifade edilmektedir. BEO.4466/334938, 1335 B. 4, 26 Nisan 1333 [26 Nisan 1917]. Bu belgeye dikkatimi çeken Suavi Aydın’a teşekkür ediyorum.

nemde, Suriye’ye giden demiryolu Adana’dan geçmektedir. Belki de, 28 Mayıs 1917 tarihinde Yüzbaşı Torosyan Adana’da eski kumandanı olan Abdülkerim Paşa’yı ziyaret etmiş olabilir. Tabii ki bu sadece bir spekülasyondan ibarettir, ayrıca Abdülkerim Paşa’nın verdiği belgenin üzerinde neden 21. Kolordu mührünün bulunduğunu da açıklamaz. ATASE arşivinde 21. Kolordu ile ilgili belgelere bakmadan bu konuda karar vermek güçtür.

Antalya havalisinde konuşlanmış olan 21. Kolordu’nun başına 28 Ocak 1917’de Sakallı Nurettin Paşa’nın atandığını, mütarekeden sonra, 30 Kasım 1918 tarihinde 21. Kolordu’nun ilga edilmesi üzerine aynı Nurettin Paşa’nın 17. Kolordu Kumandanlığı’na tayini hususuna irade çıkmış olduğunu Osmanlı arşivlerinden öğreniyoruz.¹²⁶ Belki de, 12. Kolordu’nun coğrafi olarak hemen yanı başında bulunan 21. Kolordu’nun da komutanlık görevi vekâleten, Mayıs 1917’de Abdülkerim Paşa’da bulunuyordu. Bu soruların cevaplarının ancak ATASE’deki birlik evrakının açılması ile verilebileceğini düşünüyorum.

Taha Niyazi Karaca da aynen Muzaffer Albayrak gibi iki belgeyi inceleyip imla hatalarını sayıp döktükten sonra, iki belgenin de ‘aynı kişi’ tarafından yazılmış olduğuna karar veriyordu:

“İki yıl farkla aynı elden çıkmış, hatalarla dolu iki belge. Aynı elden çıkmış olduğu o kadar aşîkar ki, cim, ha, gibi harfler çok karakteristik olarak yazılmış. Tespit için Osmanlıca bilmeye gerek yok. İki belge yan yana konduğunda yazımdaki aynılık kolaylıkla görülebiliyor. Peki bu mümkün olabilir mi? İki yıl ara ile aynı görevlinin bir şahıs hakkında iki ayrı belge düzenlemesi ne kadar gerçekçi olurdu? Belgeler hem de iki farklı [askeri] birim adına düzenliyor.”¹²⁷

Artık burada ‘alaturka’ tarihçiliğin zirvesine ulaşıldığını görüyoruz. Sanki ‘alaturka’ tarihçiler Kahire Emniyet Müdürlüğü Kriminoloji Laboratuvarı’nda görevli Komiser Muavini Abdülfettah Bey gibi davranarak önlerine konan belgede görebildikleri bütün imla ve dil hatalarını sayıp dökmek ve bu belgelerden birini kitabında kullanan Sarkis Torosyan’ı “sahtekâr” olarak ilan etmektedirler.¹²⁸ Peki, bu kriminolojik çalışmanın veya kendin-

¹²⁶ Sakallı Nurettin Paşa’nın 21. Kolordu Kumandanlığı’na atanma tarihi için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı’na katılan Alay ve Daba Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 1, ATASE Yayını, Ankara, 2009, s. 290. Ayrıca, Nurettin Paşa’nın tayini için bkz. BEO.4544/340766, 1337 Safer 25 [30 Kasım 1918].

¹²⁷ Taha Niyazi Karaca, *a.g.e.*

¹²⁸ Burada ‘Kahire Emniyet Müdürlüğü’ örneğini vermemin mantığı şudur: Ülkemizde 1928’den son-

den menkul Osmanlıca el yazısı (grafoloji) uzmanlığının amacı nedir? İki değerli uzman ve tarihçimiz, incelemelerinin sonunda baklayı ağızlarından şöyle çıkarıyorlar:

Muzaffer Albayrak: “Yukarıda Torosyan’ın tasdiknamesi üzerinde yaptığımız tahlil, bir belgenin sahteliğini ortaya koymaktan çok öte bir anlam taşımaktadır. Serkis Torosyan adına sahte mühürle resmi evrak üretilmesi, *başta hatıratı olmak üzere, Torosyan’a ait bütün anlatımlara şüphe ile bakılması ve doğruluğunun ciddi olarak sorgulanması anlamına gelir.* Torosyan’ın hatıratı üzerinden yakın tarih sorgulaması yapan, resmi tarihin bazı olayları ve şahısları ‘ütülediğini’ iddia edip, Torosyan’ın varlığını ve doğruluğunu ispat çabasında olanlar, bu belgenin sahte çıkması üzerine ne buyurlar?” (Altını ben çizdim A.A.)

Taha Niyazi Karaca: “Sonuç olarak her kelimesinden, kullandığı üsluptan, içeriğinden sahte olduğu anlaşılan bu belgelerle kurmaca tarih oluşturulma çabasını her tarihçinin sağduyu ile yorumlamalıdır. *Geçmişte bu tarz sahte belgeler ortaya çıkmış ve çürütülmüştür.* Hiç şüphesiz ki bundan sonra da bu tarz belgeler ortaya çıkacaktır. *Çünkü kurmaca tarihin vazgeçilmez kaynağı bu tarz belgelerdir.*” (Altını ben çizdim A.A.)

Yukarıda görüldüğü gibi, esas niyet ve asıl hedef bellidir. Amaç, Yüzbaşı Torosyan’ın anılarını resmi söylemde çok sık karşımıza çıkan “asılsız Ermeni iddiaları” eksenine oturatarak itibarsızlaştırmaktır. Geçmişte ortaya çıkan “bu tarz sahte belgeler” ise, Aram Andonian’ın Halep’te çalıştığı söylenen Naim Bey isimli bir Osmanlı memurundan elde ettiğini söylediği katliam belgeleri olmalıdır.¹²⁹ Böylece, Torosyan’ın belgelerine

ra gündelik hayatta kullanılmayan bir yazının grafoloji uzmanlığını Türkiye’de geliştirmenin teknik olarak imkânsız olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla, eğer bu belgeler bir el yazısı uzmanına gösterilecek ise belki en doğru tercih Kahire, Amman, Şam gibi Arap alfabesini gündelik hayatta kullanan merkezlerdeki uzmanlara başvurmak olduğunu düşünüyorum. Tabii ki burada eski yazıyı ‘okumak’ ile, eski yazının ‘grafoloji uzmanı gibi davranmak’ arasında ciddi bir farkın bulunduğunu ifade etmek isterim.

- ¹²⁹ Nitekim gazeteci İbrahim Kiras, Torosyan tartışması hakkında şunları yazıyordu: “Osmanlı Ermenileri Birinci Dünya Savaşı sırasında devlete karşı isyanlar çıkardıkları ve düşman Rus ordusuna yardım ettikleri gerekçesiyle zorunlu göçe tabi tutulmuşlardır... Ne var ki uluslararası Ermeni hareketi, o günden beri Türkiye’nin doğu vilayetlerinde bağımsız bir Ermeni devleti oluşturma hayallerini ortadan kaldıran dönemin Osmanlı yönetimini “tehcir”in ötesinde “soykırım” kararı alıp bunu uygulamış olmakla suçluyorlar. *Bu soykırım iddiasını savunanların en önemli problemi bunu ispatlayacak belge ve kanıtlara sahip olmayışlarıdır. Bunun için sahte belgeler üretilmesine ihtiyaç duyulmuştur!* Bu tür faaliyetlerin en iyi bilinen örneği *Talat Paşa Telgrafları*’dır. Aram Andonian isimli bir yazarın yayınladığı kitapta *Naim Bey* isimli bir Osmanlı memurundan alındığı söylenen “bütün Ermenileri kadın çocuk ayırmadan öldürün” mealinde telgraf metinlerine yer veriliyor. *Şinasi Orel ve Süreyya Yuca*’nın uzun zaman önce “Ermenilerce Talat Paşa’ya Atfedilen

de “sahte” muamelesi yapılarak, hatıratı külliye çöpe atılacaktır. Anlaşılan, hesap budur!

Edhem Eldem’in Torosyan’ın belgelerinin sahte olduğu konusunda yazdığı yazıda, aynen Muzaffer Albayrak ve Taha Niyazi Karaca’nın yolundan yürüyerek benzer bir analizi tekrarlamakta ve iki belgede toplam 25 adet imla hatası bulunduğunu ifade etmektedir.¹³⁰ Eldem, yazısında Taha Niyazi Karaca’nın iddiasını da aynen tekrarlayarak, her iki belgenin de aynı elden çıktığını belirtmektedir. Ayrıca, “bu kadar çok sayıda hatayla dolu ve yazısı gayet acemice olan bir belgenin *Osmanlı bürokrasisinden* çıkmış olması mümkün değildir” diyerek kesin kararını vermektedir. Son olarak da Enver Paşa’nın imzasının da sahte olabileceğini yine grafoloji uzmanı Komiser Muavinî Abdülfettah Bey rolüne soyunarak şöyle anlatıyor:

“Enver Paşa’nın imzasının bilinen örneklerine benzemekle beraber önemli farklar da gösterdiği göze çarpmaktadır: Elif harfi hep dimdik çizilirken burada eğik duruyor olması ve vavın kuyruğunun takip eden rı harfine bağlanması gerekirken kendi kafasına doğru geri kıvrılıyor olması bu imzayı benim gözümde gayet şüpheli yapmaktadır.”¹³¹

Fakat Edhem Eldem’in analizinin, sonuç bakımından diğerlerinden farklı olduğunu teslim etmemiz gerekiyor. Çünkü, Edhem Eldem “Torosyan’ın belgelerinin sahte olması, söyledikleri konusunda çok ciddi şüpheler doğuruyorsa da bütün hikayesinin külliye reddedilmesi manasına gelmeyebilir” diyerek belgeler üzerine yaptığı yorumların “asılsız Ermeni iddiaları” eksenine çekilmesini önlemeye çalışmaktadır.¹³² Böylece, kendisini Halil Berktaş, Hakan Erdem, Muzaffer Albayrak ve Taha Niyazi Karaca’dan farklı bir noktada konumlandırmaktadır. Tarih yazımı bakımından son derece ufuk açıcı olarak gördüğüm “sahte belgeler” tartışması hakkındaki görüşlerimi sıra ile ifade etmeye çalışacağım:

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivinin kataloglarına göz atanlar, belgelerin yazılmış oldukları bürokratik birim itibarıyla değişik fonlarda toplanmış olduğunu bilirler. Bu fonlarda toplanan belgelerin yazılış biçimi, kullanılan kâğıdın niteliği, Osmanlıca imla kurallarına uyma, kâtibin el yazısındaki akıcı-

Telgrafların Gerçek Yüzü” adıyla yayımlanan çalışmalarında söz konusu telgrafların sahte olduğu kesin olarak kanıtlanmış bulunuyor.” Bkz. “Sahte belge, doğru tarih” başlıklı yazı, *Star*, 20 Aralık 2012.

¹³⁰ Eldem, *a.g.e.*, s. 40.

¹³¹ *A.g.e.*

¹³² *A.g.e.*, s. 39.

lık ve meramını anlatma gibi ölçütler bakımından birbirinden çok farklı olabilir. Örneğin, Hariciye Nezareti konsolosluk yazışmaları içinde Osmanlı Devleti'nin Tiflis Başkonsolosu'nun merkeze yazdığı belgenin yazım kalitesi ile Dahiliye Nezareti, Hapishaneler Müdüriyeti evrakı içinde bulunabilecek Diyarbakır Hapishanesi'nden merkeze yollanan belgenin 'kalitesi' birbirini tutmaz. Kuşkusuz bu devlet daireleri genel olarak "Osmanlı bürokrasisi" dediğimiz geniş bir yelpaze içinde yer alırlar, fakat Tiflis'teki Osmanlı konsolosu muhtemelen Galatasaray Lisesi ve Mülkiye Mektebi mezunu iken, Diyarbakır Hapishanesi'ndeki memur eğitim, bilgi, görgü açısından son derece düşük seviyede olabilir. Dolayısıyla, Edhem Eldem kusura bakmasın ama, tekil belgeler düzeyine indiğimiz zaman, "Osmanlı bürokrasisi" gibi geniş sosyolojik kategorilerin pek anlamı yoktur.

Bu noktada, 'alaturka' tarihçilerimizin Harbiye Nezareti ile askeri birlikler arasındaki yazışmalarına göz atmış olmalarını ve ancak bundan sonra Torosyan'ın evrakını değerlendirmelerini beklerdim. Ayrıca, dönemin Harbiye Nezareti yazışmalarına göz atmak için illa da Ankara'daki ATASE arşivlerine de gitmeye gerek yoktur: Genelkurmay Başkanlığı tarafından 1952 yılından beri değişik isimler altında yayımlanan *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi* içinde binlerce belge taranmış orijinaleri ile birlikte yayınlamıştır. Bu derginin Birinci Dünya Savaşı ile ilgili belgelerin bulunduğu sayılarına göz atmak dönemin askeri belgelerin 'kalitesi' hakkında fikir sahibi olmak için yeterli olabilirdi. Bâb-ı Âli Evrak Odası'ndaki eğitilmiş bürokratların elinden çıkan 'inci gibi yazılmış' bir belge ile, örneğin Van'daki Seyyar Jandarma Komutanlığı'ndan yollanan bir belgeyi karşılaştırdığımız zaman ikinci belgede Torosyan'ın belgelerindekine benzer imla ve ifade hataları bulmak her zaman mümkündür. Torosyan'ın belgelerinin sahte olduğu konusunda hüküm bildiren tarihçilerimizin askeri tarih konusunda yayın yapmadıklarını da düşündüğümüz zaman, Torosyan belgelerini bugüne kadar gördükleri başka fonlardaki belgelerin ışığında değerlendirdikleri aşîkârdır.¹³³ Dolayısıyla, Torosyan belgelerinde bulunan imla hatalarından kalkınarak, bu belgelerin sahteliği konusunda varılan yargıların nesnellikten uzak olduğunu düşünüyorum.

133 Muzaffer Albayrak'ın *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri* başlıklı iki ciltlik derlemesi Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından (Ankara, 2005) yayımlanmıştır. Bu derlemede yer alan belgelerin hiçbiri ATASE kaynaklı değildir. Askeri birliklerden gelen yazışmalar bu derlemede yoktur. Derleme, 'Basın, Yayın - Halkla İlişkiler' amaçlı olarak kaleme alınmış Harbiye Nezareti bildirilerinden ve Osmanlı Arşivleri'nde bulunan esas olarak sivil bürokrasinin savaşa ilgili yazışmalardan oluşmaktadır.

2. Birinci Dünya Savaşı’nda, Mart 1917 tarihi itibarıyla Osmanlı ordusunda 2.855.000 askerin silah altına alınmış olduğunu biliyoruz.¹³⁴ Acaba, 2.855.000 kişilik askeri güç içinde okuma yazma bilen erlerin oranı neydi? Bu soruya askeri tarihçi Yücel Yanıkdağ’ın verdiği cevap şöyledir:

“Her ne kadar bu alanda elimizde istatistik olmasa bile, yüzyılın başında imparatorluk içinde okuma yazma oranının % 5-7’den fazla olmadığı bilinen bir şeydir. Bu itibarla, tümü olmasa bile, silah altına alınan erlerin *hemen hemen hepsi cabildi*. Az çok okuması olanlar ya onbaşı yahut çavuş yapılıyor, veya [bulundukları askeri] *birliklerde katip oluyorlardı*.”¹³⁵

Silah altına alınan erlerin eğitim düzeyi böyle ise ve sadece okuma yazma bilen bir er ‘Tabur Kâtibi’ olabiliyor ise, bu insan malzemesinin elinden çıkacak resmi belgelerin ‘kalitesi’ ne olabilirdi? Nitekim, hiç okula gitmemiş ve kendi kendine okuma yazma öğrenmiş olan Adapazarlı Kırım göçmeni Hüseyin Fehmi Genişol, anılarında “yaşıtlarımıza bahsedilen bir yıl askerden tecil hakkından yararlanamadım ve okuryazar olduğumdan telgraf bölüğüne gönderilmek üzere silah altına” alındığını yazmaktadır.¹³⁶ Görüldüğü gibi, 1914 yılında Osmanlı ordusunda sıradan askerler arasında sırf okuma yazma biliyor olmak ‘Telgraf Memuru’ olarak atanmayı gerektirecek kadar önemli bir fark yaratmaktadır. ‘Alaturka’ tarihçilerin Torosyan belgelerini değerlendirmeye biçiminden görebildiğim kadarıyla, ancak okur yazar olan askerlerin elinden çıkan belgelerin kalitesi hakkında hiç düşünmediklerini ve bu tip soruları kendilerine hiç sormadıklarını tahmin ediyorum. Peki, erler açısından hal böyle ise, acaba subayların durumu neydi?

Bu konuda, Alman Askeri Islah Heyeti’nin üyesi olan Topçu Yarbay Kress von Kressenstein’in anılarında önemli bilgiler vardır. 1914 yılı başlarında Bavyera Krallığı Ordusu ile ilişkisi kesilen Yarbay von Kressenstein, Alman Askeri Islah Heyeti Başkanı Mareşal Liman von Sanders ile birlikte İstanbul’a ilk gelen 22 Alman subayı arasındadır.¹³⁷ Yarbay von Kressenstein

¹³⁴ Mehmet Beşikçi, *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*, Brill, Leiden, 2012, s. 113.

¹³⁵ Yücel Yanıkdağ, “Educating the Peasants: The Ottoman Army and Enlisted Men in Uniform”, *Middle Eastern Studies*, Cilt 40, No. 6, Kasım 2004, s. 94. (Tercüme benimdir. Altını ben çizdim. A.A.)

¹³⁶ Hüseyin Fehmi Genişol, *Çanakkale’den Bağdat’a, Esareten Kurtuluş Savaşı’na: Cephede Sekiz yıl Sekiz Ay (1914-1923)*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2014, s. 3.

¹³⁷ İngiltere’nin Berlin Elçiliği’ndeki Askeri Ateşe, Yarbay Alick Russell, 27 Mart 1914 tarihinde merkeze yazdığı raporda İstanbul’a ilk gelen Alman subayların listesini vermektedir. Bu listede Yarbay Kress von Kressenstein’in görevi ‘Topçu Atış Okulu Kumandanı’ olarak yazılıdır. Bkz. FO 195/2455/E273.1

anılarında, İstanbul'da ilk olarak Topçu Atış Okulu Müdürü olarak göreve başladığını anlatmaktadır. Osmanlı ordusunda eğitim ve teknik beceri bakımından en üst düzeydeki subaylarının toplanmış olduğunu tahmin ettiğimiz topçu okulundaki subaylarının durumu da çok parlak değildir. Von Kressenstein, "Topçu Atış Okulu'nda *okuma-yazma bilmeyen dört üstsubayın* da katılmış olduğu ilk subay talim devresinin sonunda" diyerek söze başlamakta ve Osmanlı subayları hakkında şu genel değerlendirmeyi yapmaktadır:

"O zamanki Türk ordusunun subay kadrosu homojen bir yapıda değildi. Subaylar seviye ve sınıf farkı gözetmeksizin toplanmıştı. Bir hamalın kardeşinin yanı başında bir paşanın oğlu da hizmet etmekte; yüksek irfan ve bilgi sahibi ve fevkalâde zeki subaylar yanında *sayısı pek az olmayan okuma yazma bilmeyen subaylar* da bulunmaktaydı."¹³⁸

Prusya askeri terbiyesi almış ve köken olarak aristokrat olan Yarbay von Kressenstein'in hamalın kardeşi ile paşanın oğlunun yan yana bulunmasına şaşırmasını anlamak mümkündür. Fakat Osmanlı ordusundaki cahil subaylar hakkında yaptığı tespitler de önemlidir. Okuma yazma bilmeyen, kendi deyimi ile "kıymeti az subayların" sırf İttihatçı oldukları için Enver Paşa'nın yaptığı temizlikten kurtulduklarını anlatan Yarbay von Kressenstein, bu tip subayların askerlikten çok siyasetle uğraşarak "daha emin ve çabuk yükselme sağlayacaklarına" inandıklarını belirtiyordu.

Subaylar arasında söz konusu olan eğitim farklılıkları, savaşın başlamasından sonra silah altına alınan yedek subaylar arasında da geçerlidir. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra İstanbul'daki Mekteb-i Harbiye'de faaliyet gösteren yedek subay okulunda eğitim gören Falih Rıfkı Atay, o günlerde katıldığı bir sınavı şöyle anlatıyor:

"Harbiye Mektebinde ilk talim gören yedek subaylar arasında idim... Bir gün hepimizi kıra çıkardılar ve yere bağdaş kurdurup imlâ imtihanından geçirdiler. Medreselilerin hemen hepsi ve birçok da ellerinde Darülfünun vesikası [İstanbul Üniversitesi belgesi] olanlar imtihandan döndü [kaldı] ve ihtiyat zabıt namzetleri [yedek subay adayları] yarıya indi."¹³⁹

¹³⁸ von Kress, *Son Haçlı Seferi: Kuma gömülen İmparatorluk*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007, s. 37-38. (Altını ben çizdim A.A.) Bu kitabın ilk baskısı 1943 yılında *Türklerle Beraber Süveyş Kanalı*nda başlığı altında Askeri Matbaa tarafından yapılmıştır. Bu başlık, kitabın Almanca orijinal başlığı olan *Mit den Türken zum Suezkanal* ile uyumludur. Yeditepe Yayınları tarafından yapılan 2007 baskısına konulan başlık ise, yayınevinin 'devletli takımı' tarafından geliştirilen yeni tarih yazımına uygun tercihi göstermektedir.

¹³⁹ Falih Rıfkı Atay, *Zeytindağı*, Bates Yayınları, İstanbul, 1981, s. 35

Falih Rıfkı Atay’ın anlatısından, o günlerde medrese öğrencilerinin büyük bir kısmının ve üniversite mezunu olanların da birçoğunun Osmanlıca imlâ sınavını geçemediğini öğreniyoruz. O günlerde Hukuk Fakültesi son sınıf öğrenci olan Vasfi Bey de seferberlik haberini duyar duymaz Harbiye’deki İhtiyat Zabitleri Alayına katılmıştır. Büyük bir olasılıkla aynı imlâ sınavına Vasfi Şensözen de girmiştir:

“Talimlere başlanıldığının ikinci ayında Hürriyet-i Ebediye Tepesi’nde garip bir imtihan yapıldı. Birbirimize bakamayacak gibi mesafeli bir dağınık oturma yapıldıktan sonra hepimize birer kağıt verildi ve bunlara göreve tayin için birer dilekçe yazmamız emredildi. Biz o zaman bundan hiçbir şey anlamamıştık.”¹⁴⁰

Vasfi Şensözen, o günlerde neden böyle bir sınava alındığını anlamaz. Ama “tayin dilekçesi yazma” sınavının derin bir anlamı olduğunu, yıllar sonra 1914 yılında Harbiye Kumandanı olan Albay Naci (Eldeniz) Bey’den öğrenecektir. İlginçtir, Osmanlıca imlâ sınavını yapan komuta kademesinin bir amacı da yedek subay adayları arasında bulunan Rum, Ermeni ve Yahudi liselerinden mezun gayrimüslim öğrencileri ‘ayıklamak’ ve böylece onların yedek subay olmalarını engellemektir. Tıpkı medrese mezunlarının büyük çoğunluğu ve Darülfünun mezunlarının bir kısmı gibi, gayrimüslim yedek subay adaylarının bir bölümü de tayin dilekçesi yazmayı beceremeyip Osmanlıca imlâ sınavında dökülmüşlerdir. Her şeye rağmen, Vasfi Şensözen, bölüklerinde “Rum, Ermeni ve Yahudi gençlerin bulunduğunu” ifade ettikten sonra şöyle devam ediyor:

“Leon Efendi, Kadmus Efendi, Minas Efendi gibi arkadaşları anımsarım, onlar da Türk erlerine talim öğretmeni oldular ve sonra cephelere girerek, bizlerle aynı şartlar altında savaşa katıldılar. Tabiatıyla vurulanlar, ölenler de olmuştu.”¹⁴¹

Bu noktada, ‘alaturka’ tarihçiliğin bir zaafının daha altını çizmek gerekiyor. Son dönem Osmanlı subayları değerlendirilirken, genellikle bu heyetin içinden cumhuriyeti kuran kadro esas alınarak yorum yapılmaktadır. Tabii ki Mustafa Kemal (Atatürk) Paşa, Fevzi (Çakmak) Paşa veya Kâzım (Karabekir) Paşa gibi isimlerin o dönemde herhangi bir Avrupa ordusunda görev yapacak

¹⁴⁰ Vasfi Şensözen, *I. Dünya Savaşı Yılları ve Kafkas Cephesi Anıları*, yay. haz. Garo Dadyan, Okuyan Us Yayınları, İstanbul, 2013, s. 23.

¹⁴¹ A.g.e., s. 43.

kadar iyi eğitilmiş ve yetenekli kurmay subaylar oldukları aşîkârdır. Onlar yazmayı bilen, Osmanlıcaya hakim ve meramını son derece yetkin bir biçimde anlatan insanlardır. Yarbay von Kressenstein'in bahsettiği "kıymeti az subaylar" grubundan ise bize kalan yazılı bir şey pek yoktur. Zaten olması da beklenemez, çünkü onlar cahildiler. Ama onlar da Osmanlı subayları arasındadır. En seçkin subayların olumlu özelliklerinin tüm Osmanlı subayları için geçerli olduğunun sanılmasının 'alaturka' tarihçiliğin ciddi zaaflarından biri olduğunu düşünüyorum. Nasıl ki Bâb-ı Âli Evrak Odası'ndan çıkan 'inci gibi' bir yazı ile yazılmış belgelerin benzerini askeri yazışmalarda aramak bir tarihçilik eksikliği ise, aynı şekilde en yetenekli Osmanlı subaylarının yazdıklarını esas alarak "kıymeti az subaylar" grubunun da benzer yazışmaları yapabileceklerini beklemek anlamsızdır. Hele bu beklenti tekil ve somut belgeler düzeyinde gerçekleşmeyince, o belgeleri "sahte" ilan etmek ise, yine çok ciddi bir 'tarihçilik zaafı' olarak kabul edilmelidir.

3. Genel geçer bir hatırlatma yapmak istiyorum: Her arşiv belgesi, kendisine can veren sosyal ilişkiler ağını ve dönemin politik/ideolojik atmosferini bir nebze yansıtır. Selim Deringil'in makalesinde anlatıldığı gibi, II. Abdülhamid döneminde Ermeni meselesi konusunda merkeze yazı yazan taşradaki bürokratlar Sultan'ın korkularına hitap ederek düpedüz gerçek dışı olan haberleri İstanbul'a bildirmektedirler.¹⁴² Böylece, Sultan'ın vehimlerini kaşıyarak gözüne girmeyi ve memuriyette yükselmeyi hedeflemiş olduklarını düşünebiliriz. Kısacası, arşiv belgelerini dikkatli okuduğumuz zaman, belgelerin yazılma biçimi yaşanan dönemin hâkim politik/ideolojik kaygıları hakkında bize fikir verir.

Şimdi "sahte" olduğu iddia edilen belgeleri biraz da Selim Deringil'in altını çizmiş olduğu yöntemle okumaya çalışalım. Tarihçilerimiz aşağıdaki belgelerin birer "tasdikname" olduğunu ifade etmektedirler. Enver Paşa imzalı belge şöyledir:

¹⁴² Selim Deringil, "Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Sorununu Çalışmak ya da 'belgenin gırtlığını sıkmak'", *Toplum ve Bilim*, No. 91, Kış 2001-2002, s. 122-141.

Osmanlı Ordu-yı Hümâyunu
Başkumandanlığı Vekâleti
Şube: 2

Kayseri Sancağı Everek Kazasından Topçu Yüzbaşı
Ohan oğlu Serkis Bey Torosyan
Tevellüd [1]307 [1891]

Ordumuzun ağır topçu Altıncı Alay Batarya kumandanlarımızdan Yüzbaşı Serkis Bey Çanakkale’nin harbi esnasında Ertuğrul Tabyasının kumandanı olup 6 ve 12 Şubat 330 [19 ve 25 Şubat 1915] tarihinde Boğaz’a doğru hücum eden düşman harp vapurlarına karşı cesaret ve fedâkârâne harp ederek bir düşman harp vapurunun tahribiyle diğer bir harp vapurunu dahi zedelemiş olduğu ve keza Rumeli Hamidiye tabyasının kumandanlığını deruhte ederek 5 Mart 331 [18 Mart 1915] tarihinde düşman harp vapurlarının Boğaz’a doğru tehdit hücumlarına karşı cesaret ve fedâkârâne harp ederek diğer bir düşman harp vapurunun tahribiyle mumaileyhe mecrû[h] olduğu [kendisi yaralanmış olduğu halde] ve Ordu-yı Hümâyuna göstermiş olduğu cesaret ve fedâkârânesinden dolayı ordu namına mumaileyhe karşı beyan-ı teşekkürle 3 Kanun-ı evvel 330 [16 Aralık 1914] tarihinden itibaren Yüzbaşı kıdemine terfii ile Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Harp madalyasına nâil olmuş olmakla işbu tasdikname [onaylı belge] mumaileyh yedine itâ kılındı [kendisine verilmiştir].
5 Mayıs 331 [18 Mayıs 1915].

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı
Enver [Paşa]

Burada bir parantez açarak, bu belge ile ilgili olarak karşımıza yeni çıkan bir tanıklığı da dile getirmek istiyorum. 19 Şubat 1915 günü Harbiye Nâzırı ve Başkumandan Vekili Enver Paşa’nın Çanakkale cephesinde olduğunu resmi tarihten biliyoruz.¹⁴³ Alman Askeri Heyeti üyesi olarak Çanakkale’de bulunan ve resmi görevi “Kıyı İstihkâm ve Mayın Tarlaları Umumi Müfettişi” olan Amiral Guido von Usedom’un komutası altında Torpidobot Filotillası Komutanı olarak görev yapan Deniz Binbaşı Hermann Lorey (1877-1954) anılarında 19 Şubat gününü şöyle anlatmaktadır:

“19 Şubat [1915] günü, sabahın erken saatlerinde Amiral [Guido] von Usedom ve Enver Paşa, yanlarında paşanın kurmayları olduğu halde bir torpidobota binerek [boğazın] giriş tabyalarını teftiş etmek amacıyla Seddülba-

¹⁴³ T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi. VIII. Cilt. Deniz Harekâtı*, ATASE Yayını, Ankara, 1976, s. 159.

hir'e hareket ettiler. Seddülbahir Tabyasının gözetleme noktasından düşman gemilerinin farklı yönlerden [Çanakkale] boğazının girişine ve Asya sahillere yaklaşmalarını izlediler. Amiral von Usedom ve Enver Paşa, olayların gelişimini izlemek üzere buradan daha yüksekte bulunan Ertuğrul Tabyasına çıktılar.”¹⁴⁴

Dikkat edilirse, 19 Şubat günü Enver Paşa ve yanındakiler savaşı Ertuğrul Tabyası'ndan savaşı dürbünlerle izlemektedirler. 18 Mart tarihindeki müttefik donanmasının saldırısında Rumeli Hamidiye Tabyası'nda görev yapan Teğmen Torosyan'ın çatışmada yaralandıktan sonra hastaneye kaldırıldığını anılarından biliyoruz. Hastanede yaralıları ziyaret eden Enver Paşa'nın kendisini 'Yüzbaşı' rütbesine yükselttiğini yine Torosyan anılarında anlatmaktadır.¹⁴⁵ Bu belgenin Torosyan'a veriliş hikâyesinde Binbaşı Lorey'in anlattığı ayrıntının önemli bir yeri olduğunu düşünüyorum.

Yüzbaşı Torosyan'ın 1947'de yayımlanan kitabında bulunmayan, fakat Taner Akçam tarafından torunundan alınan Abdülkerim Paşa imzalı belge de şöyledir:

Kayseri Sancağı Everek Kazasından Ohan oğlu Serkis Bey Torosyan
Kolordu 21, Fırka 46, Sahra Topçu Alayı Tarassud Zâbiti ve Tabur Kumandan Vekili
Tevellüd [1]307 [1891]

Romanya toprağının işgali kararı üzerine taarruz eden müttefik ordularımıza iltihâkı için tayin olunan Elli Birinci Fırka olup, mezkûr fırka Sahra Topçu Alayı Birinci Tabur Kumandanlığına tayin olunan kolordumuzun Kırk Altıncı Fırka, Sahra Topçu Alayı'nda Tarassud Zâbiti [İleri Gözetleme Subayı] Yüzbaşı Serkis Bey mezkûr Romanya cephesinin harp meydanında cesaret ve fedâkârâne harp ederek taaccûbe mucib olacak [...] göstermiş olduğu ve mumâileyh mecrû[h] [yaralı] olduğu halde tekrar vazifesi başında bulunarak, düşmanın yirmi beşten mütecâviz [fazla] toplarını sukut ederek [susturarak, düşürerek], işgal olunması ve aynı zamanda müttefik ordularımızın ileri doğru taarruz hareketlerine suhulet göstermiş olduğundan Ala-

¹⁴⁴ Admiral Hermann Lorey, *Der Krieg in den Türkischen Gewässern: Vol. II, Der Kampf um die Meerengen*, Verlag von E. G. Mittler & Sohn, Berlin, 1938, s. 48. Amiral Lorey'in kitabının ilgili bölümlerini bana yollamak nezaketini gösteren Alman Askeri Arşivleri yöneticisi Dr. Albay Hans-Hubertus Mack'a minnettarım. Ayrıca yukarıdaki paragrafı Türkçeye tercüme eden Doç. Dr. Adbulhamit Kırmızı'ya teşekkürlerimi sunuyorum.

¹⁴⁵ Yüzbaşı Torosyan, hastane günlerini şöyle anlatıyor: “Benim için en önemli şey, Enver Paşa ve yanındaki askeri heyetin hastaneyi ziyaret etmeleri ve komutanlarımdan deyiimi ile 'kahramanca savaşırken yaralandığımı' belirten raporlara göz atıktan sonra beni Yüzbaşı rütbesine terfi ettirmesi idi. Artık ailem hakkında içim iki kat daha rahattı...” Bkz. Torosyan, *a.g.e.*, s. 139.

many, Avusturya ve Bulgar Kumandanları tarafından kendi hükümetlerinin harp madalyasına nâil edilmiş olmakla keza Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Harp madalyasından “Osmaniye” nişanına dahi nâil olmuş olmakla işbu tasdikname mumaileyh yedine [i]’tâ kılındı.
28 Mayıs, sene 333 [28 Mayıs 1917].

Yirmi Birinci Kolordu Kumandanı
Ferik [Tümgeneral] Abdülkerim
(21. Kolordu Kumandanlığı mührü)

Yukarıdaki belgeleri düz olarak okuduğumuz zaman Yüzbaşı Torosyan’ın ‘vatana, millete yararlı ve cephede kahramanlıklar göstermiş’ bir subay olduğunun kumandanları tarafından “tasdik” edildiği belgeler olduklarını görüyoruz. Büyük bir olasılıkla da, bu belgeler Yüzbaşı Torosyan’ın isteği üzerine imzalanmıştır. Bu açıdan bakıldığı zaman, belgelerin Osmanlı bürokratik mantığı içinde ‘iki resmi kurum arasındaki yazışma’ niteliğine sahip olmadığı bile söylenebilir. Bunlar bence de ‘resmi yazışma’ bile değildir, özel olarak hamili için hazırlanmış, ucu açık belgelerdir.¹⁴⁶ Kısacası, bu belgeler hitap ettiği makam belli olmayan veya ‘ilgili makama’ şeklinde kaleme alınmış “tasdikname” veya “hizmet belgesi” olarak hazırlanmış belgelerdir. Osmanlı bürokrasisinin yazışma kurallarına uyumlu olup olmadıklarının tartışılması bile bence anlamsızdır.¹⁴⁷

Ayrıca, iki belgenin de “aynı elden çıkması” iddiası ile ilgili olarak şunu hatırlatmak isterim: Eğer bu belgelerin iki resmi daire arasında yazışma olmadığını kabul ediyorsak, muhtemelen Yüzbaşı Torosyan bu tür bir belge istediğini ya komutanların kendisine veya onların emir subaylarına söylemiştir. Onlar da, ‘silah arkadaşlığı’ hukukuna saygılarından ‘yazsın bir şey, imzalayalım’ demiş olabilirler. O zaman iki belgenin de aynı elden çıkması anlaşılabilir bir şeydir. Günde yüzlerce belgeye imza atan komutanların Yüzbaşı Torosyan’ın belgelerine üstünkörü bakıp imzayı ve mührü bastıklarını tahmin ediyorum.¹⁴⁸

¹⁴⁶ İlginçtir, iki belge de “işbu tasdikname [onaylı belge] mumaileyh yedine itâ kılındı [kendisine verilmiştir]” şeklinde bitmektedir. Belgelerin ‘kişiyi özel’ niteliği üzerine en ciddi kanıt da bu cümle olmasıdır.

¹⁴⁷ Günümüzde, öğretim üyelerinin Yüksek lisans veya Doktora programlarına müracaat ederken öğrencilerine verdikleri ‘referans mektupları’ da resmi yazışma statüsünde değildir. Bugüne kadar öğrencilerime yüzlerce referans mektubu yazdım. Hiçbirini de bölüm sekreterliğinden resmileştirip, tarih ve evrak sayı numarası almadım. Ne yalan söyleyeyim, alanı da görmedim!

¹⁴⁸ Bir devlet üniversitesinde 26 yıl çalışmış biri olarak, kariyerim boyunca kendimle ilgili olarak ne zaman üniversitenin dekan veya rektör düzeyindeki yöneticilerinden resmi bir yazı istesem, “ta-

Burada akli başında bir tarihçinin sorması gereken soru şudur: Neden acaba, savaşın ortasında bir Ermeni topçu subayı kumandanlarından böyle bir belge almak ister? Nedir Yüzbaşı Torosyan'ın amacı? Bu belgeler ne işe yarayacaktır? Kime gösterilecektir? Bence, tarihçilerin polis dedektifi gibi davranacaklarına sormaları gereken temel sorular bunlardır.

İlginçtir, 'alaturka' tarihçilerimiz belgelerde imla hatası aramaktan ve belgelerden kalkınarak Torosyan'ın anılarını itibarsız kılmaya çalışmaktan bu temel soruları sormaya vakit bulamamışlardır. Edhem Eldem yukarıdaki soruları sormaya çok yakın bir noktaya gelmişken birden kendisini geri çekmektedir:

“Benim şu aşamadaki tek iddiam, bu belgelerin sahte olduğu ve bundan sonraki tartışmanın bu gerçeğin ışığında yürütülmesi gerektiğidir. Bu tartışma ise büyük bir ihtimalle bir dönem ve ihtisas tartışması olacağından o noktadan itibaren geri çekilmek zorunda kalacağımı tahmin ediyorum ... Artık bence sorulması gereken soru, bu belgelerin sahte olup olmadığı değildir; aksine, sahte olduklarına göre ne manaya geldikleri, kimin tarafından neden üretildikleri sorulmalıdır.”¹⁴⁹

Torosyan belgelerinin “sahte” olduğunu söyleyen bir tarihçinin cevaplaması gereken sorular da şunlardır: Neden savaşın ortasında Ermeni kökenli bir Osmanlı topçu subayı sahte belge üretmek zorunda kalmıştır? Bu kişi, sahte belge üreterek neyi garantiye almak istemektedir? Bu tartışma tıpkı, bir İslâm tarihçisinin “sahih olmayan hadisler” ile ilgili analizine benzer. Bir hadisin “sahte” olduğunu söylemek yetmez, hangi dönemde neden uydurulduğunu ve bizzat bu uydurma eyleminin nasıl bir dini yoruma yol açtığını veya hangi siyasetin meşrulaştırılmasında belirleyici olduğunu anlatmakla mükelleftir tarihçi.

Edhem Eldem gibi, Torosyan belgeleri için “sahte” hükmünü verdikten sonra, “dönem ve ihtisas tartışmasını” mazeret göstererek geri çekilmek, tarihçilik mesleğini sadece ‘eski yazı belgeyi iyi okuyor’ olmakla sınırlandıran ve belgenin ‘anlam ve önemi’ üzerine düşünmeyi reddeden bir anlayıştır. Bence bu durum, ciddi bir tarihçilik zaafına işaret etmektedir. Tarihçi, belgenin

mam, sen yaz getir imzalarız” türünden bir cevap almışumdur. Her seferinde daktilonun başına geçip, üniversitenin antetli kağıdına yazıyı tam istediğim gibi yazarak yöneticilere imzalatırdım. Eğer bu işlemi ‘daktilo öncesi dönemde’ yapıyor olsaydım, kendi el yazımla bu yazışmaları kaleme alırdım. Muhtemelen yıllar sonra ‘empati yoksunu’ bazı tarihçiler çıkıp bu belgelerin aynı elden çıkmış “sahte” belgeler olduğunu iddia edeceklerti.

bize ima ettiği *anlam ve ilişkiler dünyası* üzerine fikir yürütmek zorundadır, aksi halde tarihçi kendini eski yazıyı iyi okuyan bir *mahalle imamı* veya yetenekli bir *İmam Hatip Okulu öğrencisi* seviyesine indirmiş olur ki bu da tarihçilik adına pek iftihar edeceğimiz bir durum değildir.

Taner Akçam, Yüzbaşı Torosyan’a bu belgelerin neden verilmiş olduğu üzerine yorum yaparken, Mart 1915’den itibaren Torosyan’ın başına kötü şeyler gelmesinden korktuğunu, Enver Paşa’yı görmek üzere Harbiye Nezaretî’ne gittiğinde bodruma atılmış olmasının kendisinin korkularını arttırdığını, fakat komutanlarının nezdinde iyi bir subay olduğu için ‘silah arkadaşlığı’ adına Torosyan’a bu belgelerin verilmiş olduğunu bize anlatmaktadır. Akçam sonuç olarak şunları söylemektedir: Torosyan’ın komutanlarının “askerdeki Ermenilerin imha edildiği bir dönemde, aktif savaşa katılan ve kahramanlıklarını bildikleri bir subayı korumak için bazı tedbirler almalarının hiç de tuhaf olmadığını düşünüyorum. Ama ... bunun anlaşılabilmesi için tartışmanın soykırım bağlamından kopartılmadan yapılması gerekir.”¹⁵⁰ Akçam da aynen Selim Deringil gibi dönemin hâkim politik/ideolojik bağlamının belirleyici niteliğini vurgulamaktadır. Taner Akçam’ın “soykırım bağlamı” dediği şey, Ermeni kökenli bir Osmanlı topçu subayının hayat hikâyesinin “1915’de Anadolu Ermenilerine ne oldu?” sorusu ile iç içe geçtiği noktadır. Maalesef, tarihçilerimiz çeşitli nedenlerle bu sorunun ima ettiği mayınlı alana girmekten kaçınmışlardır.

Şimdi, tarihçilerimizin durduğu noktadan biz devam edelim: Bu “sah-te” olduğu iddia edilen belgelerin Yüzbaşı Torosyan için ne gibi işlevi vardı? Yahut bu belgeler Torosyan’ın nerede işine yarayacaktı? Deringil ve Akçam’ın da vurguladığı gibi, arşiv belgelerinin kaleme alındığı dönemin hâkim politik/ideolojik kaygıları üzerine düşünmeden bu soruların cevabını vermek imkânsızdır.

4. Birinci Dünya Savaşı sırasında şu veya bu şekilde Osmanlı ordusunda görev yapan gayrimüslim subaylar ülkede yaşanan katliam ve kırımın farkındaydılar. Yüzbaşı Torosyan’ın görev yaptığı 46. Tümen’in Ermeni subay ve doktorları, Tokat’taki eğitim alaylarında acemi erlere talim yaptıran Teğmen Kalust Sürmenyan ve Teğmen Vahan Pastırmacıyan, dost ve akrabalarının Suriye çöllerine sürülüp katledildiği haberlerini Çanakkale’de alan Dr. Avedis Cebeciyan gibi Ermeni subaylar 1915’te Anadolu’da nasıl bir felaketin yaşandığını çok iyi biliyorlardı. Taner Akçam’ın altını çizdiği “silah arka-

¹⁵⁰ Bkz. bu derlemede s. 233, Taner Akçam, “Yüzbaşı Torosyan tartışmaları: Ya da suskunluğun sessiz anlaşması”.

daşlığı” ve onun getirdiği dayanışma duygusu, Ermeni subayların görev yaptıkları askeri birliklerde can güvenliklerini sağlama almaya yetiyordu. Ama garnizonun dışında bir felaket yaşıyordu.

Yüzbaşı Torosyan’ın anılarında “silah arkadaşlığı” ve subaylar arasındaki dayanışmanın nasıl sonuçlar ortaya çıkarabildiğinin anlaşılması bakımından önemli bir bölüm vardır. 5 Şubat 1918 günü 11 saatlik bir yolculuktan sonra 46. Tümen’in Halep’e ulaştığını anlatan Torosyan’ın yanında Suriye’nin kuzeyindeki kamplardan kurtardığı kız kardeşi Bayzar da bulunmaktadır. O günlerde, Bayzar’ı trenle İstanbul’a yollamak için Halep valiliğine hitaben bir izin dilekçesi kaleme alır. Aynen Dr. Paşabekyan’ın eşi Mari’nin İzmir’e seyahat izni için müracaatında yaptığı gibi, Torosyan da dilekçesini 46. Tümen Kumandanı Albay Mahmut Belig (Uzdil) Bey’e onaylatır. Ertesi gün, Halep valiliğinden dilekçesine ret cevabı gelir. Cevap yazısında, Ermenilerin İstanbul’a seyahatinin kesinlikle yasak olduğu belirtilmektedir.¹⁵¹ Sonra kopan kıyameti Yüzbaşı Torosyan şöyle anlatıyor:

“Ret cevabı gayet kabaydı, tümenimin itibarını zedeliyor ve bana karşı son derece dostça davranmış olan komutanım [Albay Mahmut Belig Bey’in] otoritesini ezip geçiyordu. [Komutanımın] alınganlık göstereceğini tahmin ediyordum, fakat bu kadar öfkeleneceğini tahmin etmemiştim. Sınırdan mosmor olmuş bir yüzle ‘Yüzbaşı Torosyan, bu ağır bir hakarettir; zorba, haksız ve münasebetsiz bir davranıştır. Bizler askeriz ve bir grup işgüzar ve kendini beğenmiş şahsiyetsizler arasından birisi çıkıp, biz hayatlarımız pahasına onları korurken bizden en ufak bir anlayışı esirgediğinde, o zaman insan daha fazla tahammül edemiyor.’ Onu takip etmemi emretti ve ikimiz diğer subaylarla birlikte [Halep] Vilayet Konağına gittik. Tepesi atmış ku-

151 O günlerde Abdülkerim Paşa’nın kumandanı olduğu Adana’daki 12. Kolordu’da görev yapan Tabip Yüzbaşı Ohannes Efendi’nin ailesini Halep’ten Adana’ya getirtmesine bile izin verilmiyordu. Dahiliye Nezareti’nden Enver Paşa’nın makamı olan Ordu-yu Hümayun Başkumandanlığı Vekaletine, ‘mahremdir’ kaydı ile yollanan, 25 Mart 1918 tarihli yazı şöyledir: “Halep Belediyesi Ser-tabib-i Sabıkı olup elyevm 12. Kolordu Talimhahı Depo Taburunda müstahdem *Yüzbaşı Ohannes Efendi* ailesini Adana’ya getirmek istediğinden azimetine [gelmesine] müsaade edilip edilmeyeceği Halep vilayetinden varid olan telgrafnamede istifsar kılınmış [sorulmuş] ve mezkur ailenin, asker ailelerinin bulundukları mahallerde ibkasi [yerlerde kalmaları] hakkındaki mukarrerata [kararlara] binaen, Adana’ya gitmesi muvafık olamayacağı cevaben ... [Halep’e] tebliğ olunmuş ve şu sırada en mühim bir mevki-i askeri olan Adana’da bu kabil Ermenilerin bulunması calib-i dikkat [dikkat çekici] görülmüş olmakla oradaki kıtaatta bulunan Ermenilerin mümkün mertebe başka mahallere tayinleri esbabının istikmaline [atamaların sona erdirilmesine] müsaade buyrulmasına rica ederim.” Bkz. DH.EUM.2. Şb. 50/52, 1336 C 12 [25 Mart 1918], No. 2. O günlerde Sadrazamlığın yanı sıra vekâleten Dahiliye Nazırı görevini de sürdüren ve bu nedenle yukarıdaki belgeyi “Dahiliye Nazırı Vekili” olarak imzalamış olan Talat Paşa’nın Başkumandan Vekili Enver Paşa’ya son cümledeki hafiften ‘haddini bildirme’ tarzına dikkatinizi çekmek isterim.

Yüzbaşı Torosyan (solda) kızkardeşi Bayzar'ı Tel Halaf'taki bir kampta buluyor.

mandan koşar adımlarla önümüzden gidiyordu. Tozu dumana katarak oraya vardık... Masasının başında oturmakta olan vali biz üstüne yürüyünce yaylanmış gibi ayağa kalkıp bize selama durdu. Kumandan selamını almadı bile, benim dilekçemi masasına fırlattı ve tam olarak kaba ve hakaret yüklü bir sesle dilekçemi reddeden imzanın ona ait olup olmadığını sordu. Vali cevap veremeden kumandanım tabancasını çekti ve öyle bir an yaşadık ki o an vali sandalyesinden yere yığılıp “Hangi imza?” diye lafı gevelerken vurulup vurulmadığından emin olamadım. Kumandan, “Oku şunu ve bir subaya neden hakaret ettiğini anlat” dedi. Vali dilekçeyi okumadan imzaladığında ısrar etti, tevazu göstererek affını rica etti ve derhal bu hatayı düzeltceğine ve kız kardeşimi nereye istiyorsak oraya göndereceğine söz verdi. Kumandan ise “Tabii ki öyle yapacaksın. Yoksa seni ibret-i âlem için meydanda sallandırırım” dedi. Hepimiz bunu yapacağına ikna olduk.”¹⁵²

¹⁵² Torosyan, *a.g.e.*, s. 236-238.

O günlerde, Halep Valisi meşhur Bedri Bey'dir.¹⁵³ Önceden İstanbul Polis Müdürü olarak görev yapan Bedri Bey, 24 Nisan 1915 günü başlayan tutuklama dalgasını yöneterek toplam 250 Ermeni aydın ve siyasetçisinin Ayaş ve Çankırı'ya sürgün edilmesi operasyonunu gerçekleştiren bir İttihatçıdır.

Halep Valisi Bedri Bey, makamında Albay Mahmut Belîğ Bey'in bir Ermeni Yüzbaşının kız kardeşinin seyahat izni için alına silah dayamış olmasını içine sindirememiş olmalıdır. O günlerde bu konu ile ilgili olarak, Bedri Bey ile Dahiliye Nazırı Talat Paşa arasında ne tür yazışmaların yapıldığını şimdilik bilemiyoruz. Umarım bir gün bu yazışmalar da ortaya çıkar. Ama Mahmut Belîğ Bey'in hareketinin cezasız kalmadığını başka kaynaklardan takip etmek mümkündür: Kısa bir süre sonra, Mahmut Belîğ Bey'in 46. Tümen Kumandanlığı görevinden azledildiğini ve 8. Kolordu Askerlik Şubesi Başkanlığı gibi alt düzeyde 'masa başı' bir göreve getirildiğini sicil dosyasında görüyoruz.¹⁵⁴ 46. Tümen Kumandanlığına ise, 22 Mart 1918 tarihinde Kırım Tatarı kökenli bir Türkçü/İttihatçı subay olan Kurmay Yarbey Hüseyin Hüs-nü Emir (Erkilet) Bey'in atandığını da, kendisinin *Yıldırım* başlıklı hatıratından öğreniyoruz.¹⁵⁵

Bu atamaların, Dahiliye Nazırı Talat Paşa'nın devreye girmesi sonucunda yapıldığını tahmin ediyorum. Yukarıdaki özetlenen olay, ilk olarak savaş esnasında daha başka benzeri örneklerinden de çok iyi bildiğimiz, sivil ve askeri otorite arasındaki anlaşmazlığa bir örnek teşkil etmektedir. İkinci

¹⁵³ Osman Bedri Bey, 10 Temmuz 1333 [10 Temmuz 1917] tarihinden beri bu görevdedir. Atanma emri için bkz. BOA.DUİT 41/50, 1335 N 12 Meclis-i Vükela Kararı. 1918 yılında Osmanlı parlamentosunda yapılan tartışmalarda Meclis-i Âyan üyesi olan Manuk Azaryan Efendi, Bedri Bey ile ilgili olarak meclis kürsüsünden şunları söylemiştir: "AZARYAN EFENDİ - Müsaade buyurunuz Reis Paşa Hazretleri ... O devrin Polis Müdürü olan *Bedri Bey*, bir gün Başkâtibin odasına beni çağırdı... Mumailyh bana 'Siz Ermeniler, kabahatsizi kabahatliden biz mi ayıracağız zannediyorsunuz [?] Hepsini bir sudan yıkadık' dedi. Memleketin selâhiyetle inzibatına memur olan bir adam, böyle bir cinayet-i azimeyi [büyük bir cinayeti] ağzından çıkaracak olursa artık o Hükümetin kadr ve haysiyeti yoktur ve bu mübahaseye [konuşmaya] değmez. Bkz. *Meclis-i Âyan Zabıt Ceridesi*, İnikat 11, 21 Teşrinisâni [Kasım] 1334 [1918], Cilt 1, s. 123.

¹⁵⁴ Mahmut Belîğ (1872-1945) Bey'in askeri sicili için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşına katılan Alay ve daha üst kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 1, ATASE Yayınları, Ankara, s. 193.

¹⁵⁵ Hüseyin Hüs-nü Emir Erkilet, *Yıldırım*, s. 313-314 ve 367. General Emir Erkilet (1883-1958), siyasi nedenlerle 1932 yılında emekli olduktan sonra, 1930'ların sonunda Türkçü ve ırkçı dergilerde yazılar yazmaya başladı. İkinci Dünya Savaşı başladıktan sonra Nazi yanlısı olan *Cumhuriyet* gazetesinde savaş incelemeleri yayınlandı. 1941 yılında, dönemin Harp Akademileri Komutanı General Ali Fuat Erden ile birlikte Adolf Hitler tarafından doğu cephesindeki karargâhında kabul edilen iki kişiden biridir. Savaş yıllarında Hitler ordularının 'nihai zafer' kazanacağını savunan yazılarını *Şark Cephesinde Gördüklerim* (Hilmi Kitabevi, İstanbul, 1943) başlığı altında yayımlamıştır. Bkz. Günay Göksu Özdoğan, "*Turan*"dan "*Bozkurt*"a, İletişim, İstanbul, 2001, s. 147.

olarak da, Albay Mahmut Belîğ Bey ve maiyetindeki subayların silah arkadaşlığı kurumunu ne kadar ciddiye aldıklarını göstermektedir. Aynı zamanda, silah arkadaşlığı çerçevesinde geliştirilen dayanışma ruhunun çarptığı sert bürokratik duvarı da ortaya koymaktadır. Anlaşılan, Mahmut Belîğ Bey ve maiyetindeki subaylar İttihat ve Terakki üst yönetiminin gözünde çizmeyi aşmışlardır.

Her şeye rağmen, üniformalarını ve omuzlarındaki yıldızları korudukları sürece Dahiliye Nezaretinin alt düzeydeki ‘sivil’ tehcir memurlarının Ermeni subaylara ‘dokunması’ mümkün değildi. Yüzbaşı Torosyan’ın anılarından kendisinin istihbaratçılar tarafından izlendiğini ve birkaç kez kendisine tuzak kurulduğunu biliyoruz. Ama savaş bitince, hele bir de Alman-Osmanlı ittifakı harbi kazanırsa ne olacaktı? Osmanlı ordusundaki işlevleri sona erip üniformalarını çıkarınca, işte o zaman, gayrimüslim subayların ve ailelerinin hayatları ne kadar güvence altında olacaktı? Kadın, çocuk demeden Anadolu Ermenilerini Suriye çöllerine süren İttihatçılar, acaba onları sağ bırakır mıydı? İşte, Yüzbaşı Torosyan açısından ‘can alıcı’ sorular bunlardı!

Yüzbaşı Torosyan, savaşın sonunda ‘can derdine’ düşeceğinin farkındaydı. Savaş sonrasında, muhtemelen komutanlarından aldığı tasdiknameleleri veya ‘alaturka’ tarihçilerin iddiasına göre ürettiği “sahte” belgeleri yetkililere göstererek hayatta kalabilmenin hesabını yapıyordu. Yüzbaşı Torosyan, ‘alaturka’ tarihçilerin sandığı gibi, otuz yıl sonra yayımlayacağı anılarına gerçeklik duygusu kazandırmak veya kitabının satışından zengin olmak amacıyla “sahte” belge üretme işine girişmemişti.

Sonuç olarak, tarihçiliğin ‘olmazsa olmaz’ melekeleri arasında olan empati duygusundan yoksun olarak yapılan analizler ve 1915’deki Ermeni kıyımını görmezden gelen yaklaşımlar sayesinde Torosyan belgelerinin imlası bozuk, belki de paşa imzaları yamuk olduğu için bizim tarihçilerin elinde sahteliğine hükmedilen belgeler haline dönüşüverdi. ‘Alaturka’ tarihçiler, belgelerin sahteliği iddiasını sürekli tekrarlayarak Yüzbaşı Torosyan’ın anılarını itibarsızlaştırma işine giriştiler ve sonuç olarak ‘asılsız Ermeni iddiaları’ resmi söylemine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulundular. Belge fetişizminin ve pozitivist tarihçiliğin sadece benimsenen yöntem nedeniyle, bu denli statüko bekçiliğine soyunduğu bir tartışmaya rastlamak herhalde çok zordur. Şimdi, ‘alaturka’ tarihçilerin yarım bıraktığı işi tamamlamaya devam edelim.

SAVAŞ SONRASINDA GAYRİMÜSLİM SUBAYLARIN 'CAN PAZARI'

Savaşta sonra can derdine düşeceklerini tahmin ederek komutanlarından “tasdikname” almış olan Ermeni subay ve doktorlarının sayısı Yüzbaşı Torosyan ile sınırlı değildir. İzmit, Bahçecik doğumlu olan Dr. Garabet Haçeryan (1876-1952) İstanbul'daki Mekteb-i Tıbbiye'yi 1901 yılında bitirmiştir. Bursa'da hükümet doktoru olarak çalıştıktan sonra memleketi İzmir'e döner. 1914'de silah altına alınır. İlginçtir, aynen Yüzbaşı Torosyan gibi, Dr. Haçeryan da Çanakkale ve Romanya cephelerinde görev yapmıştır. Yüzbaşı rütbesine kadar yükselen Dr. Haçeryan, üstleri tarafından madalya ile ödüllendirilir. 1918 yılında ordudan terhis edildikten sonra eşinin memleketi olan İzmir'e yerleşir. Ermeni hastanesinde ve İzmir Belediyesi'nde jinekolog doktor olarak çalışmaya başlar.

Yunan cephesi yarıldıktan ve İzmir rıhtımına Rumlarının doluştuğu, 7 Eylül 1922 tarihinde Dr. Garabet Haçeryan günlüğüne şunları yazmaktadır:

“Tanıdıklarımızdan varlıklı Ermeniler ve Ermeni doktorlar (Çelebiyan, Spartalyan, Yeghiayan, Peştemalçıyan, Tarpinyan) şehri terk ettiler... Bana gelince, Türk hükümeti aleyhine hiçbir şey yapmadığım için, İzmir'i terk etmeyi düşünmüyorum. Aksine, neredeyse on yıldır belediye doktoruyum; *askerde tam dört yıl geçirdim ve kusursuz hizmetimi teyit eden resmi belgelerim, madalyalarım var.*”¹⁵⁶

Dr. Haçeryan'ın savaşta ‘kusursuz hizmetini teyit eden resmi belgeler’ büyük bir olasılıkla Yüzbaşı Torosyan'ın üstlerinden almış olduğu ‘tasdikname’ türünden belgelere benzemektedir. Kısacası, Dr. Haçeryan'ın askeri hizmetlerini ve savaşta gösterdiği yararlıkları özetleyen belgeleri sayesinde İzmir'e yaklaşan Türk ordusunun kendisine ve ailesine zarar verme ihtimalinin olmadığına inanmıştır. Bu nedenle, diğer Ermeni zenginler ve doktorlar gibi İzmir'i terk etmek niyetinde değildir. Gönü rahattır, bu belgeler sayesinde ayakta kalacağını düşünmektedir.

Maalesef, Dr. Haçeryan'ın tahminleri yanlış çıkar. Türk ordusu İzmir'e girdikten birkaç gün sonra, Ermeni mahallesi kundaklanır ve yangın çıkar. Yangın Rum mahallesine de yayılır. Arkadaşının evine sığınan Dr. Haçeryan, yangından sonra ailesiyle birlikte İzmir'den ayrılmaya karar vermiş-

¹⁵⁶ Dora Sakayan (yay. haz), *Bir Ermeni Doktorun Yaşadıkları: Garabet Haçeryan'ın İzmir Güncesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 44-45. (Altını ben çizdim. A. A.)

tir. Ama gitmeden evvel, değerli bazı eşyalarını kurtarmak amacıyla evine uğramak ister. Arkadaşı Aram Arakelyan ile sokağa çıkarlar. Dr. Haçeryan, güncesinde 15 Eylül gününü şöyle anlatıyor:

“Aram Arekelyan, Ermeni genel tehciri sırasında paçasını kurtarmak için adını değiştirmiş ve polis tarafından yakalandığında bir Türk gibi muamele görmek için Türklüğe döndüğünü kanıtlayan resmi belge edinmiş bir adamdı. Bende de, ordudan terhis olduğumu kanıtlayan, *yüzbaşı üniformamla fotoğraf [çekilmiş] belgeler ve gerekirse, yardımcı olabilecek birkaç resmi kağıt vardı*. Karımın muhalefetine rağmen, A. Arakelyan ile birlikte, *başımda bir fes ve göğsümde şeref madalyam ve altın renkli hilal*, evi terk ediyorum.”¹⁵⁷

Dr. Haçeryan’ın anlatısından Ermeni subayların komutanlarından almış oldukları belgeleri ne kadar önemsediklerini anlıyoruz. Komutanlarından aldığı belgeler, yüzbaşı üniforması ile çektiği fotoğrafları, başına taktığı fesi ve göğsündeki madalya ile Dr. Garabet Haçeryan kendisini sanki bir ‘dokunulmazlık zırhına bürünmüş’ gibi hissetmektedir. Görüldüğü gibi, bu tip belgeler Osmanlı ordusunda görev yapmış Ermeni subaylar açısından savaş-tan sonra ayakta kalmak için belirleyici sayılmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı sırasında komutanlarından tasdikname türünde belgeler alanlar sadece Ermeni subaylar değildir. Kuzguncuklu Yahudi Doktor İsak Jerusalemî, 19. yüzyılın reformcu devlet adamı Sadık Rıfat Paşa (1807-1857) tarafından kaleme alınan *Risale-i Ahlâk* başlıklı eserini yayın-larken yazdığı otobiyografik önsözde babası David Jerusalemî’den bahset-mektedir.¹⁵⁸

David Efendi, Balkan Savaşları sırasında askere alınmış ve Üsküp cep-hesinde savaşmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nda ise Kafkas cephesinde bulun-muştur. Yüzbaşı Torosyan’ın da komutanı olan Abdülkerim Paşa’nın 17 Temmuz 1918’de Osmanlı Devleti’nin Tiflis’teki Gürcistan Temsilciliğine atanması sırasında kendisine Abdülkerim Paşa tarafından tercümanlık teklif edilmiştir.¹⁵⁹ Paşa’nın teklifini kabul eden David Efendi beş ay boyunca Fran-sızca tercümanı olarak Tiflis’te görev yapmıştır. Herhalde görevi sona erdik-ten sonra, Abdülkerim Paşa’dan aşağıdaki “Hizmet Vesikası” başlıklı belge-

¹⁵⁷ A.g.e., s. 62-63. (Altını ben çizdim. A. A.)

¹⁵⁸ Bu nadir eseri benimle paylaşan dostum Prof. Mahir Şaul’a teşekkürlerimi sunuyorum.

¹⁵⁹ Selanikli olan Tuğgeneral Abdülkerim Paşa, “Öp elimi” lakabı ile tanınır. Atanmış olduğu görev-le ilgili olarak bkz. *Birinci Dünya Savaşına katılan Alay ve daha üst kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 2, Genelkurmay Başkanlığı-ATASE Yayınları, Ankara, s. 137.

yi almıştır. Belgenin transkripsiyonu, oğlu Dr. İsak Jerusalemî tarafından yapılmıştır:¹⁶⁰

Hizmet Vesikasıdır

Dersaadet, 22. 1. 1335 [22 Mart 1919]

İşbu vesika sahibi David Efendi saltanat-ı seniyyenin Gürcistan mümessil-i siyasî ve askeri maiyetinde bulunduğu beş ay müddet zarfında ifâ-yı hüsn-ü hizmet eylemiş ve usulen yedine tezkeresi itâ olunarak diğer efrâd-ı askeriye gibi terhis edilmiştir. Kendisi mümessillğin Fransızca ketb ve tahririnde istihdâm edilerek ezher cihet şayân-ı memnûniyyet vazife görmüştür. Vazifesinde vakf-ı nefis suretiyle devam ve say ve ketumiyet-i fâhiş-i hulk bu efendiyi karakterize ediyor. Âmirine karşı ediptir ve hüsn-ü sireti mevcuttur. Yedine alâmet-i hüsn-ü istihdâm olarak işbu vesika itâ edilmiştir.

Saltanat-ı Seniyyenin Gürcistan mümessil-i siyasî ve askerisi
'sabık' Mirliva Abdülkerim Paşa

Birinci Dünya Savaşı sonrasında kullanılmak üzere gayrimüslimlerin komutanlarından “tasdikname” veya “hizmet belgesi” almalarına son örnek de edebiyat dünyasından verilebilir. Yunanlı-Amerikalı yazar Jeffrey Eugenides’in otobiyografik öğeler taşıyan “The Burning of Smyrna” başlıklı kısa hikâyesi de yine bir Paşa’dan alınan belge ile ilgilidir. Yazar Eugenides’in baba tarafından dedesi ve babaannesi de 1922 yılı Eylül ayında İzmir’den kaçmışlardır.

Hikâyenin kahramanlarından biri olan Ermeni Doktor Nişan Philobosian İzmirlidir ve doğduğu yerden ayrılmayı düşünmemektedir. Eşi ve dört çocuğu ile İzmir’de yaşamakta ve doktorluk yapmaktadır. Mustafa Kemal Paşa komutasındaki Türk ordusunun İzmir’e yaklaştığı günlerde büyük devletlerin, İzmir’de Hristiyan nüfusa yönelik bir katliama izin vermeyeceklerini düşünmekte ve ayrıca elindeki mektuba güvenmektedir. Muayenehanesinde diplomasının içinde sakladığı bu kıymetli mektupta, “Dr. Philobosian’ın iyi bir doktor olduğu 3 Nisan 1919 tarihinde ‘bağırsak keseciği iltihabı’ (*diverticulitis*) hastalığı geçiren Mustafa Kemal Paşa’yı tedavi ettiği, kendisinin tavsiyeye şayan ve güvenilir bir insan olduğu ve bu mektubu ibraz ettiğinde ken-

¹⁶⁰ Mehmet Sadık Rıfat Paşa, *Risale-i Ahlâk*, yay. haz. Dr. İsak Jerusalemî, Ladino Books, Cincinnati, 1990, s. vii. Yukarıdaki belgede, eğer varsa, yazım ve ifade hatalarını bulma görevini ‘alaturka’ tarihçilerimize tevdi ediyorum. Bendeniz, Abdülkerim Paşa’nın “vazifesinde vakf-ı nefis suretiyle devam ve say ve ketumiyet-i fâhiş-i hulk bu efendiyi karakterize ediyor” cümlesini ‘Osmanlı diplomatikası’ içinde pek bir yere oturtamadım. Ama bir sosyolog olarak, tabii ki yanlış olabilir.

disine ilgililer tarafından her türlü yardım ve kolaylığın gösterilmesi gerektiği” yazılıdır. Belgenin altında Mustafa Kemal Paşa’nın imzası bulunmaktadır. Hikâyenin sonu çok acı bir şekilde bağlanır: İzmir yangınından sonra, Dr. Philobosian evine gittiğinde eşinin ve dört çocuğunun cesetleriyle karşılaşır. Mustafa Kemal Paşa’nın mektubu ise, bıçakla masaya saplanmış. Ne yazık ki, Dr. Philobosian’ın evini basan ve ailesini katleden askerlerin okuma yazması yoktur!¹⁶¹

ARALIK 1920: NEW YORK’TA ELLİS ADASI’NDA ‘VATANSIZ’ BİR ADAM

Yine “sahte belgeler” ile ilgili olarak, Yüzbaşı Torosyan’ın kitabındaki Fransızca belge üzerinde durmak istiyorum: 7 Eylül 1920 tarihinde Süvari takımı şefi Sarkis Torosyan’a Fransız Ortadoğu Ordusu, 1. Tümen, 1. Tugay bünyesindeki Ermeni Lejyonu’nun Depo Komutanı olan Teğmen Brossier tarafından Adana’da bir belge veriliyor. Bu belgede, Torosyan’ın gönüllü olarak Ermeni lejyonunda görev yaptığını ve “Croix de guerre” (Savaş Haçı) madalyasını taşımaya layık olduğu ifade ediliyor. Belgenin altında imza ve resmi mühür var. Belgede belirgin Fransızca yazım hataları vardır.¹⁶² Muhtemelen, belgenin Fransızcası sınırlı bir Ermeni kâtip tarafından yazıldığını düşünebiliriz. Ayrıca, “Croix de guerre” isimli nişanın 1914-1918 yılları arasında bilfiil Fransız ordusunda savaşan üst düzeyde muvazzaf subaylara verildiğini biliyoruz. Dolayısıyla, Fransız Ermeni Lejyonu’nda gönüllü olarak çarpışan Yüzbaşı Torosyan’a “Croix de guerre” isimli nişanın verilmiş olması pek mümkün görülüyor. Belgenin genel görüntüsüne baktığımız zaman 1920’lerde hazırlanmış bir belge izlenimini veriyor.

Bütün bu bilgileri yan yana getirdiğimiz zaman bu belgeye “sahte” demek en kolay çözümdür. Zaten, belgeyi ilk analiz eden Hakan Erdem şu karara varıyor: “Fransız Teğmen’in Tasdiknâmesi de Enver Paşa’nın tasdiknâmesi gibi şüphelidir. Her iki durumda da Torosyan, madalyaları aldığını gösteren resmi belge yerine geçeceğini umduğu tasdiknameyle *inandırıcı olmayı*

¹⁶¹ Jeffrey Eugenides, “The Burning of Smyrna”, *The New Yorker*, 5 Ocak 1998, s. 63. Bu konuda ayrıca bkz. Jack Der-Sarkissian, “Two Armenian Physicians in Smyrna: Case Studies in Survival”, *Armenian Smyrna/Izmir: The Aegean Communities* içinde, yaz. haz. Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, 2012, s. 217-230.

¹⁶² Belgedeki Fransızca yazım hataları ve “Croix de guerre” isimli nişanın niteliği üzerine dostlarım Prof. Ahmet İnsel ve Prof. Raymond Kévorkian’ın görüşlerini aldım. Kendilerine teşekkürü borç biliyorum.

istemmiş görünüyor.”¹⁶³ Burada ‘alaturka’ tarihçilerin pek aklına gelmeyen, fakat sorulması gereken soru şudur: Yüzbaşı Torosyan, 1920 yılının sonbahar aylarında Fransız Teğmen Brossier’e imzalattığı bu belgeyle *acaba kimlerin gözündeki inandırıcı olmaya* çalışmaktadır? Aynen Osmanlıca belgelerde olduğu gibi, acaba bu belgeyi o tarihten 27 yıl sonra yayımlanacak anılarının başına koymak ve okurlarına ‘hava atmak’ amacıyla mı Fransızcası kıt bir Ermeni kâtime yazdırıp, “Croix de guerre” isimli nişandan da bahsettikten sonra da Teğmen Brossier’e mi imzalatmıştır? Torosyan, aşağıda anlatacağım nedenlerle bence o günlerde bambaşka kaygılar içinde olduğunu sanıyorum.

Fransızca belgeleri biraz daha kurcalayalım... Taner Akçam’ın Torosyan ailesinden elde ettiği belgeler arasında, Sarkis’in kardeşi Çavuş Parseh Torosyan’a Fransız Levant Ordusu, 1. Tümen, 1. Alay Kumandanı olan General Bonnin tarafından verilmiş 22 Ağustos 1920 tarihli benzer bir belge bulunmaktadır. Aynı belge, 6 Ocak 1926 tarihinde Philadelphia’daki Fransız Konsolosluğu tarafından İngilizceye tercüme edilip mühürlenerek doğruluğu tasdik edilmiştir. Kısacası, “sahte” olması mümkün değildir. Zaten, ABD vatandaşlık kayıtlarına göre de Parseh Torosyan, o tarihten dört ay sonra yani 5 Mayıs 1926 günü ABD vatandaşlığına kabul edilmiştir.¹⁶⁴ Aynı şekilde, 24 Ağustos 1920 tarihinde, yine Fransız Levant Ordusu Kumandanlarından General Dufieux tarafından Onbaşı Aram Torosyan’a da benzer bir belge verilmiştir. Belgede, Onbaşı Aram Torosyan’ın 25-27 Haziran 1920 tarihinde Adana-Misis’deki çatışmalarda kahramanca savaştığı tasdik edilmiştir.¹⁶⁵

Ellis Adası’ndan giriş yaptıktan bir süre sonra Torosyan kardeşlerin ABD vatandaşlığına geçmek için müracaat etmiş olduklarını düşünürsek, neden 1926 yılında Philadelphia’daki Fransız Konsolosluğu’na giderek lejyondan aldıkları belgeleri tasdik ettirdikleri de anlaşılır. Taner Akçam’ın aileden elde ettiği belgeler içinde Torosyan’ın ABD vatandaşlığına geçiş belgesi de bulunmaktadır. İlginçtir, Sarkis Torosyan ancak 1933 yılında Amerikan vatandaşlığına hak kazanabilmiştir. Osmanlı ordusundan firar edip Arap ihtilaline katıldığı 19 Eylül 1918’den 3 Ağustos 1933 tarihine kadar geçen 15 yıl içinde Torosyan ‘vatansız’ biri olarak yaşamıştır. Belki resmen Osmanlı vatandaşlığından atılmamıştır, ama bu süre içinde ABD vatandaşı da değildir. Benim yorumuma göre, Torosyan kardeşler 1920 yılında lejyondan aldıkları

¹⁶³ Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 332.

¹⁶⁴ Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 311

¹⁶⁵ Misis, Adana’nın Yüreğir ilçesi içinde kalan antik kenttir. Ceyhan nehri üzerinde bir geçit noktasıdır, yeni ismi, Yakapınar’dır.

belgeleri kullanarak Amerika’ya göç etmeye çalışmakta ve Amerikan muhaceret makamları nezdinde kendi durumlarını sağlama almaya çalışmaktadırlar. Elllerinde geçerli bir Osmanlı pasaportu bile olmayan Torosyan kardeşlerin Amerika’ya göç etmek istemeleri anlaşılır bir şeydir. Gidebilecekleri başka yer yoktur.

1920 yılının sonlarına doğru, Ankara hükümeti ile Fransızlar arasında bir yakınlaşma başlamıştır. Torosyan da zaten anılarının 16. Bölümü’nde, Kilikya’nın geleceği konusunda taraflar arasında gizlice bir anlaşmanın kotarıldığını bize anlatmaktadır. Dolayısıyla, Amerika’dan gelerek Fransız Ermeni Leyjonu’na katılan Onbaşı Aram Torosyan ile Çavuş Parseh Torosyan’ın Philadelphia’ya dönecekleri aşîkârdır. Aynı birliğe Osmanlı ordusundan firar ettikten sonra katılan Yüzbaşı Torosyan’ın da kardeşleri ile birlikte Amerika’ya gitmek istemesi anlaşılabilir bir şeydir. Artık, Türkiye’de kalması imkânsızdır. Torosyan kardeşlerin Fransız Levant Ordusu subaylarından aldıkları belgeleri topluca değerlendirecek olursak, bu üç belgenin de ABD’ye girmek veya New York’taki Ellis Adası’nda göçmenleri sorgulayan Amerikalı yetkilileri ikna etmek üzere hazırlandıkları bellidir. Bu belgeler “sahte” değildir, fakat belgelerin hazırlanış biçiminden Torosyan kardeşlerin Amerika’ya göç etmek konusunda işlerini kolaylaştırmak amacıyla verildiği anlaşılmaktadır. Peki, Torosyan kardeşlerin Amerikalıları ikna etmek için bu kadar uğraşmaları normal miydi?

Benim kanaatime göre, Torosyan kardeşlerin endişelenmek için çok haklı nedenleri vardı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında ABD’ye göçmen girişi hayli azalmıştı. Fakat savaşın bitmesiyle birlikte, Avrupa’nın savaş mağduru insanları kurtuluşu Amerika’ya göç etmekte bulmuşlardı. 1919 yılında sadece 26.731 kişi Ellis Adası’ndan ABD’ye giriş yapmışken, bu sayı 1920’de % 842 artarak 225.206 kişiye yükselmişti. Ortalama olarak 1920 yılı boyunca günlük gelen göçmen ortalamasının 617 kişi olduğunu hesaplayabiliriz. Ellis Adası’nda, haftanın 7 günü, sabah 09.00 ile akşam 21.00 arasında günde 12 saat çalışan memurlar için, bu göç dalgası ile başa çıkmak hayli zordu.¹⁶⁶ Yoğunluk nedeniyle, bazı gemiler Boston limanına yönlendiriliyordu.

1917’deki Sovyet devriminin ve Avrupa’daki sosyalist hareketlerin ABD’nin göçmen kabul politikası üzerinde de etkisi olmuştu. Amerika’da 1919 yılında başlayan grev dalgası sonucu “kızıl/komünist avı” başlamıştı. Amerikan yönetimi, artık Avrupa’nın dışarı sürdüğü anarşist ve komünistle-

¹⁶⁶ Henry P. Guzda, “Ellis Island a welcome site? Only after years of reform”, *Monthly Labour Review*, Temmuz 1986, s. 31.

rin ABD'ye gelmesinden korkuyordu. Göçmenlerin sadece sağlık bakımından değil, siyaseten de 'sağlam' oldukları konusunda yetkilileri ikna etmeleri isteniyordu.¹⁶⁷ Amerikan iç politikasındaki 'içe kapanma' eğilimi (*isolationism*) ırkçılığı da beraberinde getirmişti. Antropolog Madison Grant'ın 1916'da basılan ve çok satan *The Passing of the Great Race* isimli kitabında, Amerikan toplumunun esas olarak kuzeyli ırklardan (*nordic race*) oluştuğu ifade ediliyordu. Avrupa'nın aşağı ırklarının (*inferior races*) ABD'ye göç etmelerinin toplumun dengesini bozacağı ve Amerikan toplumunu çöküntüye götüreceği iddia ediliyordu. Bu nedenle, Doğu Avrupa, Akdeniz ve Balkan ülkelerinden gelen göçmenlerin ülkeye girişi engellenmeliydi. Kısacası, Amerikan toplumu göçün sınırlandırılmasını istiyordu. 1917 yılında çıkan göç yasası zaten bazı yabancıların ABD'ye girişini yasaklamıştı. Ayrıca, bu yasa 'sınır dışı edilme' işlemlerini de kolaylaştırarak 1920 yılında yüzlerce kişinin siyasal nedenlerle sınır dışı edilmesine imkân vermişti. Siyasi baskılar sonucu 1922 yılında da konan kotalara göre, Avrupa'nın kuzey ülkelerinden yılda 209.362 göçmenin gelmesine izin verilirken, Doğu ve Güney Avrupa ülkelerinden gelenlerin toplam sayısı 143.336 olarak belirlenmişti. Bu listeye göre, yılda sadece 1.589 Ermeni'nin ABD'ye göçmen olarak gelmesine izin veriliyordu. İlginçtir, yine bu listeye göre Türkiye'den göçmen kabul edilmiyordu.¹⁶⁸ Herhalde, Torosyan kardeşler Fransız Ermeni Lejyonu içinde savaşıırken ABD'nin göçmen politikasının katı bir biçimde değiştiğini duymuşlardı.

6 Nisan 1917 tarihinde ABD'nin Almanya'ya savaş ilan ederek Birinci Dünya Savaşı'na dahil olması sonucunda Yüzbaşı Torosyan'ın işi hayli zorlaşmıştı. Çünkü ABD'nin İtilaf Devletleri yanında savaşa girmiş olması, savaşta Almanya ile müttefik olan Osmanlı vatandaşlarının işini zorlaştırmıştı. Bu bakımdan, Torosyan'ın 1920 yılında mesleğinin askerlik olduğunu ve savaşta Osmanlı ordusunda topçu subayı olarak görev yaptığını ABD muhacret makamlarına söylemiş olması tabii ki düşünülemezdi. Ellis Adası kayıtlarına göre, Sarkis Torosyan, mesleğinin 'tüccar' olduğunu ve evinin Marsilya'da olduğunu söylemiştir. Fransa'nın Le Havre limanından yola çıkan *Niagara* isimli gemi ile 23 Aralık 1920 tarihinde Ellis Adası'na ayak basan Sarkis Torosyan'ın biletinin Fransız hükümeti tarafından ödendiğini *Niagara*'nın gemi manifestosundan öğreniyoruz. Biletini ödeyen tarafın Fransız hükümeti olması, belki de Torosyan'ı Amerikalıların gözünde siyaseten 'daha kabul

¹⁶⁷ Michael C. LeMay, *Guarding the Gates: Immigration and National Security*, Praeger, Westport, 2006, s. 110.

¹⁶⁸ Wilton S. Tifft, *Ellis Island*, Contemporary Books, Chicago, 1990, s. 117.

edilebilir’ bir göçmen haline getirmektedir. Yüzbaşı Torosyan, 1980’lerde turist pasaportu ile gidip Almanya’da çalışma, oturma veya siyasi sığınma hakkı almak için Alman bürokrasisini ikna edecek hikâyeler anlatan TC vatandaşları gibi davranmış olmalıdır.

23 Aralık 1920 tarihinde, *Niagara* gemisinin diğer 1.000 küsür yolcusu Ellis Adası’na ayak basan Sarkis Torosyan’ın Amerikalı yetkililere ‘1916 yılında ABD’ye gelip Philadelphia’da altı ay kaldığını’ söylemiş olduğu ‘alaturka’ tarihçilerimiz tarafından iddia edilmektedir. İddiaya göre, Yüzbaşı Torosyan, kendisini sanki 1917 yılında ABD’den çıkmış, Fransız Ermeni Lejyonu’na katılmış ve 1920’de geri dönüyormuş gibi göstermek istemektedir. Bu iddianın da temeli hayli tartışmalıdır. Taner Akçam bu konuda şunları yazmıştır:

“Torosyan’ın bir hayalperest ve hatıralarının da uyduruk olduğunu ispat için ileri sürülen en önemli argüman, Torosyan’ın 1916 yılında ABD’ye giriş yaptığı iddiasıdır. Bu tez doğru değildir, yanlıştır. Hakan Erdem, Torosyan’ın 1916’da ABD’ye giriş yaptığını gösteren, 1916 yılına ait herhangi bir giriş kaydı göstermemiştir, gösterememiştir, çünkü yoktur.”¹⁶⁹

Taner Akçam’ın yazısı üzerine bu meseleyi tekrar ele alan Halil Berktaş itirazlarını şöyle sıralıyordu:

“Adamın biri 1920’de Ortadoğu’dan ABD’ye göçmen geliyor. Prosedür çerçevesinde, New York limanındaki Ellis Island’da alıkonuyor, sorguya çekiliyor (“mülakat” yapılıyor). Görüşmede, bir soruya cevaben, daha önce de ABD’ye geldiğini, 1916’da geldiğini, Philadelphia’daki kardeşinin yanında altı ay kaldığını söylüyor. *Soru: Bu adamın herhalde yalan söylediği iddia edilebilir mi?* ABD’ye girişini kolaylaştırmak için “masum” bir yalan söylemiş olabilir, diye mesele kestirilip atılabilir mi? Bunun kontrolü yok mudur? Hani kanıt, demezler mi? Pasaportuna bakmazlar mı? Bu pasaportum değişik diyecek olsa, ABD Göçmen Bürosu kayıt tutmamış mıdır ki kendi belgelerine çıkarıp bakmasınlar?”¹⁷⁰

Yukarıdaki itirazları okuyunca, bir tarihçi için ‘hayal gücünü kullanma’ yeteneğinin ne kadar elzem olduğunu görüyoruz. Bazı işlerin geçmişte nasıl yapılmış olduğunu hayal etmekten aciz bir tarihçinin analizlerinin veya itirazlarının ne kadar kof ve kırılgan olduğunu anlıyoruz. Berktaş’ın yukarı-

¹⁶⁹ Bkz. bu derlemede s. 233, Taner Akçam, “Yüzbaşı Torosyan tartışmaları: Ya da suskunluğun sessiz anlaşması.”

¹⁷⁰ a.g.e.

daki itirazlarını okurken kendisinin 1920 yılında Ellis Adası'nı kafasında nasıl kurguladığını da görüyoruz. Berktaş'a göre, 1920'lerin Ellis Adası, günümüzün Yeşilköy havaalanından farksız bir yer olmalı! Berktaş, Torosyan'ın daha önce 1916 yılında gelip altı ay kaldığı konusundaki "yalan" beyanının ilgililer tarafından bir şekilde kontrol edilerek hemen yakalanacağına inanıyor. Herhalde, o yıllarda Ellis Adası'nda bilgisayarlara bağlı veri tabanları ile pasaport kontrolü yapıldığını sanıyor. Maalesef yanılıyor, o günlerde gelenlerin isimleri Hakan Erdem'in ballandırarak anlattığı gemi manifestolarında bulunuyordu. Dolayısıyla, giriş yapılan tarih ve geminin ismi ve yola çıktığı liman olmadan birinin ABD'ye giriş yaptığının belirlenmesi imkânsızdı. Eski usul, insanların isimlerinin kartlara yazılıp sıralandığı bir kayıt sistemi bile yoktu! Zaten böyle bir sistem olsaydı bile kullanımı imkânsızdı. Çünkü, eğer Berktaş zahmet edip üzerinde konuştuğu dönemi biraz araştırmış olsaydı 1903-1924 yılları arasında Ellis Adasından toplam 10.988.270 kişinin giriş yaptığını öğrenecekti. Yaklaşık 11 milyon insanın isminin alfabetik olarak veya tarihe göre sıralandığı bir kart sistemi olamazdı; olsa bile kullanılamazdı. Sırf 1916 yılında Ellis Adası'ndan toplam 141.390 kişi giriş yapmış ve bu sayı 1920 yılında 225.206 kişiye yükselmişti.¹⁷¹ Bu denli yoğun bir göç dalgası altında ezilen ABD muhaceret memurlarının 1916 yılında giriş yapan 141.390 kişi içinde Torosyan ismini arayıp bulmaları kolay mıydı? Ayrıca, aynı aileden değişik zamanlarda giriş yapan kişilerin soyadlarının her seferinde değişik şekilde yazıldığını "Google tarihçisi" Hakan Erdem bizlere yana yakıla anlatmıyor muydu?

'Alaturka' tarihçilerimiz, Torosyan'ın anılarının külliye 'kurmaca' olduğunu, fakat kendisinin Fransız Ermeni Leyjonu ile 1918-1920 arasında Çukurova'da bulunduğunu kabul ediyorlar. Halil Berktaş da 1920'de giriş yaparken, acaba Amerikalı memurlar Torosyan'ın "pasaportuna bakmazlar mı?" diye soruyor. Neresinden tutsanız elde kalan bir itiraz!

Önce, şunu soralım: Berktaş, 23 Aralık 1920 tarihinde Torosyan'ın acaba hangi devletin pasaportu ile ABD'ye giriş yaptığını sanıyor? Benim bildiğim kadarıyla pasaportları devletler verir.¹⁷² Çukurova'da 1920 sonuna kadar Türklere karşı savaşan Torosyan'a kim pasaport vermiş olabilir acaba?

¹⁷¹ Henry P. Guzda, *a.g.e.*, s. 31'deki tablo.

¹⁷² Bu durumun istisnası 5 Temmuz 1922 tarihinde Milletler Cemiyeti Mülteciler Sorumlusu olan Dr. Fridtjof Nansen'in Rusya'daki iç savaştan kaçan 'vatansız' siviller için geliştirdiği seyahat belgesidir ki 'Nansen pasaportu' olarak bilinir. Savaşın yersiz yurtsuz bıraktığı yüzbinlerce sivil dağıtılmıştır. ABD dahil 52 devletin tanıdığı bu belge sayesinde mültecilerin kendilerini kabul edecek ülke bulmaları kolaylaşmıştır.

Ankara’da o günlerde ‘devlet’ olarak bile kabul edilmeyen TBMM hükümeti mi? Yoksa, İstanbul hükümeti mi? Doğru cevap: Yukarıdakilerden hiçbirisi!

Kesin bir şey söylemek imkânsız ama 1920’de Torosyan kardeşler Ellis Adası’ndan giriş yaparken muhtemelen kendilerine Fransız Ermeni Lejyonu tarafından verilen ‘seyahat belgelerini’ kullanıyorlardı. Ülkesinin güneyinde ayrı bir devlet kurmak için kendisiyle savaşan Fransız Ermeni Lejyonu mensuplarına İstanbul hükümetinin pasaport vermiş olabileceğini düşünebilmek nasıl bir tarihçiliktir, bunu takdirlerinize arz ediyorum.

‘ALATURKA’ TARİHÇİLİĞİN EN CİDDİ ZAAFI: ‘EMPATİ’ YOKSUNLUĞU

Üzerinde çalıştığı konu veya kişi ile empati kuramayan ‘alaturka’ tarihçi, pozitivist tarih yazımının en ölümcül tuzağı olan ‘belge fetişizmi’ çukuruna düşmektedir. ‘Alaturka’ tarihçi belgede okuduğu her şeyi ‘hakikat’ zannetmekte ve belgeleri belli bir sıra içinde yan yana koyduğu zaman ortaya çıkan metnin de ‘en hakiki tarih’ olduğunu sanmaktadır. Belgeleri kaleme alan kişilerin ideolojik/politik kaygıları, eğitim durumları, bireylerin insani zaafı ve bu belgeleri ortaya çıkaran ortam/bağlam vs. ‘alaturka’ tarihçi için birer değişken bile değildir. Onlar için esas bilgi kaynağı belgede yazanlardır, onlar sadece gördüklerine inanırlar. Gerisi palavradır!

Bu noktada şunu da söylemeden geçemeyeceğim: Belge fetişizmi tuzağına düşmüş bir tarihçinin siyasi yelpazenin neresinde bulunduğu da hiçbir önemi yoktur. Sağcı, solcu, resmi tarih karşıtı, ilerici, milliyetçi veya ‘devlet tarihçisi’ olabilirler, sonuç hiç fark etmez. Çünkü kullandıkları analiz yöntemi aynıdır. Türk televizyonlarında yayımlanan çeşitli popüler tarih programlarına veya Ermeni meselesi ile ilgili tartışma programlarına katılan tarihçilerin çoğu ellerinde fotokopilerle canlı yayına çıkarlar. Yerli yersiz, her fırsatta “işte belgesi” diye çığlıklar atarak ellerindeki fotokopileri kameraya doğru sallarlar. Onlar için belge, sihirli bir şeydir. Empati yoksunluğu, kaçınılmaz olarak tarihçiyi önce pozitivism batağına ve daha sonra da belge fetişizmi tuzağına doğru çeker. Sonunda, maalesef gülünç duruma düşerler.

1916 yılında sıradan bir Osmanlı vatandaşının kendi ülkesinde bir şehirden diğerine seyahat edebilmesi için bulunduğu vilayetin emniyet müdüründen veya valisinden yazılı izin alması gerektiğini bilmezden gelmek, Osmanlı ordusundan bir Ermeni topçu subayının elini kolunu sallayarak “ben bir koşu Amerika’ya gideyim” diyerek savaş sırasında Philadelphia’ya gidebileceğini iddia etmek ‘alaturka’ tarihçiliğe has bir tuhafılık olmalıdır. Tabii ki

bu tuhaflik ardından daha büyük bir iddianın alt yapısı için hazırlanan kılıftan başka bir şey değildir:

“Yazdığı metin açısından en hayâti önem taşıyan bilgi parçası ise Torosyan’ın 1916 yılında, I. Dünya Savaşı devam ederken Amerika’ya geldiği ve Philadelphia’da 6 ay kaldığı yolundaki beyanıdır. Söylemeye gerek bile yok ama bu yeni bilgi Sarkis Torosyan’ın hatıratını düz bir hatırat olarak okumayı artık olanaksız kılıyor. Dünya Savaşı sırasında kesintisiz olarak Osmanlı İmparatorluğu’nda bulunduğunu *beyan eden*, ona göre bir anlatım kurgulayan Torosyan’ın bu kadar *önemli bir bilgiyi unutmaması*, atlaması tabii ki mümkün değildir. Metinde *susma hakkını* kullanmış olmasına da bir şey diyemem. Fakat *metinde susup yetkililerle konuşması* her anlamıyla işleri altüst ediyor. Eğer metni kurmaca olarak okumamayı tercih ediyor ve Torosyan’ın metninde tarihsel bilgi arıyorsak bu bilgi parçasının *bitirici bir özelliği* olması gerekir. Benim kişisel kanaatim bu yoldadır. Metin dışından gelen bu kritik bilgi ışığında Torosyan hatıratının, o da büyük bir iyi niyetle ancak *kurmaca* olarak okunabileceğini düşünüyorum.”¹⁷³

Yukarıdaki alıntıda, özellikle bazı terimlerin altını ben çizdim. Baştan söyleyeyim, tabii ki Torosyan’ın Ellis Adası’ndaki memurlara söyledikleri ‘yanlış beyan’ olarak kabul edilmelidir. Sebeplerini yukarıda izah etmeye çalıştım. Fakat bendeniz yukarıdaki paragrafta kullanılan terminolojiye dikkatinizi çekmek istiyorum: Hakan Erdem, anlaşılan Torosyan’ın tüm hatıratını da sanki ‘savcılıkta verilmiş bir ifade’ gibi okumayı tercih etmektedir. Erdem’in Torosyan’ın bütün hatıratını bir ‘beyan’ olarak görmesi, yazdıklarında Torosyan’ın ‘susma hakkını’ kullanıyor olduğunu vurgulaması, verilen ifadenin dışında ortaya çıkan yeni bir ‘bilgi parçasının bitirici özelliği olması’ gibi lakırdılar Hakan Erdem’i birden polis marifeti ile Torosyan’ı karşısına getirtip ifadesini alan bir cumhuriyet savcısı haline dönüştürüyor. Tek kaşı havaya kalkmış bir savcı tavrı, “Bana bak Sarkis Efendi, biz kül yutmayız!” edâsı, Hakan Erdem’i ne yazık ki tarihçiden çok çapraz sorgulama yöntemiyle Torosyan’ın ifadesini alan bir sorgu yargıcı haline dönüştürüyor. Tabii ki sorgulamanın sonucunda, Torosyan “yalancı” ve hatıratı “kurmaca” olarak ilan ediliyor.

Yaşadığımız topraklarda otoritenin ve iktidarın inşası dediğimiz karmaşık süreçte en yaygın olarak kullanılan yöntem ‘korkutma’ yöntemidir. Korku salarak iktidar kurma ve böylece sözünü dinletme kültürü, her zaman kendine uygun insan malzemesini de yaratır. Kemal Tahir’in *Kurt Kanunu*

isimli romanında İttihatçı fedailerden Abdülkerim gönlünden geçen iktidarı şöyle anlatır: “İnsanların kendisinden korkmalarına evvel-eski bayılıyordu. İktidarı hırsla istemesi bundandı. Hem de olur olmaz iktidar değil, polisle ilgili ... Yakalamakla, içeri atmakla, sopa çekmekle ilgili, ürkütücü, köpekleştirici soydan iktidar.”¹⁷⁴ Ülkemizde siyaset alanında olduğu gibi, bilimsel alanda da ‘otorite’ olmanın yolu korkutmaktan geçiyor galiba. Örneğin, gazeteci Taha Akyol, dedektif/tarihçi Hakan Erdem’in üslubundan ve etrafa salmış olduğu korkudan fena halde etkilenmiştir:

“Hakan Erdem adlı bir tarihçi var. Öyle ‘resmi tarih’çi falan kesinlikle değil. Son derece titiz, belge araştıran, belgelerle yazan bir tarihçi... Daha önce *Tarih-Lenk* adlı kitabıyla ‘tarih eleştirisi’ nedir bunun bir örneğini ortaya koymuştu. *Benim de çekindiğim bir tarihçidir Hakan Erdem, bir gazeteci olarak tarih üzerine yazarken fahiş bir hata yaparım da Hakan Erdem’e takılır mı diye...* Ve Torosyan’ın anıları Hakan Erdem’e takıldı! Hem bizim arşivlerde [?] hem Amerikan arşivlerinde Torosyan olayına ışık tutacak ne varsa, ulaştı ve bir kitap yazdı: *Gerçekle Kurmaca Arasında Torosyan’ın Acaip Hikâyesi* adlı kitap... Muhakkak okumak lazım.”¹⁷⁵

Yukarıda iddia edildiğinin aksine, Hakan Erdem’in zahmet edip hiç arşive gitmeden masa başında “Google tarihçiliği” yaparak kısa zamanda yazdığı bir kitabın tarihi meselelere meraklı bir köşe yazarı tarafından böylesine övgü ile karşılanması ise herhalde korku salarak kurulan iktidarla ilgili olmalı diye düşünüyorum. Kaldı ki, Taner Akçam’ın da ispat ettiği gibi, “Google tarihçiliği” işini bile doğru dürüst beceremeyen Hakan Erdem, muhtemelen Orta Avrupa kökenli olan John Toroski’ye ait bilgileri internetten indirip Sarkis Torosyan’a ait zannederek kitabına koymuştur. Böylece, kitabındaki fotoğraflarına baktığımızda yağız Anadolu delikanlısı özelliklerine sahip olduğu aşikâr olan Sarkis Torosyan’ın mavi gözlü, kahverengi saçlı, al yanaklı ve çilli bir adam olduğu iddia edilmektedir.¹⁷⁶ Ne yazık ki empati yoksunluğu nedeniyle, yaptığı bu basit hatayı göremeyen ve neresinden tutsanız elinizde kalan bir tarihçilikle uğraşıyoruz.¹⁷⁷ İlginçtir, bu tip ta-

¹⁷⁴ Kemal Tahir, *Kurt Kanunu*, İthaki Yayınları, İstanbul, 2005, s. 12.

¹⁷⁵ Taha Akyol, “Torosyan Tartışması”, *Hürriyet*, 17 Aralık 2012. (Altını ben çizdim. A.A.)

¹⁷⁶ A.g.e.

¹⁷⁷ Bu noktada, Taner Akçam’ın yazdıklarına katılmamak elde değildir: “Sonuçta Torosyan tartışmaları ve Hakan Erdem’in kitabı hakkında söyleyeceğim şudur: 2,5 ayda Google taramasıyla yazılmış bir tarih kitabının ömrü de 2,5 aydan fazla olmaz. Ümit ederim bir daha 2,5 ayda tarih kitabı yazmaya kalkmaz. Ayrıca kendisine Türk basınının son derece vahim hatalarla dolu kitabına niye büyük ilgi gösterdiği ve ama benim eleştirilerim konusunda (Engin Ardiç hariç) aynı basının ni-

rihçilik ülkemizde alkışlanmakta ve marifet gibi sunulmaktadır.

Empati eksikliğinin ikinci bir örneği de, Hakan Erdem'in Torosyan'ın 1940 yılında yapılan Amerikan nüfus sayımı bilgilerini değerlendirmesi ile ilgilidir. O günlerde, beş kişilik Torosyan ailesinde, tam bir sefalet ve fakirliğin hüküm sürdüğünü görüyoruz. Amerika'da Büyük Buhran yıllarının yarattığı ekonomik yıkımının Torosyan ailesini ezip geçtiği nüfus sayımı bilgilerinden anlaşıyor. Son işini 'fabrikada işçi' olarak beyan eden Sarkis Torosyan yaklaşık 7 yıldır işsizdir, karısı da çalışmıyor. 19 yaşındaki oğlu John da en son 40 hafta önce 'garson' olarak iş bulmuş. 18 yaşındaki kızı Rose ise okul çağında, ama okuldan alınmış 'yeni işçi' olarak iş arıyor. Hakan Erdem bile, "Torosyan ailesinde kimse para kazanmıyor, dışarıdan da ya hiç para almamışlar veya aldıkları miktar 50 Doların altında olmuş. Nasıl, ne yaparak yaşadılar acaba?" sorusunu soruyor. Sonra da kendi saplantıları doğrultusunda, bu soruya cevap arıyor:

"Belki de Sarkis Torosyan, ortalama Amerikan okuyucusunun Doğu merasına hitap ederek iyi satacak bir kitap yazıp bu kronik zor durumdan kendisini ve ailesini kurtarmak istedi... Belki de işsiz geçen yıllarda okuduğu kitaplar gibi bir kitap yazmaktan kimseye bir zarar gelmeyeceğini düşünmüş olabilir."¹⁷⁸

Amerika'da hiç okula gitmediği için, herhalde İngilizceyi ancak derdini anlatacak kadar konuştuğunu tahmin ettiğimiz ve sefalet içinde yaşayan birisi nasıl kitap yazarak köşeyi dönmeyi düşünebilir ki? Bu ancak, Hakan Erdem'in hayalinde yarattığı roman kahramanı olan Sarkis Torosyan'a yakıştırılabilecek bir iştir. Eğer Hakan Erdem, "o günlerde Sarkis Torosyan herhalde banka soymayı düşünmüş olabilir" deseydi, açıkçası benim için çok da-

çin sessiz kaldığı konusunu tekrar tekrar düşünmesini önereceğim. Son söz olarak, başta Tarih olmak üzere tüm Sosyal Bilimler öğrencilerine de küçük bir tavsiyede bulunmak istiyorum: Asla internet tek kaynağınız olmasın ama ille de internetten bir belge indirecekseniz, ilgili sayfayı sonuna kadar dikkatlice okumayı ihmal etmeyin. Belki bunlardan daha da önemlisi, eğer soykırım gibi kitlesel katliamlar ile uğraşıyorsanız, siz siz olun, hayata kalanların veya imha edilenlerin yakınları ile konuşmadan elinize sakın ola kalem falan almayın; onların verdikleri belgeleri ciddiye alın ve söylediklerine değer verin. Yoksa Hakan Erdem ile Halil Berktaş'ın durumuna düşersiniz." Bkz. bu derleme içinde, Taner Akçam, "Torosyan Tartışmaları: Biten nedir?".

178 Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 306. İşin ilginç tarafı, Yüzbaşı Torosyan anılarını İngilizcesi iyi olan bir Ermeni daktilografa daha 1929 yılında Ermenice olarak dikte ettirmiştir. Akçam'ın aileden aldığı belgeler içinde, müellif nüshasının 31 Ekim 1929 tarihinde Amerikan Kongre Kütüphanesi'ne teslim edildiğine ilişkin belge bulunmaktadır. Talihsiz Torosyan'ın kitabını teslim ettiği günlerde New York Borsası çökmüş ve kitabın kendi parası ile yayımlanması için 1947'ye kadar beklemek zorunda kalmıştır.

ha inandırıcı olurdu.¹⁷⁹

1940 Nüfus Sayımında bireylere eğitim düzeyleri sorulmuştur. Burada Sarkis Torosyan, eğitim düzeyini “6. Sınıfa kadar” şeklinde cevaplandırmıştır. Yâni Yüzbaşı Torosyan, ABD 1940 nüfus sayımı verilerine göre, eğitim düzeyi “Orta 1’den terk” birisidir. Bendeniz, bu cevabın da Torosyan’ın kendini korumak için başvurduğu bir ‘yanlış beyan’ olduğunu düşünüyorum.

1940 yılı bahar ve yaz aylarında, Amerikan toplumunun Avrupa’da süren savaşla ilgili tutumuna bir göz atalım. 1940 yılı Nisan ayında yapılan sayımdan birkaç ay sonra, ulusal düzeyde yapılan bir kamuoyu araştırmasında nüfusun % 67’si Nazi ordularının Fransa’yı işgal etmesinin Amerika’yı savaş tehlikesi içine sokacağını, nüfusun % 71’i de bütün gençlerin mecburi askeri eğitimden geçmesini gerektiği ifade etmiştir. Birinci Dünya Savaşı’ndan kalma yasalara göre, 21 ile 45 yaş arasındaki her erkeğin askerlik yoklaması yaptırması mecburi tutulmuştu. 7 Aralık 1941 tarihindeki Japonların Pearl Harbour baskınından sonra, 18 ile 64 yaş arası bütün erkek nüfusa askerlik yoklaması mecburiyeti kondu. 1940 sayımına göre, ABD nüfusu 132 milyon civarındaydı. ABD savaş girdikten sonra 50 milyon erkeğin askerlik yoklaması ve sağlık muayenesi yapılmış, bunlardan 36 milyonun savaşta hangi sınıflarda görev yapacakları tespit edilmiş ve 10 milyon kişiye temel askeri hazırlık eğitimi verilmiştir. İkinci Dünya Savaşı’nda Amerikan ordusunda 16.1 milyon kişi silah altına alınmıştır.¹⁸⁰

Biraz da 1940 yılı Nisan-Mayıs aylarında Avrupa cephesinde savaşın gidişatını gözleyelim: Nazi orduları Belçika’yı ezip geçmiş ve Fransa’ya girmiştir. Manş Denizi’ne dayanan Nazi ordularından kaçmak için Dunkirk li-

179 Taner Akçam ile konuşan Torosyan’ın torunu Louise Schreiber ailenin maddi durumu ile ilgili olarak anneannesinden dinlediklerini şöyle özetliyor: “[Dedem] çok değişik işlerde çalışmış, boyacılık, ayakkabı tamirciliği vb. Ama hiçbir işte kalıcı olamamış... Ayrıca mizacı nedeniyle çalıştığı insanlarla pek iyi geçinemez ve kısa sürede işini bırakmak zorunda kalmış. Bu nedenle aileye fazla mali katkıda bulunamamış. Evlerinin kirasını ödeyemedikleri için durmadan ev değiştirmek zorunda kalmışlar. Anneannem evde yemek pişirecek ocaklarının bile olmadığını söylerdi. Yemek yapmak için su ısıtmada kullanılan küçük bir elektrik ısıtıcısını kullanırlarmış.” Bkz. Taner Akçam’ın Louise Schreiber ile mülakatı “Sarkis dedemin insanları”, *Radikal*, 7 Ocak 2013.

180 Bu bilgileri elde etmek için, özellikle sadece Wikipedia kullandım. Bunun sebebi de şudur: İnternet başında helâk olarak ABD arşivlerindeki Torosyan bilgilerine ulaşmaya çalıştığımı kitabında balandırarak anlatan –ve bu bilgileri bile internette doğru dürüst indiremeyen– Hakan Erdem, eğer benim gibi sadece internette yarım saat harcayıp Wikipedia’daki döneme ilişkin bilgileri okusaydı, yukarıda altını çizdiğim hataların hiçbirini yapmazdı. ‘Text’ üzerinde yoğunlaşmaktan ‘context’e bakmasını beceremeyen tarihçi; tek tek ağaçlara bakmaktan ormanı göremeyen birine benzer. Burada, ‘aşırı uzmanlaşma’ merakının ‘alatürka’ tarihçiler için tatsız sonuçları olduğunun altını çizmek istiyorum.

manındaki 340.000 İngiliz askeri ağır bombardıman altında tahliye edilmiştir. Churchill Başbakan olmuş ve meşhur radyo konuşmalarını yaparak Britanya halkına moral vermeye çalışmaktadır. Tabii ki Avrupa'da olup bitenlerin Amerikan toplumunda izlendiğini tahmin edebiliriz.

Şimdi, biraz 'empati yaparak' kendimizi Yüzbaşı Torosyan'ın yerine koymaya çalışalım: Avrupa'da böylesine kanlı bir savaş sürerken ve Amerika'da savaş rüzgârları eserken, kendisinin eğitim düzeyini soran bir devlet görevlisine Torosyan'ın "Osmanlı Askeri Akademisi, Topçu Okulu" olarak cevap vermesi ne kadar mantıklı olurdu? Birinci Dünya Savaşı'nın bütün felaketini yaşamış, ailesini kaybetmiş birisi, o günlerde sefalet içinde bulunan eşini ve üç çocuğunu bırakıp askere gitmeyi göze alabilir miydi? Ayrıca, Torosyan'ın oğlu John'un askere alındığını biliyoruz.¹⁸¹ Bu ortamda basiret ve sorumluluk sahibi herkes askere alınmamak için 'yanlış beyan' yoluna sapardı. Şimdi, 'alaturka' tarihçilerimizin meseleye yaklaşımına bakalım:

"Demek ki Torosyan'ın sadece altı yıllık bir eğitimi varmış. Bu 1916 yılında Amerika'da altı ay kalmasından bile daha kesin bir kanıttır. Altı sene öğrenimle mülâzım-ı sâni olunmaz. Teğmen değilseniz yüzbaşı da olamazsınız. Nokta. "Yüzbaşı" Torosyan'ın olmayan askeri kariyeri böylece gerçeğin kayasına çarpar, tuzla buz olur."¹⁸²

Gazeteci Engin Ardıç köşe yazısında, Torosyan'ın askerden kaçmak için eğitimini "Orta 1'den terk" olarak gösterdiğini dile getirdiği zaman Halil Berktaş şunları yazmıştı:

"İkinci inci de Engin Ardıç'tan. 14 Mart 2013'te *Sabah*'ta bir yazı yazmış. Aynen ikincisini diyor. Torosyan İkinci Dünya Savaşı'na katılmamak için öğrenimini ilkokulla sınırlamış olmalı. Dikkatinizi çekerim. Yıl 1940. ABD savaşta değil. Tarafsız. Pearl Harbor'a (7 Aralık 1941) daha bir yıldan fazla var. Üstelik adam 50'sine gelmiş. Onu mu buldular askere alacak? Birinci Dünya Savaşı'ndan kalma yaşlı bir "topçu subayı" (diyelim ki öyledir), 1940-41 teknolojik eşliğinde neye yarar? West Point [ABD Askeri Akademisi] mezunlarına kıran mı girmiş? Ve bu hem ne biçim paranoyak, hem ne biçim siyasal dehadir ki, Amerika ile Japonya'nın Pasifik'te savaşıcağını en

¹⁸¹ John Torosyan 1968 yılında vefat etmiştir. Vefatından sonra *The Washington Post*'ta çıkan küçük bir haberde kendisinin 1960 yılından beri *Washington Post* matbaasında fotoğraf klişesi kalıpcısı olarak çalıştığı yazmaktadır. Aynı haberde, John Torosyan'ın İkinci Dünya Savaşı'nda Amerikan ordusunda Sicilya ve İtalya cephelerinde savaştığı ve yaralandığı belirtilmektedir. Bu haberin olduğu gazete kupürünü benimle paylaşan hocam, Prof. Heath Lowry'ye teşekkürlerimi sunuyorum.

¹⁸² Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 353.

az bir yıl önceden görür; nüfus sayımında eğitim düzeyini ona göre beyan eder?”¹⁸³

‘Empati yoksunluğu’ ve tembellik öyle bir hastalık ki tedavisi imkânsız derecede zor olmalı. Kim iddia ediyor ki 47 yaşında olduğunu söyleyen Sarkis Torosyan’ın West Point Askeri Akademisi mezunu Amerikalılar gibi ‘subay’ olarak askere alınacağını? İkinci Dünya Savaşı’nda 16,1 milyon kişiyi silah altına alan Amerikan ordusu Torosyan’ı da rahatlıkla ‘topçu çavuşu’ olarak kullanabilirdi. Birinci Dünya Savaşı’nda, Osmanlı Ordusunda Tarassud Zâbiti [İleri Gözetleme Subayı] olarak görev yapan birisinin aynı işi ‘topçu çavuşu’ olarak Amerikan ordusunda yapması bence mümkündü. Ayrıca, topçuluk teknolojisinde ise, 1918-1940 arasında çok büyük bir teknolojik sıçrama olduğunu iddia etmek de mümkün değildir.

Torosyan’ın askerlik yoklama belgesinde yine ‘alaturka’ tarihçilerin ‘empati yoksunluğu’ nedeniyle göremedikleri bir ‘yanlış beyan’ daha var. Sırf ilim dünyasına katkı olsun diye, bu yanlış beyanı da ben ortaya koyayım bari: Torosyan, doğum tarihini 1893 yerine 1891 olarak yazdırarak, kendini iki yaş daha büyük gösteriyor! Maalesef Hakan Erdem bu duruma pek akıl erdirememiş:

“Nasıl beyan etmiş doğum tarihini Torosyan? 15 Mart 1891. [Mezar taşında] 1893 idi. Burada 1891. *Bunu niye yaptığını bilmiyorum*. Yoklama, 28 Nisan 1877 sonrasında ve 16 Şubat 1897 öncesinde doğan genç-yaşlı ‘dedeleri’ kapsıyormuş. Bu anlamda, *Torosyan doğum tarihini 1891 olarak bildirse ne olur, 1893 olarak bildirse ne olur?* Anlayabilmek için yaptığım araştırmanın ayrıntılarını, bana mal olan saatleri ise boş verin.”¹⁸⁴

İnsan bu satırları okuyunca üzülüyor, durup biraz düşünse ve bir an için kendini Torosyan’ın yerine koysa hemen doğru cevabı bulacak. Torosyan’ın askerlik yoklamasının yapıldığı 1942 yılının Nisan ayında, artık ABD savaşa girmiştir. Pasifik cephesinde ve Filipinler’de savaş bütün hızıyla devam etmektedir. Amerikan gemi konvoyları da Atlantik okyanusunda İngiltere’ye silah ve mühimmat taşımaktadır. Böyle bir ortamda, Sarkis Torosyan askerlik yoklamasında kendisini iki yaş daha büyük göstererek askere alınma ihtimalini daha da azaltmak istiyor. Bu kadar basit! Bizim ‘alaturka’ tarihçilerin aksine, Torosyan’ın 1940 sayımına göre 132 milyonluk Amerikan nüfusu

¹⁸³ Halil Berktaş, “Engin Ardiç yüzünden, kerhen, tekrar Torosyan”, *Taraf*, 20 Mart 2013.

¹⁸⁴ A.g.e., s. 295. (Altını ben çizdim. A.A.)

içinde 1891 ile 1893 arasında doğan on binlerce insan bulunduğunu hesaplamış olduğunu sanıyorum. Dünyanın herhangi bir ordusunun önce 'daha genç olanları' silah altına alacağını bildiği için, Torosyan yine akılcı davranarak doğum tarihini 1891 olarak beyan ediyor. Böylece, kendisini askere alım listesinin biraz daha sonlarına doğru itiyor. Aslında 1893 doğumlu olduğunu bildiğimiz Sarkis Torosyan'ın, yine kendini korumaya yönelik olarak 'yanlış beyanı' söz konusu.

Belki de burada, bizim 'alaturka' tarihçilerin bilinç altında işleyen bir 'inkâr mekanizması' devreye giriyor. Eğer, Torosyan'ın askerden kaçmak için doğum tarihi konusunda 'yanlış beyanda' bulunduğunu idrak ve kabul etse-ler, bu sefer Torosyan'ın Harbiye, Topçu Okulu mezunu olduğunu saklamış olmasını da aynı nedene bağlamaları gerekecek. O zaman da Yüzbaşı Torosyan'ın anılarının 'külliye kurmaca' ve 'yalanlardan oluştuğu' iddiası çökecek. Kısacası, önyargıları nedeniyle akademik bakımdan bir 'körleşme' içine giriyorlar. Aslında çok hazin, fakat bir o kadar da öğretici bir durum! Yüzbaşı Torosyan tartışmasının, tarih yazımı sürecinde 'tarihçinin körleşmesi' konusunda, ufuk açıcı örneklerle dolu olduğunu düşünüyorum.

TARİH YAZIMININ TEMEL MESELESİ: İNSANLIK HALLERİNİ ANLAMAK

Tarih yazımının temel meselesi, insanı ve insanlık hallerini anlamaktır. Geçmişte yaşanmış bir dönemin, bir olayın, bir grubun tarihini yazmak veya bir bireyin eylemlerini, duygu ve düşünce dünyasını çözümlemek, bireylerin eylemlerine izafe ettiği anlamları değerlendirmek tarihçinin temel meselesidir. Tabii ki bu bilimsel faaliyetin başarısı eldeki imkânlarla, kaynaklarla ve tarihçinin sahip olduğu donanımla sınırlıdır. Ama tarih yazımı sürecini belirleyen en önemli değişkenlerden bir tanesi de tarihçinin olgulara bakışı ve sahip olduğu zihniyet ve dünya görüşüdür. E. H. Carr'ın "olguları incelemenden önce tarihçiyi inceleyin" sözü aslında çok veciz bir uyarıdır.¹⁸⁵ Carr'ın sözünü biraz daha açıklamaya çalışan Bülent Somay, benim 'zihniyet' dediğim belirleyiciyi daha da derinlemesine ele alıyor:

"Tarih beyazların hikâyesidir, Avrupalı'nın hikâyesidir. Merkez Komite'nin ve en nihayet tarih profesörlerinin hikâyesidir. Tabii ki her hikâye, onu anlatanın kimliğine, ideolojik tercihlerine göre belirlenecek. Ama keşke iş bu kadarla kalsaydı, o zaman ayıklamak ne kadar kolay olurdu! Oy-

sa mesele çok daha karışık: Tarihyazımcısının, vakanüvisin çocukluğu, kişilik oluşum süreci, Oidipal saplantıları, annesi ve babasıyla ilişkisi, kadınlara karşı tutumu, homofobik paranoyaları, aldığı eğitim, toplumsal konumu, ‘iyi geçinmek’ zorunda olduğu makamlar, ‘bilim’ hiyerarşisindeki basamağı, açık ya da gizli ırkçı saplantıları (inançları değil saplantıları), tüm bunlar anlatılan hikâyenin noktasına virgülüne siniyor.”¹⁸⁶

Bülent Somay’ın zihniyet yapılarından da bir adım öteye giderek, ‘tarihçinin kişiliği’ meselesini gündeme getirdiği aşıkâr. Kuşkusuz, tarihçinin üzerinde çalıştığı nesne ile ilişkisinde kişilik özellikleri veya tarihçinin bazı ön kabulleri de devreye giriyor: En genel anlamda insan dediğimiz varlık nasıl bir şeydir? Hayatının her eyleminde tutarlı bir mahluk mudur, yoksa dünyamız sürekli hata yapan ve kafasını duvarlara vuran bireylerle mi doludur. Tarih belli dönemlerinde, insanların hayatı doğrusal bir çizgide mi evrilir, yoksa bireyler büyük savrulmalar mı yaşarlar? İnsanlar yalan söylerler mi? Otorite karşısında korkup sinerler mi, yoksa cengâver bir biçimde direnirler mi? Bütün bu sorulara tarihçinin verebileceği cevaplar, kendisinin bilerek veya bilmeden sahip olduğu ön kabullerle veya kişilik özellikleri ile şekilleniyor.

Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopan tartışmayı özetlemeye çalışacak olursak, tartışmanın bir aşamasında tarafların ‘insana bakış’ ile ilgili farklı ön kabullerinin devreye girdiğini sanıyorum. En genel düzeyde özetlemeye çalışırsak, tartışmanın taraflarının ‘insanı anlamak ve değerlendirmek’ açısından çok farklı yerlerde kendilerini konumlandıklarını düşünüyorum. Tabii ki bu fark, tarihsel malzemeye bakışımız, anıların nasıl okunması gerektiğine ilişkin anlayışımız, sosyal bilimci olarak edindiğimiz formasyon, siyasi görüşlerimiz, 2015’e giden yolda benimsediğimiz tavırlar, ‘devletlû takımı’ ve Türk milliyetçiliği ile aramıza koyduğumuz mesafenin niteliği ve son olarak “1915’de Anadolu Ermenilerine ne oldu?” sorusuna verdiğimiz cevaplarla da bütünleşiyor.

Meramımı daha iyi anlatabilmek için Halil Berktaş’ın tartışmayı özetlemeye çalışırken yaptığı bir değerlendirmeyi kullanmak istiyorum. Berktaş şunları yazıyordu:

“Aynı adam [Torosyan] (a) Harbiye mezunu (kitabında yazıyor): (b) topçu yüzbaşısı (kitabında yazıyor): (c) 1915’te Çanakkale’de savaşmış, madalya almış (kitabında yazıyor ve madalya beratını değil ama “tasdiknâme”sini

¹⁸⁶ Bülent Somay, *Tarihin Bilinçdişi: Popüler Kültür Üzerine Denemeler*, Metis Yayınları, İstanbul, 2010, s. 26.

sunuyor): (d) 1916'da Romanya cephesinde savaşmış ve gene madalya almış (kitabında yazıyor ama bu sefer madalya "tasdiknâme"sini kitabına koymuyor; daha sonra torunu çıkarıp gösteriyor): ilk 1920'de ABD'ye gitmiş ve girmiş (kitabında yazıyor). Tarih sırasında bunlardan sonra (e) ilk 1920'de değil 1916'da ABD'ye girdiğini (Amerikan polisince sorgulanırken) söylüyor; (f) sadece altı yıllık ilk öğrenim gördüğünü (1940 ABD nüfus sayımında) söylüyor. *Hepsini aynı adam söylüyor*, yani Torosyan. Toplam altı önerme. Aşıkâr ki ilk dördü ile son ikisi çelişkili. Ayrıca, bu arada ortaya çıkmış ki (c) ve (d) önermelerinde sözü edilen madalya "belge"leri sahte. Kitabı da didik didik edilmiş; hemen hiçbir anlattığının doğru olmadığı gösterilmiş. Bütün bunlardan sonra, neden ilk dördünde "doğru" söylediğinde inat ediliyor da, *sadece bu esas alınıp*, son iki (resmî) beyanı "yalan" oluyor?"¹⁸⁷

Burada Berktaý'ın insana ilişkin bir hikâyeden beklentisi çok basit: İnsan hayatı bir bütünlük arz etmelidir, 'ben' (*self*) için tutarlılık elzemdir.¹⁸⁸ Torosyan'ın edimleri ve bunların resmi kayıtlara geçmiş halleri ile (1920 ABD Muhaceret Kayıtları 1940 Nüfus Sayımı bilgileri, 1942 Askerlik Yoklaması Bilgileri) onun hatıratında anlattıklarının tamamen tutarlı olması beklenmektedir. Torosyan'ın Amerikan resmi makamlarına verdiği bilgiler kitabında anlattıkları ile çelişiyor ise, kitabı "külliye kurmaca" ilan edilmelidir.

Bu bölümde, Torosyan'ın yanlış beyanlarının mantığını izah etmeye çalıştım. O'nun hayatını bir pozitivist tarihçi gözüyle değil, kendi meşrebime göre bir sosyal bilimci hassasiyeti içinde anlamaya çalıştım. Belgeden (*text*) ziyade, bağlamı (*context*) ortaya koymaya gayret ettim. Aldığım eğitim, dünya görüşüm –ve belki de Bülent Somay'ın dikkat çektiği gibi kişiliğim– beni böyle davranmaya sevk etmiş olabilir. Bilemiyorum. Ama yıllar önce bir yerde okuduğum Romalı oyun yazarı Terentius'un "Ben insanım, insanî olan hiçbir şey bana yabancı değildir" sözünün biyografi çalışmalarında çok belirleyici olduğunu düşünüyorum.¹⁸⁹ Bu nedenle de insan hayatında bir kalın çizgi içinde bile tutarlılık aramanın çok anlamsız olduğunu ifade etmek isterim. Bir hayat hikâyesini irdelerken, Berktaý'ın Torosyan bağlamında kronolojik

¹⁸⁷ Halil Berktaý, "Engin Ardic yüzünden, kerhen, tekrar Torosyan", *Taraf*, 20 Mart 2013.

¹⁸⁸ Berktaý'ın yaklaşımı, biyografi literatüründe epey tartışılan "erekselci yaklaşım" üzerine güzel bir örnek teşkil ediyor. Kısacası, tutarlılık arayışı tarihinin analiz yeteneğini de maalesef iğdiş ediyor. Biyografi literatürü üzerine yararlı bir çalışma için bkz. Özgür Türesay, "Tarih yazımı ve 'Biyografinin Dönüşü", *Doğubati*, Temmuz 2009, s. 329-249.

¹⁸⁹ Latinceşi şöyle: "Homo sum, humani nihil a me alienum puto." Bendeniz İngilizceden tercüme ettim: "I am a human being, I consider nothing that is human alien to me."

olarak önermeler şeklinde sıraladığı ve özet olarak ‘kendi içinde daima tutarlı olan birey’ modelinin vurgulandığı bu yaklaşımın, aslında son derece ‘totaliter’ bir insan anlayışını simgelediğini düşünüyorum. Bireye bu kadar ‘totaliter’ bir açıdan bakmanın yanıltıcı olduğunu sanıyorum. İnsan hayatının son derece mantıklı adımlardan oluşan ve işin sonunda bireyi kronolojik olarak birbirinin ardından gelen mantıksal önermelerin oluşturduğu bir hikâyeden ibaret olarak algılanmasının insanlık hallerini hafife almak olduğunu sanıyorum. İnsan hayatını hikâyeye ederken, hayatın belli bir sonucun gerçekleşmesi için sıralanmış (teleolojik) evrelerden oluşan anlatılar etrafında kurgulanmış olmasına ilişkin beklentinin nasıl bir yanılsama olduğunu Abdulhamit Kırmızı şöyle anlatıyor:

“Başkalarının hayatını düşünürken, okurken, konuşurken, inşa ederken ister istemez bir tutarlılık ararız. Aynı kimliğin kişi tarafından hayat boyu sürdürülmesi bekleriz, çünkü kimliğin sürekli olduğunu düşünürüz. Halbuki, bizim için hikaye olan başka hayatlar hakkında en temel beklentimiz, tutarlılık, anlamsal bütünlük ve mantıksallık iken hayatımızın ne kadar çeşitlikler barındırdığını, akarken bizi değiştirdiğini de biliriz.”¹⁹⁰

Bu çerçevede, Abdulhamit Kırmızı otobiyografide okurların aradığı tutarlılığın aslında ‘yapay’ bir şeyin peşinde koşmak olduğunu, çünkü otobiyografi yazarken yazarın sergilemeye çalıştığı tutarlılığın aslında son derece ‘yapay’ bir inşadan ibaret olduğunu vurguluyor. Otobiyografideki bu ‘inşa’ özelliği bir yandan bu türü edebiyata doğru yakınlaştırırken, diğer yandan da sırf belgeler üzerinde yükselen pozitivist tarihçiliğin anıları belgelerle imtihan etme çabasının biraz da nafile bir gayret olduğunu da ortaya koyuyor. Kaldı ki, Yüzbaşı Torosyan tartışmasında belgelere can veren sosyal ilişkiler ağı ve dönemin politik/ideolojik atmosferi göz ardı edilerek belgeler birer ‘fetiş’ haline getiriliyordu.

Yüzbaşı Torosyan’ın anılarında savaş esnasında yaşamış olduğu travmanın metne sindiği yerler düz bir okuma sonucunda bile kendini ele vermektedir. Örneğin Torosyan, 18 Mart’tan sonra İtilaf kuvvetleri donanmasının bilerek ve isteyerek Çanakkale boğazını geçmediğini, çünkü eğer İstanbul’u alsalardı önceden yapmış oldukları anlaşma nedeniyle şehri Ruslara teslim etmek zorunda kalacaklarını, bu nedenle geçmemeyi tercih ettiklerini anlatır. Bu analiz düpedüz yanıltır! Çünkü Cevat (Çobanlı) Paşa’nın Alman Amirali

¹⁹⁰ Abdulhamit Kırmızı, “Oto/Biyografik Vebal: Tutarlılık ve Kronoloji Sorunları”, *Otur baştan yaz beni*, yay. haz. Abdulhamit Kırmızı, Küre Yayınları, İstanbul, 2013, s. 12.

Guido von Usedom ile birlikte oluşturdukları mayın hatları 18 Mart'tan sonra yerli yerinde duruyordu. İngiliz Amirali de Robeck müttefik donanması ile boğazı geçmeye teşebbüs etseydi kesinlikle gemileri suya gömülecekti. Peki, bu yanlış analizin sebebi nedir? Cevap, Torosyan'ın bir sonraki cümlelerinde gizlidir:

“Eğer İtilaf kuvvetleri 18 Mart tarihinde Çanakkale Boğazını geçmiş olsalardı, İstanbul'u da ele geçireceklerini biliyorlardı. Bu durumda, sanıyorum savaş birkaç yıl önceden biterdi. Böylece hiç adı anılmayan acılardan sakınılmış olunurdu. Türkiye'de yaşayan Ermeni nüfusun iki sene içerisinde kökünün kazınmasına neden olan o felaket hiç yaşanmamış olurdu”¹⁹¹

Görüldüğü gibi, Torosyan tehcir edilen ailesini kaybetmiş olmanın travması altında ezilerek bu analizi yapmaktadır. Şimdi Torosyan'ın İtilaf devletlerinin savaş gücü hakkındaki yanlış yorumlarını bu metnin soykırımın travmasını yaşamış bir subayın elinden çıktığı gerçeğinden sıyırdığımız zaman, sanki elde 'dünyadan habersiz' bir topçu subayının anıları kalmış gibi olmaktadır. Aynı şekilde, savaş tarihini sonradan yazılan metinlerden okuyan bir 'alaturka' tarihçinin her şey olup bittikten sonra yapılan tüm stratejik değerlendirmeleri öğrenip, o koskoca cephede kendi sınırlı deneyimlerini anlatan bir teğmeni eleştirirken takındığı tavır tarih yazımı açısından derslerle doludur:

“Çanakkale'nin *mastermind*'i, keşfedilmemiş dehası olan Torosyan'ın bilmediği bir şey daha var: *Kara harekâtının amacı asla oradan İstanbul'a yürümek değildi*. Esasen bu mümkün de değildir. İstanbul'a piyadeyle yürümek isteyen neden gidip Gelibolu'nun en ucuna çıksın? Seddülbahir'e veya Anzak'a değil, hiç olmazsa gelip Bolayır'a çıkardı. Ayrıca, ilk ayırdıkları gibi 70-80.000 kişiyle değil, en az 500.000 kişiyle çıkardı ki, cephelerin 1915 yılındaki durumu itibarıyla, öyle bir gücü bulup buluşturmaları da imkânsızdı... Hayır, amaç yarımadanın iç tarafına inip en dar yeri, *Narrows*'u, Kilitbahir'i karadan kontrol altına alarak kıyı bataryalarının ve sonra mayın hatlarının temizlenmesini sağlamakla sınırlıydı. Bundan sonradır ki gene donanma Boğazı ve Marmara'yı geçip İstanbul'a ulaşarak Osmanlı'yı savaş dışı bırakacaktı.”¹⁹²

Görüldüğü gibi, Teğmen Torosyan'ın Çanakkale Savaşları'nın tüm askeri stratejisini Halil Berktaş kadar bilmiyor olması, onun yazdıklarının de-

¹⁹¹ Yüzbaşı Sarkis Torosyan, *a.g.e.*, s. 142.

¹⁹² Halil Berktaş, “Strateji dehası Torosyan, kara harekâtını bilmiyor”, *Taraf*, 3 Kasım 2012.

ğersizleştirilmesi ve “yalancı” ilan edilerek aşağılanması ile sonuçlanmaktadır. Savaşın bitiminden neredeyse 100 yıl geçtikten sonra –ve artık bu konuda her şey yazılıp çizildikten sonra!– Berktaş’ın okuduğu kitaplardan öğrendiklerinin 1915 yılında farkında olanların sayısı birkaç kişiyi geçmezdi. Çanakkale Savaşları sırasında teğmen seviyesinde olan, sadece kendi görüş alanı içinde olup bitenleri bize hikâye eden ve etrafta kulaktan duyduklarını nakleden bir topçu subayının 1929 yılında dikte ettirdiği hatıratında –o metnin bir travma metni özelliği taşıması bir yana– yaşadığı savaşı ‘alaturka’ tarihçilerimizi 2013 yılında tatmin edecek düzeyde analiz etmesinin imkânsız olduğu açıktır. Fakat böyle bir beklentiye kapılmanın da en hafif tabiri ile ‘anakronizm’ ve ciddi bir tarihçilik zaafı olduğunu düşünüyorum.

HAKAN ERDEM’İN ‘ACAYİP’ KİTABI

Hakan Erdem’in Yüzbaşı Torosyan’ın anıları piyasaya çıktıktan sonra yaklaşık iki buçuk ay içinde yazıp yayınladığı *Gerçek ile Kurmaca Arasında Torosyan’ın Acayip Hikâyesi* (Doğan Kitapçılık, Aralık 2012) başlıklı kitabın temel iddiası şudur: Sarkis Torosyan hatıratında anlattığı gibi Çanakkale, Makedonya, Romanya, Irak ve Filistin cephelerinde bulunmamıştır. Çünkü bu cephelerde savaşla ilgili olarak Torosyan’ın verdiği bilgiler yanlıştır veya o cepheler hakkında resmi savaş tarihlerine veya komutanların kaleme aldığı diğer anı kitaplarında verilen bilgilerle çelişmektedir. Torosyan’ın kitabı “kurmaca” olarak okunmalıdır, bir tarihçi için katiyen ciddiye alınacak bir metin değildir. Zaten Torosyan, aynen Baron von Münchhausen gibi ‘sürekli yalan söylemek’ gibi bir psikolojik hastalıktan muzdarip olduğu için hayallerinde yaşadığı maceraları savaş tarihi kitaplarında okumuş olduğu sahnelere uyarlayarak kendini Enver Paşa veya Lawrence gibi önemli adamların yanına yerleştirmiştir. Torosyan, kısacası kendi “anı-romanını” yazmıştır.¹⁹³ Erdem’e göre, anlattığı olaylar o dönemde yazılmış Türk, İngiliz resmi tarihleriyle ve savaşta komutan seviyesinde bulunmuş olan Türk ve İngiliz subaylarının anlatımlarıyla birlikte okunduğu zaman hatalarla doludur.

Peki, Torosyan bu “anı-roman” türündeki eserini *nasıl* kaleme almıştır sorusunu sordüğümüz zaman, Hakan Erdem’in cevabı da şöyle oluyor: Torosyan, zaten Amerika’da 1929’da başlayan ekonomik kriz yıllarında evde oturan, işsiz güçsüz bir garip bir adamdır. Vakti boldur. Dolayısıyla, çevresindeki kütüphanelere gidip bir ‘kitap kurdu’ gibi savaş tarihi kitaplarını okumuş-

193 Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 275 ve 348.

tur. Hatta, Hakan Erdem, kendi yaratmış olduğu Sarkis Torosyan isimli roman kahramanı için 'kurguladığı' bu senaryoya öylesine inanmıştır ki Torosyan'ın hangi kitapları okumuş olabileceğinin listesini bile vermektedir:

"Dahası *Lawrence'in yazdıklarıyla Torosyan'ın hatıratı arasında birebir örtüşmeler vardır*. Kısaca, *Lawrence'in Bilgeliğin Yeni Sütunu*'nun Torosyan'ın başlıca kaynaklarından biri olduğu konusunda elimizde yeterince metinsel kanıt vardır. *Bilgeliğin Yeni Sütunu*'nun Amerikan okuyucusuyla ilk buluşma yılı 1927. İlginç bir tesadüfle Liman [von Sanders] Paşa'nın hatıratı da İngilizce olarak Amerika'da aynı yıl, 1927'de yayımlanıyor. Wavell'in *Filistin Muharebeleri* adlı kitabının ortaya çıkış yılı da 1928. Askerliği sevdiğini söyleyen, askeri konularda lejyonerlere konuşmalar yapan Torosyan'ın, tabii başka kaynakların yanı sıra, bu üç kitabı okumuş olduğunu sanıyorum... Çanakkale cephesi anlatımına, özellikle başlarda, Müttefik donanmasının hareketini anlatırken oldukça ihtimam gösteren Torosyan'ın dönemin İngilizce literatürünü görmeksizin yazdığını asla düşünmemek gerekir. Sir Ian Hamilton'un *Gelibolu Günlüğü*, 1920 gibi erken bir tarihte yayımlanmıştı. *Torosyan ile Komodor Keyes'in görüşleri arasındaki bazı örtüşmeleri gördük. Daba doğrusu, Torosyan'ın Keyes'in görüşlerinden mülhem olarak nasıl bir alt-plan yazdığını gördük*. Keyes'in anıları da 1934'te yayımlanmıştı... Torosyan veya bir başka yazar için 1920'lerde gayet geniş bir Birinci Dünya Savaşı külliyatına ulaşmak mümkündü. Torosyan'ın *Lawrence* gibi bazılarını okumuş olduğuna kesin gözle bakılabilir."¹⁹⁴

Yukarıdaki paragrafta benim altını çizdiğim cümlelere bakarsanız, aslında Hakan Erdem'in Yüzbaşı Torosyan'ın yazdıklarının Birinci Dünya Savaşı ile ilgili İngiliz savaş tarihi literatürü ile son derece uyumlu olduğunu tespit etmiş olduğunu görürsünüz. Tabii ki bu durumda kendisine Yüzbaşı Torosyan'ın anılarının gerçekliğini kanıtladığı için teşekkür etmemiz gerekirdi! Bu teşekkürü engelleyen tek şey, Hakan Erdem'in Torosyan'ın yukarıdaki metinleri okuyarak kendi hatıratını kurguladığı iddiasıdır. Tabii ki burada sorulması gereken soru da şudur: Eğer Torosyan'ın sadece altı yıllık bir eğitimi varsa, bu kadar kitabı okuyup kendi metnini nasıl üretti acaba? Orta 1'den terk bir Osmanlı vatandaşı Amerika'da hiç eğitim görmeden bu kadar kitabı okuyup içinden notlar çıkararak böyle bir hatıratı yazabilir miydi? Geçelim.

Bunların dışında, Hakan Erdem yazdığı 382 sayfalık 'reddiye' kitabında başka bir şey daha yapıyor: Torosyan'ın verdiği hemen hemen her bilginin yalan, yanlış ve kurmaca olduğunu bizlere ispata girişiyor. Erdem'e göre, To-

¹⁹⁴ Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 262-263. (Altını ben çizdim. A.A.)

rosyan ne bulunduğu birliğin ismini ve komutanını doğru olarak biliyor, ne de çeşitli cephelerle ilgili vermiş olduğu bilgilerde tarih, zaman ve yer isimleri doğru. Böylece, Torosyan’ın her cümlesi ‘dedektif tarihçi’ Hakan Erdem tarafından didikleniyor. Anlattığı her şeyin yalan, yanlış, hayal ürünü ve gerçeklerle uyumsuz olduğu ispatlanmaya çalışıldıktan sonra, Torosyan’ın bu metni para kazanmak için yazdığı iddia ediliyor.

Dikkatli bir okuyucu için artık şu can alıcı soruyu sormanın vakti gelmiştir: Peki, eğer para kazanmak isteyen Torosyan, savaş tarihi kitapları okuyarak hatıratını kurguladıysa metindeki bu yanlışlar nereden kaynaklanıyordu? Hakan Erdem’in ileri sürdüğü iki iddia birbiri ile çelişkili değil miydi? Eğer Çanakkale deniz harekâtını Komodor Keyes’in kitabından ve kara harekâtını da General Ian Hamilton’un anılarından faydalanarak yazdıysa, Torosyan bu hataları neden yaptı? Aynı şekilde, Filistin cephesinde yaşadıklarını da Liman von Sanders’in ve Lawrence’in anılarından esinlenerek kurguladıysa, Hakan Erdem’in bulmak için sayfalarca dil döktüğü ‘yanlışlar’ neden var? Sakın, yanlışların varlığı bu metnin ‘otantik olduğunun’ bir kanıtı olmasın?

İlginçtir, Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopartılan kıyamette ‘alaturka’ tarihçilerin hiçbiri bu soruları sormadı. Aslında, bütün subay anılarında Torosyan’ın yaptığı türden hatalar bulabilirsiniz. Ama bir yandan polis komiseri gibi bu tip hataların üzerine gider ve önce Torosyan’ı “palavracı” olarak ilan eder; diğer yandan da bu hatıratın külliye “kurmaca” olduğunu çünkü başkalarının yazdığı anı kitapları ile paralellikler içinde olduğunu iddia ederseniz, acaba giriştiğiniz iş Torosyan’ın anılarının ‘gerçekliğini ispatlamaktan ibaret’ olmaz mı?

Hakan Erdem’in kitabını göklere çıkaran ve bu kitabın ‘asılsız Ermeni iddialarına’ bir cevap olduğu konusunda fikir birliği içinde olan ve ‘resmi’ tarihe gönül vermiş milliyetçi/mukaddesatçı Türk basını da Erdem’in kitabındaki bu mantıksal çelişkileri hiç gündeme getirmede. Muhtemelen Hakan Erdem’in kitabını hiç okumadan, sırf o kitap kendi dünya görüşlerine uygun bir siyasi pozisyonu savunduğu için göklere çıkardılar. Okusalardı bu mantıksal çelişkilerin farkına varabilecekler miydi? Hiç emin değilim! Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopan kıyamet kadar, bireylerin ideolojilerinin ve ön yargılarının getirdiği ‘körleşme’ duygusunun her şeyi belirlediği bir tartışmaya benzeniz bugüne kadar rastlamadım.

Bir topçu subayı olayın üzerinden 15 yıl sonra anılarını İngilizcesi iyi olan bir Ermeni daktilografa dikte ettirdiği zaman eğer ciddi bir şekilde gün-

lük tutmadiysa bu tip hataların normal olduğunu kabul etmek lazımdır. Gelelim, Hakan Erdem'in 'hata olarak' dört elle sarıldığı ve üzerinde sayfalarca eleştiri yazdığı bazı muğlak cümlelerin varlığı meselesine: Örneğin, Mayıs ortasında Torosyan'ı kabul eden Enver Paşa'nın, Torosyan'ın hatıratında yazdığını iddia ettikleri şekliyle "Çanakkale cephesinde 25 Nisan'da başlayan kara harekâtından habersiz olduğu" veya Torosyan'ın Yıldırım Ordularını bir "süvari alayı" sandığı gibi tuhaf iddialara.¹⁹⁵ Aslında biraz empati yeteneği olan bir tarihçinin katiyen girişmeyeceği türden eleştiriler bunlar.

Taner Akçam'ın aileden aldığı belgelerden, Yüzbaşı Torosyan'ın daktilo edilmiş anılarının 31 Ekim 1929 tarihinde Amerikan Kongre Kütüphanesi'ne (*Library of Congress*) teslim edildiğini görüyoruz. Ayrıca, torunu Louise Schreiber ile yapılan görüşmeden de Torosyan'ın anılarını önce Ermeni daktilografa Ermenice sözlü olarak anlattığını, Ermeni daktilograf kadının da bu esnada not tuttuğunu, sonra notlardan kalkınarak İngilizce metni oluşturduğunu ve daktiloya çekip Torosyan'ın onayına sunduğunu öğreniyoruz.¹⁹⁶ Bu tanıklıktan Torosyan'ın kendisi ile ortaya çıkan hatıratı arasında bir 'aracı' olduğunu anlıyoruz. Ayrıca, metnin önce Ermenice olarak dikte edildiğini, sonra İngilizceye çevrildiğini tespit ediyoruz. Peki, "Torosyan kendisine daktilografin getirdiği metnin içindeki hataları düzeltecek düzeyde İngilizce bilir miydi?" Bu soruya benim cevabım olumsuz. Eğer o metni düzeltecek kadar İngilizcesi olsaydı, zaten önce kendi yazmaya çalışır ve ortaya çıkan metnin iyi İngilizce bilen biri tarafından düzeltilmesini isterdi. Peki, anılara son halini veren Ermeni kadının askeri terminoloji konusunda bilgisi ne kadardı? Ya hiç olmadığını veya son derece sınırlı olduğunu tahmin ediyorum. Dolayısıyla, 'alaturka' tarihçilerin metindeki muğlaklıklardan giderek Yüzbaşı Torosyan'ın anılarını "yalan ve kurmaca" olarak ilan etmelerinin hiçbir mantığı yoktur. Çünkü Yüzbaşı Torosyan'ın kendi adıyla piyasaya çıkan kitabının diline bile maalesef tam anlamıyla hâkim değildir.¹⁹⁷ Sadece, kitaptaki Çanak-

¹⁹⁵ A.g.e., s. 125 ve 181.

¹⁹⁶ Bkz. Taner Akçam, "O kitapta sadece dedemin savaşta yaşadıkları var", *Radikal*, 6 Ocak 2013. Yeri gelmişken söylemeliyim, Torosyan'ın kitabını yayına hazırlarken üslubundan bu durumu tahmin etmiştim. Dolayısıyla, Torosyan'ın torunundan öğrendiğimiz yeni bilgiler benim için bir sürpriz teşkil etmedi. Torosyan'ın anılarına yazdığım giriş yazısında şunları söylemiştim: "Anıların üslubundan, Torosyan'ın bu metni 1929 yılında iyi İngilizce bilen birisine dikte ettirdiği anlaşılıyor. Herhalde, 1929 Dünya Ekonomik Krizi dolayısıyla kitabın yayımlanması 1947 yılına kadar ertelenmiştir." Bkz. Ayhan Aktar, "Yüzbaşı Torosyan'ın Adı Yok!", Torosyan, a.g.e., s. 77, dipnot 104.

¹⁹⁷ İşin ilginç tarafı, Hakan Erdem de metindeki İngilizce sorunlarının farkındadır. Ama farkında olmak yetmiyor anlaşılan: "[Torosyan'ın] İngilizcesi ise sadece telaffuz, yazım hatalarını barındır-

kale ve Filistin cephesi ile ilgili savaş haritalarının kendi elinden çıktığını biliyoruz.

1929 yılında Amerikan Kongre Kütüphanesi’ne teslim edilen orijinal metnin, 1947 yılında kitap piyasaya çıktıktan sonra maalesef kütüphane yetkilileri tarafından imha edilmiş olduğunu öğrendik. Bütün tercüme sorunlarına rağmen, keşke orijinal metin elimizde olsaydı! Peki, kitabın yayıncısı olan Boston’daki Meador Press acaba Torosyan’ın metnini aynen mi yayımladı? Maalesef bunu da hiçbir zaman bilemeyeceğiz, çünkü karşılaştırma imkânımız yok. Fakat Yüzbaşı Torosyan’ın kitabı yayımlansın diye yayınevine 1650 Dolar ödediğini biliyoruz, elimizde yapılan kontrat ve ödeme makbuzları var. Ama Meador Press, forma ve kâğıt masrafindan tasarruf etmek ve böylece kârlılığını arttırmak için orijinal metnin bir kısmını makaslamış olabilir mi? Mümkündür, yayın dünyasında çok sık karşımıza çıkan bir uygulamadır. Belki de Torosyan ile hatıratı arasına ikinci bir ‘aracı’ olarak ‘yayıncının eli’ de girmiştir. Peki, orijinal metinden bakılıp matbaada dizgi yapılırken bazı anlam kaymaları olmuş olabilir mi? Neden olmasın? Böyle bir durumda, Yüzbaşı Torosyan’ın kitabın prova baskısını görüp olası hataları düzeltmesi mümkün müydü? Hiç sanmıyorum! Açıkçası, 1929 ile 1947 arasında Torosyan’ın Amerika’da akademik düzeyde İngilizcesini geliştirecek bir kültürel ortam içinde olduğunu düşünmüyorum. Almanya’ya 1960’larda giden Türk işçilerinin Almanca bilgisi, nasıl ki ilk yıllarda öğrendikleri kadar kaldıysa; 1947 yılında Torosyan’ın İngilizce düzeyinin de sadece gündelik hayatı idare edecek seviyede olduğunu tahmin ediyorum.

Dolayısıyla, Yüzbaşı Torosyan’ın hatıratını ‘düz bir metin’ olarak okumak varken, sanki Hegel’in bir felsefe metnini okuyormuş gibi davranarak ‘hermeneutik bir okumaya’ tabi tutmanın bir manası var mıdır? Bence yoktur! Ayrıca, böyle bir okuma denemesine girişen bir ‘alaturka’ tarihçinin en azından Torosyan’ın yaşadığı travmayı görüp ortaya çıkarması gerekmez miydi? Bütün bu sorular, maalesef önyargıları, siyasi görüşleri ve bireysel saplantıları doğrultusunda harekete geçen ‘alaturka’ tarihçilerin Yüzbaşı Torosyan’ın hatıratının sahiciliğini sorgulayarak başlattıkları tartışmada nasıl bir ‘körleşme’ içine girdiklerini göstermektedir. Şimdi Hakan Erdem’in Torosyan’ın hatıratının “kurmaca” olduğu ve kitabın yanlışlarla dolu olduğunu ispatlamak için verdiği birkaç örneği mercek altına alalım.

makla kalmıyor... Fakat, ciddi gramer ve anlatım sorunları olan bir İngilizceydi. Boston’daki yayınevinden doğru dürüst bir editörlük hizmeti almadığı anlaşılıyor.” Bkz. Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 276.

1. Yüzbaşı Torosyan, arkadaşı Muharrem ile birlikte Çanakkale cephesine giderken Muharrem'in sevgilisi Nuriye de rıhtımdadır. Nuriye, Mehmet Şükrü Paşa'nın kızıdır. Torosyan şöyle devam eder: "Fakat şimdi rıhtımdaydık. Tutkun ve ölesiye aşık Nuriye geleneklere yine meydan okudu ve feracesini hızlıca kaldırarak Muharrem'i dudaklarından öptü."¹⁹⁸ Saf ve iyi niyetli bir sosyolog olarak ben bu cümleyi okuduğum zaman, Osmanlının son döneminde İstanbullu seçkin aile kızlarının cinsel özgürleşme yolunda önemli adımlar atmış olabileceklerini düşünmeye başlıyorum. Tabii ki bu benim hatam! Ama 'alaturka' tarihçi Hakan Erdem, bu satırları okuduktan sonra Mehmet Şükrü Paşa'nın biyografisini buluyor ve paşanın Sabiha, Mediha, Saime, Hayrünnisa, Feride, İhsan, Şerefünnisa, Kerim ve Osman isimli çocuklarının olduğunu, fakat Nuriye isimli bir kızının olmadığını tespit ediyor! Ayrıca Mehmet Şükrü Paşa'nın Torosyan'ın yazdığı gibi Manastır'da görev yapmadığını, rütbesinin tuğgeneral olmadığını vs. anlattıktan sonra Mehmet Şükrü Paşa'nın ve kızı Nuriye'nin Torosyan'ın uydurduğu hayali 'kurmaca karakterler' olduğuna karar veriyor. Böyle bir tarihçiliğe ne denebilir ki? Sadece MFÖ'nün nefis şarkısı aklıma geliyor: "Bir zamanlar âşık olmuştum, ama şimdi, ismi neydi unuttum!"

Bundan sonra anılarını kaleme alacaklara bir tavsiyem olacak: Lütfen, hem kendi sevgilinizin, hem de arkadaşlarınızın âşık olduğu insanların isimlerini doğru hatırlayınız. Hele eski sevgililerin babalarının ismi ve görev yerleri konusunda yapılacak bir dikkatsizliğin cezası çok ağır olabilir! Aman dikkat, 'alaturka' tarihçiler bir gün size de ceza kesebilir.

2. Yüzbaşı Torosyan, Çanakkale cephesindeki 19 Şubat günü yapılan müttefik bombardımanı anlatırken söze şöyle başlıyor:

"19 Şubat [1915] günü tan ağardığında hava buz gibi soğuktu ve denizin üzerinden yoğun bir sis dalgası ağır ağır yükseliyordu. Sabahın altısında erkenden uyanmıştım. En iyi dürbünümden bakarak gökyüzünün dumanlarla kaplandığını ve 24 civarında zırhlının giderek yaklaşan siluetlerini gördüm."¹⁹⁹

Hakan Erdem de bu satırları okuduktan sonra zaman içinde coğrafyanın pek değişmeyeceğinden, güneşin doğuş ve batış saatlerinin her zaman aynı olduğundan dem vurarak şu tespitleri yapıyor:

¹⁹⁸ Yüzbaşı Torosyan, *a.g.e.*, s. 114.

¹⁹⁹ *A.g.e.*, s. 124.

1434 Hicri REBİULAHİR 9 Günün uzaması 3 dakika 1428 Rumi ŞUBAT 6

Yıl: 2013 Ay: 2 Gün: 50 Kasım: 104

ŞUBAT

19

SALI

(Yardım Sevenler Derneği'nin Kuruluşunun 85. Yılı)

Gördüğün çıplak bir yoksulu giydirdikten sonra, hakır görürsen, onu soymuş olursun.— **Filemon**

Büyük Saatli Maarif Takvimi

19 Şubat 2013 tarihli Saatli Maarif Takvimi yapırağı.

Takvimi'ne göre, 19 Şubat 2013 günü *İmsak vakti* İstanbul için 05.20 olarak verilmektedir. İslâmi anlayışa göre, İmsak vakti gecenin sonu ile günün başlangıcı arasındaki sınırdır. Ramazan aylarında müminlerin oruca başlama saati de budur. Yine 19 Şubat 2013 günü için internetteki *Fazilet Takvimi*'ne göre *sabah ezanı* da 05.26'da okunmaktadır. Sabah ezanı, Müslümanlara sabah olduğunu ve namaz vaktinin geldiğini bildirir. Ara sıra erken kalkan ve kafasını kaldırıp etrafa bakanlar, sabah ezanı okunduktan sonra etrafın aydınlanmaya başladığını bilirler. Fakat yine 'Saatli Maarif Takvimi'ne göre, güneş sabah ezanının okunmasından yaklaşık 1 saat, 20 dakika sonra, ancak saat 06.46'da fiilen doğmaktadır! Çanakkale, İstanbul'a göre daha batıda olduğu için, orada güneşin doğuşu yaklaşık 10 dakika daha geçtir.

“Bir de zamanla *değişme ihtimali pratikte sıfır olan bir şey var: Güneşin doğuş ve batış saatleri*. Torosyan, 19 Şubat günü kışın ortasında, sabahın altısında elinde dürbün, denizden yükselen sisi, gemilerin dumanını, yaklaştıkça beliren ana hatlarını mı seçebiliyormuş? ... *Kışın ortasında sabahları zifır karanlık oluyor. Torosyan o saatte nasıl böyle her şeyi görebiliyormuş? Kandilli'ye [Kandilli Rasathanesi web-sitesine] bakıyorum acaba 19 Şubat günü hava kaçta aydınlanıyor? Çanakkale için güneşin doğuş saati 06.59, batış saati ise 17.58... Dolayısıyla, Torosyan'ın sabah altıda, güneşin doğumundan tam bir saat önce bu dediklerini görmesi imkansız.*”²⁰⁰

Tabii ki, böyle Kandilli Rasathanesi'nden deliller getiren bir bilimsel analiz, ortalama okuyucunun gözünde gerçekten çok ikna edici olmalı. Benim maalesef Hakan Erdem kadar derin bir bilimsel formasyonum olmadığı için, bu meseleyi çocukluğumdan beri evimizde bulunan *Saatli Maarif Takvimi* bağlamında tartışmayı tercih ediyorum. Saatli Maarif

Şimdi yazdıklarımı belki ilkokullar için “Doğayı Tanıyalım” dersi gibi yorumlayacaklar olabilir, kendilerinden peşinen özür diliyorum... Herkesin bildiği gibi, güneş zifiri karanlıkların içinden birden gök taşı gibi fırlayarak doğmaz. Tan ağarır, gökyüzü yavaş yavaş aydınlanır ve sonunda güneş yüzünü gösterir. Bu nedenle sabah saat 06.00 sularında elinde dürbünü ile Ertuğrul Tabyası’nın arkasındaki tepeye çıkmış olan Teğmen Torosyan sabah ezanının okunmasından yaklaşık 30 dakika sonra alacakaranlıkta boğaza doğru yaklaşan müttefik zırhlılarının dumanlarını görmüş olabilir. Bunda şaşırarak bir şey yoktur, çünkü hava yeteri kadar aydınlanmıştır! Bu konuda ikna olmayanlar varsa, saat kurup ezan vaktinde uyanarak etrafa bir bakmalarını tavsiye ederim.

Bu konuyu fazla uzatmadan, son olarak şunu söylemek istiyorum: Ülkemizde 1970’lerden itibaren Bakanlar Kurulu kararları ile hayata geçen ‘yaz ve kış saati uygulaması’ vardır. Bu uygulamanın amacı, günlerin kısaldığı sonbahar ve kış aylarında güneşin batış vaktini bir saat ileri alarak enerji tasarrufu sağlamak ve gün ışığından daha fazla faydalanmaktır. Saatlerle oynayıp güneşin batışını bir saat ileri aldığınız zaman, aynı güneşin ertesi sabah doğuşunu da mantiken bir saat geciktirmiş olursunuz. Çünkü astronomik olarak, doğada gecenin uzunluğu değişmez. Ama biz fâniler, saatleri ileri-geri alıp oynayarak elektrik tasarrufu yapmaya çalışıyoruz! Dolayısıyla saatlerle oynamasak, muhtemelen 19 Şubat günü güneş de daha erken bir saatte doğmuş olacaktı. Kısacası, Hakan Erdem’in zannettiği gibi “güneşin doğuş ve batış saatlerinin zamanla değişme ihtimali pratikte sıfır” değildir. Kandilli Rasathanesi’nden verilen güneşin doğuş ve batış saatleri hükümet tarafından ‘resmen değiştirilmiş’ saatlerdir!

Şimdi son bir soru soralım ve bu konuyu kapatalım: 1915 yılında, ülkeyi yöneten İttihat ve Terakki hükümetinin acaba bir enerji tasarruf politikası var mıydı? Hiç sanmıyorum! Eğer hal böyle ise, 19 Şubat 1915 günü Ertuğrul Tabyası’nda elinde dürbünü ile düşman zırhlılarını gözetleyen Teğmen Torosyan’ın, 2013 yılında 19 Şubat gününü yaşayan bizlere nazaran daha aydınlık bir sabaha uyanmış olması çok mümkündür.

3. ‘Alaturka’ tarihçilerin Yüzbaşı Torosyan’ın anılarını değersizleştirmek için uyguladıkları temel taktik şudur: Torosyan’ın bir cephede olup bitenlerle ilgili yazdıklarını, aynı cephede üst düzey bir komutan olarak bulunmuş kimselerin anıları ile karşılaştırmak ve böylece Torosyan’ın anılarında buldukları eksiklikleri ve hataları kullanarak Torosyan’ın anılarını itibarsızlaştırmak. Bu bağlamda, Halil Berktaş’ın Çanakkale Savaşları’nın genel stra-

tejisini kendisi kadar bilmeyen Yüzbaşı Torosyan’ı “Çanakkale’nin *master-mind*’ı, keşfedilmemiş dehası” ilan ederek dalga geçtiğini yukarıda örneklerle anlatmıştık.

Hakan Erdem de kitabında aynı taktiği uyguluyor. Örneğin, yine 19 Şubat 1915 gününü anlatırken Torosyan’ın yalan söylediğini ispatlamak amacıyla müttefik filonun kurmay başkanı Komodor Sir Roger Keyes’in 1934 yılında yayımlanan anılarına müracaat ediyor:

“... Torosyan’ın anlatımı ile Müttefik filonun kurmay başkanı Keyes’in anlattıkları arasında ortaya çıkan çelişkilere dikkat çekelim. Torosyan, saat 06.00’da yaklaşan filoyu seçebiliyor, Müttefikler *ışık koşullarının elverişsizliğinden* dolayı neredeyse saat 10.00’a kadar çatışmaya girmiyorlar.”²⁰¹

Bu iki cümlede, Torosyan’ın sabah saat 06.00’da yaklaşan filoyu dürbünü ile görüyor olması ile Komodor Keyes’in “ışık koşullarının elverişsizliğinden dolayı neredeyse saat 10.00’a kadar çatışmaya giremedikleri” tespiti kafa kafaya vurularak, Yüzbaşı Torosyan’ın yalan söylediği ispatlanmaya çalışılıyor. Komodor Keyes’in anılarını mercek altına aldığımız zaman, Hakan Erdem’in çok ‘amatörce’ bir tahrifata girişmiş olduğunu görüyoruz. Komodor Keyes’in cümlesi şöyledir:

“Güneşin belli bir seviyeye yükselmesine kadar, ışık koşulları elverişsizdi ve bu sebepten ötürü takriben sabah saat 10’a kadar ateş açılmadı.”²⁰²

Burada Komodor Keyes’in anlatmak istediği şudur: Müttefik donanmasının amacı, Osmanlı tabyalarındaki topların yaklaşık 7.280-10.010 metre (8-11.000 yarda) olan atış menziline dışından ateş ederek boğazın girişindeki tabyaları tahrip etmektir. İstanbul’da Bostancı ile Burgazada arasındaki mesafenin 8.300 metre (4,5 mil) olduğunu düşündüğümüz zaman, araziye uymuş ve iyice gizlenmiş olan tabyalara bu kadar uzak bir mesafeden isabet kaydetmek hayli zordur. Bunlara ilaveten, müttefik filosunun vurması gereken hedeflerin, yani tabyaların ‘doğu yönünde’ olduğunu unutmayalım. Müttefik filosu Ege denizinden boğazın girişindeki tabyalara –yâni Batı’dan *Doğu yönüne*– doğru atış yapacaklardır. Güneşin de Doğu’dan yükseldiğini dü-

²⁰¹ A.g.e., s. 107.

²⁰² Aynı cümlemin orijinali şöyledir: “Conditions of light were difficult until the sun had risen to a certain height, and, on this account, the engagement did not open until nearly 10 a.m.” Bkz. Roger Keyes, *The Naval Memoirs of Admiral of the Fleet, Sir Roger Keyes. The Narrow Seas to Dardanelles, 1910-1915*, Thornton Butterworth Ltd, Londra, 1934, s. 192. (Tercüme benimdir. A.A.)

şündüğümüz zaman, güneşe karşı yapılan atışta tabyaların arkasından gelen ışığın hedefi karartacağı ortadadır. Bu durum, aynen sırtı güneşe dönük birinin fotoğrafını çekmeye benzer. Arkadan gelen ışık, fotoğrafı çekilen kişinin yüzünü her zaman karartır.

İşte bu nedenle, Komodor Keyes sağlıklı bir şekilde hedef tespiti yaparak bombalama emrini verebilmek için “güneşin belli bir seviyeye yükselmesini” beklemek zorunda kalmıştır. Güneş tepeye doğru yükseldiği zaman hedefin de daha net olarak görüneceği ve atış isabetinin de artacağı aşîkârdır. Evet, ışık koşullarının “elverişsiz” olması havanın karanlık olmasından değil; tam tersine arkadan gelen güneş ışığının hedefi karartması nedeniyledir. Dolayısıyla Hakan Erdem’in maalesef Komodor Keyes’in cümlesini tahrif ederek sunduğu gibi, buradaki sorun havanın karanlık olması değil, tam aksine hedefin daha net görünebilmesi için doğmuş olan güneşin daha da tepeye yükselmesini bekleme zorunludur. Geçelim!

4. Yüzbaşı Torosyan’ın anıları üzerine kopan tartışmada, ‘alaturka’ tarihçiler tarafından sürekli olarak Torosyan’ın kitabındaki hatalar gündeme getirildi. Fakat Torosyan’ın anılarında ‘doğru’ olan ve sadece o cephede bulunmuş bir subayın dile getirebileceği bazı ayrıntılar hep göz ardı edildi. Şu soru hiç sorulmadı: Yahu, bu adam bu detayları nereden biliyordu? Bir an için Hakan Erdem’in iddialarını ciddiye alalım ve Çanakkale boğaz savaşlarının detaylarını Komodor Keyes’in kitabından öğrendiğini kabul edelim. Peki, Osmanlı ordularının Makedonya cephesindeki faaliyetleri hakkında elde Komodor Keyes’in kitabı kalitesinde doğru düzgün bir savaş tarihi var mıydı acaba? Galiba yoktu! Olsaydı bile, Torosyan’ın o kitabı anlayacak kadar İngilizcesi var mıydı? Bu sorunun cevabının da olumsuz olduğunu tahmin ediyoruz.

Tahmin edebileceğiniz gibi, Hakan Erdem, her zaman olduğu gibi Makedonya cephesi konusunda da Yüzbaşı Torosyan’ın anlattıklarını eleştiriyor. Makedonya’ya giden kolordunun 20. Kolordu olduğunu ve Torosyan’ın bunu 21. Kolordu olarak yazdığını belirterek malum ‘hatalar’ listesini sıralıyor.²⁰³ Ama bütün bunları hiç evden çıkmadan, bırakın arşive gitmeyi, kütüphaneye bile gitmeden ‘masa başında’ yapıyor.

Zahmet edip kütüphaneye gitse ve Genelkurmay’ın hazırladığı *Makedonya Cephesi* kitabına baksa, aynen Torosyan’ın dediği gibi Abdülkerim Paşa komutasındaki “mürekkep” 20. Kolordu’nun farklı birliklerden toplanan

²⁰³ Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 150-152.

birimlerden kurulduğunu ve “46. Topçu Alayının bir taburu[nun] kuruluşu” alındığını okuyacaktı. Daha sonra da 46. Tümen’in de 20. Kolordu içine nasıl dahil edileceğini öğrenecek ve “Torosyan yine bulunduğu birliklerin ismini bilmiyor” gibilerden sayfalarca lügat paralamanın gereksiz olduğunu görecekti. Eğer, Fazıl Karlıdağ ile Kâni Ciner tarafından yazılan *Makedonya Cephesi* isimli kitaba göz atsaydı, o kitaptan 46. Topçu Alayı’nın ikişer bataryalı, iki topçu taburundan kurulu olduğunu öğrenecekti. Her bataryada, 8 top bulunduğunu anlayacaktı.²⁰⁴ Benim görebildiğim kadarıyla, Yüzbaşı Torosyan bu birlikte görev yapıyordu. Makedonya cephesine gidişini anlatan Yüzbaşı Torosyan şunları söylemektedir:

“Yeni görev yerim belli oldu ve 46. *Topçu Alayı* Komutanı *Albay Ali Rıza Bey*’in yaverliğine atandım... 24 Eylül 1916 tarihinde cepheye ulaştık ve düşmanın yoğun baskısı altında ezilmekte olan Bulgarlarla birleştik... Topçu birliğimiz *Sarmısaklı* isimli bir Rum köyünde bulunuyordu.”²⁰⁵

Hakan Erdem’i okuyunca, insan biraz paranoya sahibi oluyor! Ben-deniz şu “Sarmısaklı Köyü” lafına takıldım. Kendime, “yahu, bu adam bunu nereden biliyor?” sorusunu sordum. Genelkurmay’ın *Makedonya Cephesi* başlıklı kitabını taradım ve “Sarmısaklı” köyünü hem metin içinde, hem de haritada buldum! Demek ki Yüzbaşı Torosyan yalan söylemiyordu. Sonra, *Makedonya Harbi* başlıklı başka bir kitabın 1929 yılında yayımlanan *Askeri Mecmua*’nın 13. sayısının eki olarak çıktığını öğrendim. Makedonya harbini müttefikler tarafından anlatan F. Feyler isimli bir İsviçreli Miralay’ın kitabına, bizim için artık tanıdık bir isim olan Yüzbaşı Torosyan’ın kumandanı olan Miralay Mahmut Belig Bey “46. Fırkanın Makedonya Cephesindeki Harekâtı” isimli bir ek yazmıştı. Şöyle diyordu, Mahmut Belig Bey:

“11 Eylül 1916’da Makedonya cephesine harekete başlayan 46. Fırka kıtaatı [birlikleri], 23 Eylül 1916’da Bulgar 7. Fırka’ya mensup 3. Alay’dan ‘Se-rez’ mıntıkasını ve 27 [Eylül günü] de 10. Bulgar Fırkası’na mensup 38. Alay’dan ‘Sarmısaklı’ mıntıkasını teslim almıştı.”²⁰⁶

²⁰⁴ Fazıl Karlıdağ ve Kâni Ciner, *Birinci Dünya Harbi: Avrupa Cepheleri, Makedonya Cephesi*, Cilt VII, 3. Kısım, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara, 1967, s. 26

²⁰⁵ Yüzbaşı Torosyan, *a.g.e.*, s. 199

²⁰⁶ F. Feyler, *Makedonya Harbi*. Aynı kitap içinde Miralay Mahmut Belig, “46. Fırkanın Makedonya Cephesindeki Harekâtı”, *Askeri Mecmua*, 4. Yıl, 13. sayısına ek, Askeri Matbaa, İstanbul, 1929, s. 135.

Yüzbaşı Torosyan Irak cephesinde yaralı eli sarılmış halde.

Peki, hem Genelkurmay'ın 1967 yılında yayımlanan resmi tarihinde, hem de bizzat 46. Tümen Kumandanı Mahmut Belig Bey'in yazmış olduğu savaş tarihinde bahsedilen "Sarmısaklı" köyünün ismini 46. Tümen'in bu köye konuşlandığını Yüzbaşı Torosyan nereden biliyordu acaba? Bence, kendisi bizzat oradaydı! Ama tabii ki, benim epey aradıktan sonra sonunda sadece Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde bulabildiğim 1929 baskısı bu nadir eserin 'kitap kurdu' Torosyan tarafından Philadelphia'da bulunup okunmuş olduğunu iddia etmek de teorik olarak mümkündür! Ama hiç inandırıcı değil, maalesef.

5. Benzer bir durum, Hakan Erdem'in Irak cephesi ile ilgili olarak Yüzbaşı Torosyan'ın anlattıklarını eleştirdiği sayfalarda da karşımıza çıkmaktadır. 1917 yılı Haziran ayında Musul'a ulaşan 46. Piyade Tümeni, VI. Ordu ve Irak Cephesi Kumandanı Halil Paşa'nın emrine girer. Çekirge sürüleri dolayısıyla bölgede ekinler mahvolmuştur ve orduda çok ciddi açlık vardır. 1917 başlarında Irak cephesinde savaşan Astsubay Nurettin Peker o günleri şöyle anlatır:

“Birinci Dünya Savaşı’nda açlığın en çok olduğu bölgenin, Irak Cephesindeki Dicle Grubumuzun bulunduğu bu böyle olduğu resmi tarihe bile geçmiştir. Öyle ki; toprak üstünde yiyecek ot bile kalmamıştı. Toprak altındaki kökleri de yemiştik. Asker ve sivil halkın beraber olduğu Musul, Erbil, Süleymaniye gibi kasaba ve şehirlerde bile her gün yüzlerce kişi sokaklarda açlık ve sefaletten ölüyordu.”²⁰⁷

Musul’da bulunan VI. Ordu Kumandanı Halil (Kut) Paşa tarafından 23 Ocak 1918 tarihinde Mareşal von Falkenhayn’a yazılan bir raporda yaşanan kıtlık ve açlık şöyle dile getiriliyordu:

“18. Kolordu’nun muharip kuvveti cem’an 5.178 neferdir. Mezkur (adı geçen) kolordunun yalnız Kanunuevvel (Aralık ayı) zarfındaki zayıyatı 1.836 nefer, 694 hayvandır. Bu zayıat başlıca iâşe noksanıyeti hasebiyle insan ve hayvanatın zayıflamasından ileri gelmiştir.”²⁰⁸

Aynı raporda, Halil Paşa, Sincar bölgesinde bulunan Yezidi aşiretlerine gıda temini için baskı yapmak niyetinde olduğunu ifade ediyordu. Bu mektubun yazıldığı tarihten altı ay önce, benzer bir misyonla Yüzbaşı Torosyan ve Binbaşı Salih Bey 1.000 piyade, 100 süvari ve topçu bataryası ile Yezidi aşiretlerinden gıda yardımı almak üzere yola çıkmışlardı. İlk olarak, Şammar aşiretinin yaşadığı Humeydad kasabasına ulaşırlar. Şammar aşiretinin “sevecen ve kibar bir yaşlı adam olan reisleri Hacı Adil Bey” onları karşılar ve karınları aç ve yorgun düşmüş askerlerine yemek ikram eder.²⁰⁹

Bu satırları okuyan Hakan Erdem, tahmin edilebileceği gibi yine Yüzbaşı Torosyan’a inanmamayı seçer: “Torosyan’ın Salih Bey ile birlikte 1.000 piyade eriyle erzak bulmaya gitmesi gibi ayrıntıların tarihsel gerçeklikle uyumlu olamayacak kadar abartılı” olduğunu belirtir.²¹⁰ Ayrıca, kendisinden düşmanı olan Kürt aşiretlerine karşı operasyon düzenlenerek erzak tedarik edilen Yezidi lideri Şeyh Musa’nın da Yezidiler üzerine ayrıntılı bir çalışma yapmış olan Nelida Fuccaro’nun kitabında adı geçmemektedir. O zaman, karar verilmiştir: ‘Alaturka’ tarihçilerimizin anlayışına göre, Şeyh Musa’nın adı bu önemli kitapta yoksa, kendisi de “yok” sayılmalıdır. Tabii ki Torosyan yine ‘yalan’ söylemiş ve yine ‘kurmaca’ bir metin yazmıştır.

²⁰⁷ Nurettin Peker, *Tüfek Omza: Balkan Savaşı’ndan Kurtuluş Savaşı’na Ateş Hattında bir Ömür*, Doğan Kitapçılık, İstanbul, 2009, s. 170.

²⁰⁸ *Askeri Tarih Belgeleri Dergisi*, Sayı 83, Mart 1983, s. 25.

²⁰⁹ Yüzbaşı Torosyan, *a.g.e.*, s. 216.

²¹⁰ Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 168.

Yüzbaşı Torosyan Irak cephesinde erzak tedarik görevi sırasında.

Halbuki Max von Oppenheim isimli Alman arkeoloğun Irak'taki Şammar bedevileri üzerine yazdığı *Die Beduinen* başlıklı kitabında, “Şeyh Ferhan’ın 1902’deki ölümünden sonra Irak’taki Şammar aşiretinin başına Adil el-Yaver’in geçtiğini” yazıyor ve kendisi hakkında şu bilgiler veriliyor:

“Servetinin temeli ona ait olan mülk topraklarıdır. Sultan II. Abdülhamid’in dedesi Ferhan’a verdiği ve kendisine veraset yoluyla intikal etmiş olan Kal’at Şergat ve Tikrit’teki geniş topraklar ona aittir. Ayrıca Tel Afar çevresindeki topraklar da ona aittir. Bağdat’ta ve Musul’da toprakları, Kal’at Şergat köyünde ve Tel Afar’da evleri vardır.”²¹¹

Herhalde, Yüzbaşı Torosyan’ın bahsettiği Şammar kabilesi reisi Hacı Adil Bey, Max von Oppenheim’in bahsettiği Şammar aşiretinin başı olan Adil el-Yaver’den başkası olamaz. Eskilerin deyimi ile, bu tip “hurda malumat” ancak yaşanarak öğrenilebilir. Hacı Adil Bey, işin sonunda Enver Paşa veya

²¹¹ Max von Oppenheim, *Die Beduinen*, Otto Harrassowitz, Leipzig, 1939, s. 150. Bu kaynağı benimle paylaşan Suavi Aydın’a teşekkür borçluyum.

Halil Paşa gibi meşhur bir tarihi şahsiyet de değildir, işin sonunda bir aşiret reisidir. Yâni 1917 yılı Temmuz ayında Şammar aşireti liderinin Adil el-Yaver olduğunu ancak o tarihte oralarda bulunduysanız bilebilirsiniz. Tabii ki insanın aklına şu soru geliyor: Efendim, bizim Hakan Erdem’in artık bir roman karakteri seviyesine yükseltmiş olduğu ‘kitap kurdu’ Torosyan acaba Max von Oppenheim’in kitabını Philadelphia’da bir yerlerde bulup Almanca-sından okumuş olabilir mi? Teorik olarak mümkün, ama bence yine çok zor!

Hakan Erdem, Birinci Dünya Savaşı yıllarında bir Osmanlı tümeninin kuruluş yapısını hiç araştırmak zahmetine katlanmadığı için, Yüzbaşı Torosyan’ın Irak cephesini anlattığı bölümde hangi alayda bulunduğunu kafaya takmış. 46. Piyade Tümeni’ne o günlerde bağlı olan alayların hareketlerini resmi tarihten izlemeye çalışıyor. Sayfalar dolusu yazarak, kendi kendine tuhaf sorular sorup cevaplarını bulmaya çalışıyor. Tabii ki Genelkurmay Arşivleri’nde bu tip birlik evrakı hâlâ tasnif edilmeden yığın halinde bir köşeye atılmış olarak durduğu için, Irak cephesinin resmi tarihini yazanların bile hangi birliğin günü gününe nerede olduğunu bilmeleri imkânsız.

Hakan Erdem’in soruları yanlış sorduğu için, kaçınılmaz olarak verdiği cevaplar da yanlış oluyor. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı piyade tümenlerinin uyguladığı kuruluş şemasına göre, her tümenin 3 Piyade Alayı, 1 Topçu Alayı ve 1 Makineli Tüfek Takımı’ndan oluştuğunu Hakan Erdem’in bilmesi gerekiyordu. Bu nedenle, Yüzbaşı Torosyan’ın komutanı olduğu topçu bataryaları her zaman bir piyade alayına bağlı olmak zorunda değildi. Savaşın gereklerine göre, bir noktadan diğerine o tümenin içindeki ‘piyade alaylarından bağımsız olarak’ kaydırılabilirdi. ‘Alaturka’ tarihçilerimizin yazmaktan, okumaya vakitleri kalmadığı ve ağaçlara bakmaktan ormanı göremedikleri için bu bilgileri yan yana getirmeleri hayli zor olmalı.

İngiliz Arşivleri’ndeki, ‘Irak Seferî Ordusu Genel Karargâhı’ (Mesopotamian Expeditionary Force, General Headquarters) için hazırlanan istihbarat özetleri bu konuda bizi aydınlatıyor. 1917 yılı Kasım ayında, İngiliz Tuğgeneralı William Henry Beach tarafından hazırlanan matbu istihbarat özetinde Halil Paşa’nın başında olduğu VI. Ordu’nun kuruluş şeması veriliyor.²¹² Bu şemaya göre, Albay Mahmut Belig Bey’in komutanı olduğu 46 Piyade Tümeni, Albay Cafer Tayyar (Eğilmez) Bey’in yönetimindeki 18. Kolordu’ya bağlıdır ve bu kolordu da VI. Ordu’nun ‘Dicle Grubu’ içinde yer almakta-

²¹² British National Archives, Mesopotamia General Headquarters, Intelligence Summaries, WO157/805.

14th DIVISION.		
O.C.—LT.-COLONEL ISMAIL HAKKI BEY.		
(Appointments as for 51st Division.)		
Divisional Troops.		
14th Field Artillery Regiment (8 guns)	...	
1st Battalion :—		
1st Battery	...	
2nd "	...	
14th Divisional Squadron	...	Capt. Sami Effendi
14th Divisional Engineer Company	...	
Telephone Section	...	
Bearer Company	...	
Field Ambulance	...	
Field Bakery	...	
3rd Regiment :—	...	Major Nazmi Bey
1st Battalion	...	Major Husain Bey *
2nd "	...	Capt. Husni Effendi *
3rd "	...	
142nd Regiment :—	...	
1st Battalion	...	Capt. Arif Effendi
2nd "	...	Capt. Hassan Effendi *
3rd "	...	
166th Regiment :—	...	Major Bekir Sıdqi Bey *
1st Battalion	...	Major Jalal Bey *
2nd "	...	
3rd "	...	Major Ali Niazı Bey *
46th DIVISION.		
O.C.—LT.-COLONEL MAHMOUD BELIGH BEY.		
(Appointments as for 51st Division.)		
Divisional Troops :—		
46th Field Artillery Regiment (12 guns)	...	
1st Battalion :—		
1st Battery	...	
2nd "	...	
2nd Battalion :—		
3rd Battery	...	
46th Divisional Engineer Company	...	
Telephone Section	...	
Bearer Company	...	
Field Ambulance	...	
Field Bakery	...	
144th Regiment :—	...	Lt.-Colonel Halim Periev Bey
1st Battalion	...	
2nd "	...	Captain Osman Bey
3rd "	...	
145th Regiment :—	...	Lt.-Colonel Ali Rıza Bey
1st Battalion	...	Major Fetih Bey
2nd "	...	Major Bilal Bey
3rd "	...	Major Mohieddin Bey
191st Regiment :—	...	
1st Battalion	...	
2nd "	...	
3rd "	...	
KIFRI LINE.		
XIII ARMY CORPS.		
O.C.—COLONEL HASSAN SALAHEDIN BEY. *		
Personal Staff :—		
Yavers	...	Lt. Jemil Effendi * †
	...	Lt. Izzet Effendi * †
Staff :—		
Chief Staff Officer	...	Major Kenan Bey *
1st Section—Director—(Operations and Intelligence)	...	Major Rifaa Bey *
2nd Section—Director—(A.G. and part of Q.M.G.)	...	Capt. Khalid Effendi *
3rd Section—(Part of Q.M.G.'s Branch)	...	Capt. Juvad Effendi *
D.D.M.S.	...	Lt.-Col. Behl Bey *
A.P.O.'s	...	Capt. Niedermeyer
	...	Capt. Frick
L.P.O.	...	Lieut. Druffel
	...	Capt. Schuenemann
(Other Appointments as for XVIII Army Corps.)		
† Possibly gone with Ali İhsan Pasha on transfer.		

Belge 1. Irak Seferi Ordusu Genel Karargâhı, İstihbarat özeti, WO157/805.

dır.²¹³ 46. Piyade Tümeni bünyesinde ise, 144., 145. ve 191. Piyade Alayları bulunmaktadır. Ayrıca, yine 46. Tümen bünyesinde bulunan ve Yüzbaşı Torosyan’ın görev yaptığı 46. Sahra Topçu Alayı’nın da iki topçu taburu ve toplam olarak 12 topu bulunan üç adet topçu bataryası bulunmaktadır. Herhalde, hem piyade tümeninin; hem de topçu alayının numarasının 46 olması Hakan Erdem’in aklını karıştırmışa benziyor. Tuğgeneral Beach’in özetinde malesef bütün subayların ismi verilmemiş. Ayrıca Tümen Kumandanı Mahmut Belig Bey’in rütbesi “yarbay” olarak verilmiş, halbuki askeri sicil özetinden kendisinin 27 Kasım 1911 tarihinden beri Kurmay Albay rütbesinde olduğunu biliyoruz. İngiliz istihbaratı herhalde bu konularda yanılmış olmalı, ama “bu kadar kusur, kadı kızında da bulunur” deyip geçiyoruz. Tabii burada İngiliz istihbarat raporlarına Hakan Erdem’in uyguladığı kriterleri uygulasak, bunların da külliye “kurmaca” veya “sahte” olduklarını söylememiz gerekir. Burada bizim için önemli olan, Belge 1’de 46. Tümen’in kuruluş şemasının doğru olarak verilmiş olmasıdır.

6. Hakan Erdem’in Yüzbaşı Torosyan’ın anılarını karalama kampanyasında en çok kullandığı tema, Yüzbaşı Torosyan’ın bulunduğu birliklerin ismini bilmediği, taarruz eden tarafları karıştırdığı veya içinde bulunduğunu söylediği birliklerin o tarihte o cephelerde bulunmadığı gibi ayrıntılardır. Malesef, iki buçuk ayda ‘yangından mal kaçırır gibi’ yazılan bu ‘acayip’ kitabın her sayfası böyle iddialarla doludur.

Yüzbaşı Torosyan, Çanakkale cephesinde kara savaşlarını anlattığı 5. Bölüm’de şunları söylemektedir:

“Yeni görevim, [Suriye Cephesinde Kanal Harekatı sırasında] Süveyş Kanalı’nı geçerek müttefik ordularına meydan okumuş olan [ve önceleri Te-kirdağ’da konuşlanmış bulunan 8.] Tümene bağlı alayın [Topçu] Taburu komutanlığıydı. Doğu’daki [Suriye Cephesindeki] kahramanca savaşan bu tümenin asker ve subaylarının yüzde sekseni telef olmuştu. Benim tayinimden birkaç hafta önce, bu tümeden geri kalanlar Süveyş’ten İstanbul’a dönmüş ve boşalmış olan kalan kadrolar İstanbul’daki ihtiyat birliklerinden seçkin subaylarla takviye edilmişti. Eski gücüne yeniden kavuşan tümen artık Gelibolu cephesine doğru yol alıyordu.”²¹⁴

²¹³ Cafer Tayyar Eğilmez’in askeri sicil dosyası hakkında bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşına katılan Alay ve daba üst kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 3, ATASE Yayınları, Ankara, s. 128.

²¹⁴ Ayhan Aktar, *Çanakkale’den Filistin Cephesi’ne*, sf. 163. Cemal Paşa, Enver Paşa’nın 5 Mart 1915 günü kendisine Suriye Cephesi’nden Çanakkale’ye doğru “işe yarar bir tümen” kaydırılması ile ilgili telgrafına aynı gün cevap vererek, “8. Fırkayı [Tümeni] Nablus-Sebastiya arasında dağdağasızca [dikkat çekmeden] toplayarak ilk emrinizde hazır bulunduracağım” demektedir. Bkz. Ali Fuat

Osmanlı ordusunda mevcudu genellikle 10.000 kişinin üzerinde olan tümenlerin önce kuruluşunu bir gözden geçirelim. Osmanlı askeri düzeni hakkında çarpıcı gözlemleri olan Liman von Sanders'in emir subayı, Binbaşı Erich R. Prigge, anılarında "Bir Türk Tümeni'nin ... yalnızca 3 piyade alayı, 1 topçu alayı ve bir makineli tüfek bölüğünden oluştuğunu" söylemektedir. Dolayısıyla, aynen Irak cephesinde olduğu gibi Çanakkale cephesindeki tümenlerin kuruluş şemasında da her piyade tümeni içinde topçu birlikleri vardır. Genelkurmay'ın hazırladığı resmi tarihin sonunda verilen kuruluş şemalarına göre, 1915 yılı Ağustos ayı başında 8. Piyade Tümeni tam mevcudu ile Miriliva Vehip Paşa'nın komutasında Çanakkale cephesinde "Güney Grubu" bünyesinde yer almaktadır.²¹⁵ O sırada 8. Tümen'in Komutanı Kurmay Albay Ali Rıza (Sedes) Bey, Kurmay Başkanı ise Kurmay Yüzbaşı Ali Galip (Türker) Bey'dir.²¹⁶ Yine bu şemaya göre, 8. Piyade Tümeni bünyesinde üç alay bulunmaktadır. Bunlar 22., 23. ve 24. Piyade Alayları'dır. Şimdilik bu bilgiyi akılda tutalım ve devam edelim.

Hakan Erdem, 8. Piyade Tümeni'nin Torosyan'ın anlattığı 4 Haziran 1915 tarihli 3. Kirte Muharebesi'ne hiç katılmadığını iddia etmekte ve böylece Yüzbaşı Torosyan'ı her zaman olduğu gibi 'yalancı' çıkarmaktadır:

"... Torosyan'ın mensup olduğunu söylediği 8. Tümen, 3. Kirte Muharebesine hiç katılmadı! [İsmet] Görgülü'nün 3. Kirte Muharebesi için verdiği listede 8. Tümen'in adı geçmemektedir. Eğer, içinde Torosyan var diye 8. Tümen'in de olduğu gibi 3. Kirte Savaşı'ndan silindiğini ileri sürmeyecek isek ve bunu yaparken diğer kaynaklardan bu tümenin söz konusu çarpışmaya katıldığını gösteremeyeceksek 8. Tümen'in bu çatışmaya katılmadığını kabul etmek durumundayız. Nitekim Osmanlı ordusu, Müttefiklerin saldırısını, başlıca, Güney Grubu denilen Miralay Halil Sami'nin komutasındaki 9. Tümen ve Miralay Selahattin Adil'in komutasındaki 12. Tümen ile karşıladılar... Torosyan'ın anlatımının tersine, 8. Tümen'in 3. Kirte Muharebesi'ne yetişmesi söz konusu bile değildir... [8. Tümen'in] Saros'tan Güney Grubu emrine tahsis edilmesi ise 9 Temmuz'u bulmuştur."²¹⁷

Erden, *I. Dünya Harbinde Suriye Hatıraları*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2003, s. 94-95.

²¹⁵ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915 - 09 Ocak 1916)*, ATASE Yayını, Ankara, 2012. Kitabın sonunda Kuruluş - 8 başlıklı şema.

²¹⁶ Albay Ali Rıza (Sedes) Bey'in sicil bilgileri için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na katılan Alay ve daha üst kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 1, ATASE Yayınları, Ankara, s. 145. Yüzbaşı Ali Galip (Türker) Bey'in sicil bilgileri için bkz. T. C. Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Savaşı'na katılan Alay ve daha üst kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt 3, ATASE Yayınları, Ankara, s. 338.

²¹⁷ Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 132-133.

Burada, ‘alaturka’ tarihçiliğin en temel sorunlarından biri olan ‘hayalhane darlığı’ yine devreye girmektedir. Sorulması gereken temel soru şudur: Savaşın en yoğun döneminde yaklaşık 8-10.000 asker mevcutlu bir tümenin savaş meydanına sürülmesi için, o tümenin tam olarak kuruluşunu tamamlaması beklenir mi? Yoksa, o tümen içindeki hazır olan birlikler peyderpey savaş meydanına sürülmüş olabilir mi? Verdiği dipnotlardan Çanakkale Savaşları’nın ‘resmi’ tarihini okuduğu anlaşılan Hakan Erdem’in, savaş süresince sürekli olarak birliklerin kaydırıldığını ve cepheye yeni sürülen alayların o anda cepheye bulunan tümenlerin komutasına verildiğini okumuş olması gerekirdi. Ama iş sadece okumakla olmuyor anlaşılan, biraz da hayal gücünü kullanarak insanın kendisine ‘doğru’ sorular sorması gerekiyor. Suriye cephesinden hayli kayıpla dönmüş olduğunu Yüzbaşı Torosyan’dan öğrendiğimiz 8. Tümen’in eksik kadrolarını İstanbul’da tamamlamasının zaman alacağı bellidir. Bu süre içinde, 8. Tümeni oluşturan birliklerin tümünü İstanbul’da tutmanın askeri açıdan bir mantığı olabilir miydi? Aynı şekilde, 8. Tümen Kumandanı Albay Ali Rıza Bey İstanbul’da beklemeyi tercih etse bile, o günlerde Çanakkale’de müttefik ordularını durdurmak için büyük çaba harcayan Enver Paşa’nın buna izin vereceğini düşünmek ancak ‘hayalhane darlığı’ denilen bir tarihçilik zaafı ile açıklanabilir.

Hakan Erdem, 8 Tümen’in 4-6 Haziran tarihli Kırte Savaşları’na katılmış olduğunun “diğer kaynaklardan” ortaya konulmasını arzu etmiş. Biz de kendisini kıramadık, Londra’dan geçerken İngiliz arşivlerine uğradık! İngiliz Milli Arşivleri’nde bulunan, Çanakkale cephesindeki komutanlar için hazırlanan günlük İngiliz istihbarat özetlerini incelediğimiz zaman, Suriye’den gelen birliklerin Gelibolu yarımadasına gönderilmesi ile ilgili olarak epey bilgi sahibi oluyoruz.²¹⁸ Savaş başladığında İngiliz donanması tarafından el konmuş bir ticari şilep olan *Arcadian* gemisi genel karargâh olarak kullanılmaktadır ve İmroz (Gökçeada) adasında demirlidir. Gemide ofislerini kurmuş olan istihbaratçıların işi, ‘Akdeniz Seferi Kuvvetler Komutanlığı’ (*Mediterranean Expeditionary Force*) için günlük istihbarat özetleri hazırlamaktır. Savaşın başlarında Yunanistan’ın tarafsızlığını ilan etmiş olması nedeniyle o günlerde Osmanlı sınırları içinde Yunan ajanları serbestçe çalışmaktadır. Bu bakımdan, İmroz limanına demirli *Arcadian* gemisinde hazırlanan günlük istihbarat raporlarının çoğunun bilgi kaynağının Atina olması manidardır. O

²¹⁸ İstihbarat raporlarının Filistin Cephesi için kullanıldığı bir akademik çalışma için bkz. Yigal Sheffy, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign, 1914-1918*, Frank Cass, Londra, 1998.

günlerde, Yunan devletinin İstanbul'daki ajanlarından elde ettiği istihbaratı İngilizlerle paylaştığı bu özetlerden anlaşılmaktadır.

27 Mayıs 1915 tarihli istihbarat raporunda, 22 Mayıs tarihinde İstanbul'daki bir ajanın Atina'ya geçtiği istihbarat bilgisine dayanan "Suriye'den yola çıkmış 50.000 askerin İstanbul'a geldiği ve 11.000 askerin bunlara ilaveten 6 Obüs Bataryasının Çanakkale'ye yollanmış olduğu" yazılıdır. Ertesi günkü 28 Mayıs tarihli raporda ise, Dedeağaç'taki Rus Konsolosunun verdiği bilgiye göre, "Suriye'den gelen 8,000 piyadenin sahra topçu bataryaları ile birlikte ve [Suriye'deki] IV. Ordunun parçası olan 10. Tümen'in de Kırk Kili-seden [Kırklareli] Uzunköprü'ye geldiği" bildirilmektedir. 29 Mayıs'taki istihbarat özetinde, 21 Mayıs tarihli bilgi olarak, "[8. Piyade Tümeni bünyesinde bulunduğunu bildiğimiz] 23. Piyade Alayının Gelibolu'ya gitmek üzere İstanbul'dan yola çıktığı" yazılıdır. 2 Haziran 1915 tarihli raporda ise, "Suriye'den İstanbul'a gelmiş olan askeri gücün 60.000 civarında olduğu, bunlardan 10,000'inin Gelibolu yarımadasına yollanmış olduğu" belirtilmektedir. Aynı raporda, 16 Mayıs tarihinde "28 cm [çapındaki] 50 topun ve 18 veya 20 cm [çapındaki] 6 topun Edirne'den önce İstanbul'a ve oradan da Uzunköprü'ye yollandığı" ifade edilmektedir. Bu topların "Gelibolu'da muhtemelen Kuru Dağ savunma hattında kullanılacağı" da bir tahmin olarak ileri sürülmektedir. 3 Haziran tarihli özetle ise, "Suriye'den gelen 6 Obüs Bataryasının Seddülbahir çevresine yerleştirileceği" bildirilmektedir.²¹⁹

İngiliz istihbarat raporlarından, 4 Haziran tarihine kadar Suriye'den gelen birliklerle ilgili bilgileri yukarıda özetlemeye çalıştık. Bu raporlardan, topçu bataryalarının yanı sıra, 8. Piyade Tümeni bünyesindeki 23. Alay'ın da 21 Mayıs tarihinde İstanbul'dan yola çıkmış olduğunu öğreniyoruz. Tabii ki 8. Tümen'in karargâhı, 4 Haziran tarihinden önce hâlâ İstanbul'da bulunuyor olabilir. Ama İngiliz istihbarat raporlarından 8. Tümen bünyesindeki birliklerin en azından bir kısmının, 4-6 Haziran tarihli Kirte Savaşları'ndan önce Gelibolu yarımadasına intikal ettiği ortaya çıkmaktadır. Muhtemelen, Yüzbaşı Torosyan'ın görev yaptığı Topçu Taburu da bu birliklerle birlikte Gelibolu yarımadasına intikal etmiştir. Zaten Torosyan, başında bulunduğu topçu taburunun Gelibolu'ya gelişini şöyle anlatmaktadır:

"Uzunköprü'den çıktıktan sonra dört gün boyunca yürüdük ve dördüncü günün akşamına doğru Alçıtepe'nin tam arkasında kalan tepelere intikal

²¹⁹ British National Archives, WO157/647. Intelligence Summary from 6th of March to 31st of July [1915].

ettik. Buraya *bizden önce gelmiş bulunan çok sayıdaki piyade alayını korumak amacıyla* topçu bataryasını savaşa hazır duruma getirme emri aldım.”²²⁰

İngiliz istihbarat özetlerinden elde edilen diğer bir bilgi de savaş esirleri ile ilgilidir.²²¹ Ne de olsa, istihbarat özetlerindeki birlik hareketleri ile ilgili bilgiler de yanlış veya abartılı olabilir. Fakat Çanakkale’de İngiliz ve Fransızlara esir düşen Osmanlı askerlerinin Türkçe bilen istihbarat subayları tarafından ifadeleri alınmakta ve bu askerler de hangi alaylarda savaştıklarını mecburen itiraf etmektedirler. Örneğin, *Arcadian* gemisindeki istihbarat ekibinde çalışmış ve Türkçesi mükemmel olan Aubrey Herbert, Osmanlı savaş esirlerini nasıl sorguladığını anılarında uzun uzadıya anlatmaktadır.²²² 28-29 Mayıs 1915 tarihine kadar Gelibolu yarımadasının Güney ve Kuzey Grubu’nda İngiliz ve Fransız kuvvetlerine esir düşen Osmanlı askerlerinin savaştıkları alaylara göre dağılımı aşağıda, **Belge 2**’de verilmiştir.

Hakan Erdem’in iddia ettiğinin aksine, 8. Tümen’i oluşturan üç alaydan ikisi, yâni 22. ve 23. Piyade Alayları 28 Mayıs 1915 tarihinden önce, sadece Gelibolu’da Güney Grubu’na dahil olmakla kalmamışlar; ayrıca çatışmalara girerek esir de vermişlerdir. 22. Piyade Alayı’ndan 16 asker, 23. Piyade Alayından da 1 asker İngilizlere esir düşmüştür (Bkz. **Belge 2**). Bu askerler de kendi ifadeleri ile hangi alaylarda görev yaptıklarını İngiliz istihbarat subaylarına itiraf etmişlerdir. Dolayısıyla, bu bilgi kesinlikle doğru kabul edilmelidir.

Hakan Erdem’in “8. Tümen’in 3. Kirte Muharebesi’ne yetişmesi söz konusu bile değildir” türünden büyük iddialarını sona erdirecek ikinci belge de, İngiliz istihbaratının Gelibolu yarımadasında 30 Mayıs 1915 tarihi itibarıyla bulunduğunu kesin olarak tespit ettiği Osmanlı alaylarının dağılımı ile ilgili listedir.²²³ **Belge 3**’de verilen listeye göre, 8. Tümeni oluşturan üç alaydan ikisi olan 22. ve 23. Piyade Alayları Gelibolu yarımadasına intikal ederek, 30 Mayıs 1915 tarihinden önce Güney Grubu’nda yâni 4 Haziran’da 3. Kirte Muharebesi’nin yapıldığı bölgede yerlerini almışlardır. Bir tümenin üç-

²²⁰ Torosyan, *a.g.e.*, s. 165. (Altını ben çizdim. A.A.)

²²¹ Çanakkale Cephesi’nde yaklaşık olarak 10.000 Osmanlı askeri İngiliz ve Fransızlara esir düşmüştür. Bkz. Cemalettin Taşkiran, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Esirleri*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006, s. 62

²²² Aubrey Herbert, *Mons, Anzac & Kut*, Hutchinson & Co. Ltd, Londra, 1930.

²²³ Dikkat edilirse, İngiliz istihbaratının Gelibolu’da olduğunu bildikleri, fakat o tarihe kadar konuşlandıkları yerleri tam tespit edemedikleri 11 farklı piyade alayının dökümü de listenin sonunda verilmiştir.

Appendix 5.

PRISONERS CAPTURED.

SOUTHERN ZONE.

By British.
To 28/5/15.

19th Regiment	45
26th "	107
52nd "	2
56th "	2
127th "	2
20th "	54
25th "	50
15th "	88
126th "	15
22nd "	16
23rd "	1
	<u>360</u>

By French.
To 28/5/15.

19th Regiment	58
26th "	1
32nd "	28
56th "	24
127th "	5
21st "	1
31st "	75
38th "	5
39th "	9
45th "	5
	<u>211</u>

In addition, 450 prisoners (regiments not reported)
were captured by the French Division on the Asiatic side.

NORTHERN ZONE.

By Australian & New Zealand Army Corps.

To 29/5/15.

1st Regiment	3
13th "	15
14th "	20
20th "	1
27th "	8
33rd "	1
37th "	1
47th "	7
48th "	6
57th "	4
75th "	1
77th "	1
125th "	1
9th "	1
	<u>70</u>

Belge 2. 28-29 Mayıs 1915 tarihine kadar müttefikler tarafından esir alınan Osmanlı askerlerinin savaşıkları alaylara göre dağılımı. İngiliz Milli Arşivleri, WO157/647.

<u>REGIMENTS IDENTIFIED IN THE PENINSULA</u>		
<u>TO MAY 30TH 1915.</u>		
<u>SOUTHERN ZONE.</u>	<u>NORTHERN ZONE.</u>	
11th Regiment	1st Regiment	
15th "	13th "	
19th "	14th "	
20th "	27th "	
21st "	33rd "	
20th Rifle Battn.	37th "	
21st " "	47th "	
22nd Regiment	48th "	
23rd "	57th "	
25th "	64th "	
26th "	70th "	
28th "	72nd "	
29th "	73rd "	
38th "	75th "	
45th "	77th "	
46th "	126th "	
56th "		
126th "		
127th "		
31st)	One composite Regt. from.	
32nd)		
39th)		
<u>PRESENT IN PENINSULA.</u>		
5th Regiment	9th Regiment	44th Regiment.
6th "	10th "	71st "
7th "	12th "	124th "
8th "	35th "	

Belge 3: Gelibolu yarımadasında 30 Mayıs 1915 tarihi itibarıyla bulunan Osmanlı alaylarının, makineli tüfek takımlarının ve mürettep alayların dağılımı. İngiliz Milli Arşivleri, WO157/647.

te ikisini oluşturan birlikler Gelibolu'da ise, Yüzbaşı Torosyan'ın kumandanı olduğu 8. Tümen bünyesindeki Topçu Taburu'nun İstanbul'da kalmış olduğunu düşünmek bile abestir.

7. Yüzbaşı Torosyan, 4 Haziran günü sabah saat 04.00 civarında Osmanlı ordusunun İngiliz siperlerine karşı saldırıda bulunduğunu ve çok büyük kayıplar verilmesine rağmen değişen bir şey olmadığını söylemektedir. Hakan Erdem ise, 3. Kirte Savaşları'nın ilk günü olan 4 Haziran tarihinde hücum eden tarafın Osmanlı ordusu değil, tam tersine müttefik orduları olduğunu belirterek, bu saldırının sabah saatlerinde değil öğlen saatlerinde olduğunun altını çizmektedir. Tahmin edilebileceği gibi, bu karşıtlığı gündeme getirerek yine Torosyan'ı 'yalancı çıkarmaya' çalışmaktadır.

Baştan söyleyelim, Hakan Erdem, 4 *Haziran* günü saldıran tarafın Osmanlı ordusu olmadığı tespitinde haklıdır. Fakat, ilginçtir 6 *Haziran* sabahı Osmanlı ordusunun 9. Tümeni bir önceki günkü kayıplarını telafi etmek amacıyla karşı saldırıya geçmiştir. O saldırı Genelkurmay'ın yayınladığı 'resmi tarih' sayfalarında şöyle anlatılmaktadır:

"[Güney Grubu Komutanlığının taarruz emrine] göre, ileri yaklaştırılan kıtalar, 6 *Haziran* 1915 günü saat 03.30'da tüfekler boş olarak yalnız süngü takılmış halde, sessizce İngiliz mevziilerine ilerleyecek ve düşman üzerine atılarak siperleri süngü hücumuyla ele geçireceklerdi... 9. Tümenin taarruzu, emirde belirlenen saatte başladı. Türk birlikleri, ilk saldırıda, evvelce İngilizlerin almış olduğu ikinci hat Türk siperlerini ele geçirdiler... İngiliz topçusu, Türk taarruzunu önlemek için, kıyasıya ateş yağdırmaya başladı. Muharebe alanı toz, duman, mermi patlamaları, tarafların haykırırları ve atılan naralarla ürküntü veren korkunç bir görünüm içindeydi... Bütün çabalara ve uğranılan büyük kayıplara karşın cephenin düzeltilememesinin baş nedeni, taarruza katılan kıtaların bölgenin yabancıları olmaları ve ele geçirdikleri siperlerin elimizden çıkan en ileri siperler olduğunu sanarak hücumlarını durdurmalarıydı."²²⁴

Aynı taarruzun hikâyesini bir de Yüzbaşı Torosyan'dan okuyalım:

"Taarruzun ertesi sabah erken saatlerde, yani 4 *Haziran* 1915 günü yapılması planlandığından topçu bataryamı acilen belirtilen yere intikal ettirdim... Sabaha karşı saat dörtte telefonlar çalmaya başladı. Saldırı vakti gelmişti. Bir sürü askeri bando kahramanlık marşları çalıyordu... Eğer daha önce savaştıysanız ve top mermilerinin insanlar üzerinde meydana getirdi-

²²⁴ *Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915 - 09 Ocak 1916)*. V. Cilt, III. Kitap, Ankara: ATASE Yayını, Ankara, 2012, s. 81.

ği tahribatı biliyor olsanız bile, saflar halinde ilerleyen ve karanlığın arasından ağaran günün ilk cılız ışıkları görüldüğünde yamaçtan aşağı sağlam adımlarla yürüyen askerlerin çılgınlığına ve cesaretine şaşırmadan duramazsınız. Türk askerlerinin “Allah, Allah” sesleriyle İngiliz mevzilerine doğru ilerlemelerini vakur bir şaşkınlık içinde yerimden seyrediyordum. Sekiz güçlü bataryadan meydana gelen topçu birliğimiz koruma ateşi açtı. Menzilimizi iyice gözden geçirdim, fakat hedefi vurup vurmadığımızdan emin değildim. Düşmandan hiç ses gelmiyordu; projektörleri bile sönük vaziyetteydi. Türk piyadeleri ilerlemeye devam ettiler ve İngilizlerin kazdığı siperlerin etrafını çevreleyen dikenli tellere ulaştılar. Birdenbire donanmanın projektörleri yandı ve savaş gemileri bizim top ateşimize şiddetle karşılık vermeye başladılar. Adamlarımın üzerine bir yaylın ateşi halinde mermi ve şarapnel yağdırdılar. Askerlerimiz ölüm yağmuruna yakalanmış ve boğulan sıçanlar gibi kapana kısılmışlardı. Kıyamet kopmuştu. Dev topların gümbürdemesi, ateşlenen mavzerler, mitralyözlerin aralıklarla yükselen sesleri, çığlıklar, can çekişen adamların inlemeleri ve kulağa inanılmaz gelse de bandoların insanları kahramanca ve mağrur bir ölüme özendiren nağmeleri. Bütün bu yaşananlar çılgınca ve anlatılmaz derecede korkunçtu. Cehennem ateşi, kırk beş dakika sürdü ve güneş ufukta belirmeden önce bir asker deryası sonsuzluğa karışmıştı. Parçalara ayrılmış ve yaralanmış bedenler; cansızlardan, sakat kalan ve can çekişenlerden meydana gelen insan yığınları her yeri kaplamıştı... Çok geçmeden, İngiliz ve Fransız askerleri siperlerinden çıktılar ve ağır topçu desteğinin koruması altında bizim Alçıtepe’deki esas mevzilerimize doğru tırmanmaya başladılar. Türk askeri, düşman askerleri ikinci siper hattına gelene kadar dikkatle beklediler. Bundan sonra süngülerle yapılan ve göğüs göğüse devam eden müthiş bir mücadele başladı. Fransız ve İngilizler bu karşılaşmada ağır bir yenilgi alarak, geri çekilmek zorunda kaldılar. Ortalığı yeniden sessizlik kapladı. Taraflardan biri üstün gelemediği ve ölüm zafer kazanmıştı.”²²⁵

Görüldüğü gibi, 4-6 Haziran’daki Kirte savaşları sırasında, Güney Grubu’ndaki Osmanlı 9. Tümeni’nin taarruzunun ‘resmi’ tarihteki anlatısı ile Yüzbaşı Torosyan’ın anlatısı arasında özünde çok bir fark yoktur. Kuşkusuz, ‘pozitivist’ tarihçilerimiz çıkıp 6 Haziran günü “aslında bando şefinin hastalığı dolayısıyla raporlu olduğunu, dolayısıyla bandonun marş falan çalmadığını” veya İngiliz topçusunun ateşinin “45 dakika değil 35 dakika sürdüğünü” falan söyleyebilirler. Böyle, ince detaylarla oynayarak ‘ciddi tarihçilik’ yaptıklarını da zannedebilirler. Benim için, mesele çok başkadır.

Kuşkusuz, savaşı görmüş bir subayın kıyımı, boğazlaşmayı ve kan deryasını anlatırken hissettikleri, Yüzbaşı Torosyan’ın anlatısında daha güzel or-

taya çıkmaktadır. Subay anılarını soğuk, ruhsuz ve 'pozitivist tarih anlayışı' doğrultusunda kaleme alınmış askeri tarih metinlerinden ayıran çizgi de budur. Deyim yerinde ise, 'resmi' tarihin 6 Haziran anlatısı soğuk bir iskelet gibidir; halbuki Yüzbaşı Torosyan'ın anlatısında ise o iskeletin üstü et, doku, deri ve saçla kaplanmış. Aynen kanlı canlı bir insan bedeni gibidir. Ona dokunabilirsiniz, ama o da sizin ruhunuza dokunur! Savaşı yaşamış ve o kan deryasına şahitlik etmiş olma duygusunu okuyucuya kolaylıkla geçiren ve savaşın anlamsızlığını bize hatırlatan bir metindir. Bu tip metinleri okuduğunuzda savaşın hiçliğini iliklerinizde hissedersiniz.²²⁶

Yine, 6 Haziran 1915 tarihli 3. Kırte savaşının anlatımına geri dönelim. Dikkat edilirse, yukarıdaki iki alıntıda da tarihlerin altı çizilmiştir. Yüzbaşı Torosyan kendi anlatısında belli ki *tarih hatası* yapmakta ve 6 Haziran yerine 4 Haziran günü Osmanlı hücumunun yapıldığını yazmaktadır. Peki, böyle bir tarih hatası, Torosyan'ı "yalancı" yapar mı? 'Alaturka' tarihçilerin gözünde yapabilir, ama bence yapmaz! Her insanın yapabileceği ve hiçbirimize 'yabancı' olmayan 'insanî' bir hatadan kalkınarak Yüzbaşı Torosyan'ı "yalancı" ilan etmenin haksızlık olduğunu düşünüyorum. İtalyan yazar, Cesare Pavese'nin günlüğünde yazdığı gibi, bizler "günleri değil, ânları hatırlarız!" Mesele, aslında bu kadar basittir.

Yukarıda yazdıklarımın, benim aslında 'kurmaca' okumaya yatkın bir anlayışa sahip olduğum sonucunu çıkarmak isteyenler olacaktır. Olabilir! Hatırat yazarının aynen roman yazarı gibi kendi metnini 'inşa ettiğini' düşündüğümüz zaman, bir tür olarak hatıratın 'kurmaca' ile ruhsuz 'pozitivist' tarih yazımı kutupları arasında bir noktada bulunduğunu ve hatta 'kurmaca' türüne daha yakın olduğu kabul etmemiz gerekir. Hiç tesadüf değildir, İkinci Dünya Savaşı anılarını altı ciltte nefis bir şekilde kaleme alan Sir Winston Churchill'e 1953 yılında 'Nobel Edebiyat Ödülü' verilmiştir. Başbakan Churchill'in anılarını okuduğunuz zaman da yaklaşan felaketi ve savaşta yaşanan acıları içinizde hissedersiniz.

Hiçliğin sayısal ifadesi, V. Ordu Kumandanı Liman von Sanders Paşa'nın 9 Haziran 1915 günü İstanbul'daki Başkomutanlık Vekâleti'ne yolladığı raporda da ortaya çıkar. Liman Paşa, 4-6 Haziran tarihleri arasında ger-

²²⁶ İngiliz siperlerinden 3. Kırte savaşlarını izleyen Rahip Kenneth Best'in tuttuğu günlük de en az Yüzbaşı Torosyan'ın yazdıkları kadar etkileyicidir. 4-6 Haziran boğazlaşmasını anlattığı günler için bkz. Gavin Roynon (yay. haz.), *A Prayer for Gallipoli: The Great War Diaries of Chaplain Kenneth Best*, Simon & Schuster, Londra, 2011, s. 137-143. Ayrıca, savaşın korkunçluğunu, anlamsızlığını ve kötü yönetildiğini anlatan diğer önemli bir metin için bkz. Abdullah Fevzi Efendi, *Çanakale Cephesinde bir Müderris*, yay. haz. Ali Osman Kuzucu, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

çekleşen 3. Kirte muharebelerinde Güney Grubu’nun toplam kayıplarının 9.000 kişi olduğunu Enver Paşa’ya bildirmiştir.²²⁷ Aynı günlerde, İngilizler 4.500 ve Fransızlar da 2.000 asker kaybetmişlerdir.²²⁸

Liman Paşa’nın raporunu hiç duymamış olsak bile, Yüzbaşı Torosyan’ın metnini okuduğumuz zaman İngiliz, Fransız ve Osmanlı askerlerinin 6 Haziran 1915 sabahı ‘bir hiç uğruna’ birbirini öldürdüklerini hemen anlarız. Savaşı yaşamış bir Ermeni topçu subayı, kıyıma şahitlik etmekte ve savaşın ‘anlamsızlığını’ bize hatırlatmaktadır. Torosyan’ın anlatısının bütün gücü de buradadır.

İNSANLIK HALLERİNİ ANLAMAK

“Tarihçilerin önemli bir görevi de, geçmiş ile ilintili olarak toplumun özendirdiği çarpıtmalara karşı çıkmaktır. Bu iş aynen ‘göz doktorunun gözdeki kataraktı’ almasına benzer. Her ne kadar, tek tek hastalar gözlerinin açılmasından memnun olsalar bile; toplum geçmişe ilişkin çarpık görüşlere derin bir bağlılık duyuyor olabilir. Tarihçilerin bunlara dikkat çekiyor olmaları, onları makbul insanlar olmaktan çıkarır.”

Theodore Zeldin, 1981

Birinci Dünya Savaşı ile ilgili olarak hafıza ve hatırlama süreçleri üzerine son derece nitelikli eserlere imza atmış olan tarihçi Jay Winter, bazı savaş anılarının “ahlâklı şahitlik” (*moral witnessing*) olarak nitelendirdiği bir işlevi yerine getirdiklerini anlatmaktadır.²²⁹ Pozitivist tarihçilerin kendi optiklerinden gördükleri sözde “somut gerçeği” yâni belgeleri yan yana koyarak bizleri bilgilendirmeye çabalamalarının tersine, bu tip anıları kaleme alanlar savaşta bizzat çektikleri acıları dile getirirken ahlâki bir mesaj vermek gayesi içine girerler. Kendi hikâyelerini veya travmalarını kaleme alırken –veya birilerine anlatırken– orada uzak bir yerde muhakkak var olduğunu düşündükleri temiz ahlâk sahibi insanların (*moral community*) kendi başlarından geçenleri duymasını ve *hakikati öğrenmesini* isterler. Amaç, çektikleri acıların yazılı hikâyesini kitaplaştırarak hem içlerini boşaltmak, bir anlamda arınmak/temizlenmek; hem de dünyanın başka yerlerinde yaşayan temiz ahlâk sahibi in-

²²⁷ Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi, V. Cilt, III. Kitap, s. 82.

²²⁸ Tim Travers, *Gallipoli 1915*, Tempus Publishing Ltd, Gloucestershire, 2004, s. 135.

²²⁹ Jay Winter, *Remembering War: The Great War between Memory and History in the Twentieth Century*, Yale University Press, New Haven, 2006, s. 238-271.

sanlara 'kendi sesini' duyurmaya çalışmaktır. Ancak, kendi başlarından geçen korkunç hikâyeleri başkalarına duyurdıkları ve hakikati anlattıkları zaman, 'doğru bir iş' yapmış olduklarını ve belki bu tür felaketlerin bir daha yaşanmayacağını düşünürler. Yüzbaşı Torosyan'ın anılarına bir de bu açıdan bakmakta yarar vardır.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Philadelphia ve New York'ta boyacılık yaparak hayatını kazanmaya çalışan ve kavgacı karakteri nedeniyle hiçbir işte doğru dürüst dikiş tutturamayan –yahut torunu Louise Schreiber'in ifadesiyle, savaşta yaşadıkları nedeniyle 1970'lerin Vietnam gazileri gibi *Post-Traumatic Stress Disorder* (PTSD) hastalığı ile baş etmeye çalışan– gariban Sarkis Torosyan cebinden 1.650 Dolar harcayarak 1947'de kitabını bastırmıştır. Doğru dürüst bilmediği bir dilde anılarını yayınlamak hem içini dökmek, hem de hakikatin birileri tarafından duyulmasını istemektedir. 'Alaturka' tarihçilerin sandığı gibi, derdi şan, şöhret ve para kazanmak değildir. Sa-dece, kendince sesini duyurmaya çabalamaktadır. Sırf bu nedenle, yine cebinden 300 Dolar daha ödeyerek kitaplarından indirimli olarak satın alıp eşe dosta imzalamasının nedeni de, satmayan kitabını elden dağıtarak başından geçenleri anlatmaya çalışmaktır. Sergio Leone'nin o unutulmaz şaheseri olan, *Once upon a time in America* (1984) filmindeki Yahudi gangster karakterlerinde olduğu gibi, Sarkis Torosyan da bir gariban 'yeni göçmen' olarak Yeni Dünya'da tutunma çabası içinde olabilir. Ama esas kaygı, kesinlikle 'para' değildir. O'nun derdi, çektiği acıların ve yaşadığı felaketin başkaları tarafından bilinmesini istemektir. Kitabını, "katledilen anne ve babasına" ithaf etmiş olması kendi başına önemlidir. Kitabın giriş bölümünde yazdıkları, zaten çok açık olarak hissiyatını ortaya dökmektedir:

"Bütün bu anlattıklarımın bir istihza gizlidir. Gölgelemlerden kastım, devlet adamlarıdır. Ve istihzadan kastım ise, kendileri için hiçbir kıymet-i harbiyesi olmayan milyonların hayatlarını mahveden o gölgelerin, o devlet adamlarının temsil ettikleri toplumsal düzen içerisinde birey olarak bir o kadar da önemsiz oluşlarıdır. Hatıratıma konu edindiğim o günlerde tüm dünyaya hükmeden yabancı emperyalist güçlerin birer maşasından başka bir şey değillerdi. İşte bu insanların alet oldukları emperyalist oyunlar yüzünden babam ve annem dahil olmak üzere benim yüzbinlerce, milyonlarca insanım katledildi. Onlar malı mülkü olmayan insanlara ihanet ettiler. *Nasıl ki benim insanlarım yok olduysa, onlar da aynı kaderi paylaştılar. Ölümden kaçamadılar...* Hayatımın bir döneminde, samimi olarak Türklerin ailemin ve insanların katili olduğuna ve yaptıkları zulüm nedeniyle kız kardeşimin ölümüne sebep olduklarına inandım. Fakat şimdi gerçek ka-

tillerin İngiltere ve Fransa olduğunu biliyorum. Katiller bu iki ülke olmasa, herhangi bir emperyalist ulus olabilirdi. Türkler emperyalizmin mağasından başka bir şey değillerdi.”²³⁰

Burada “ölümden kaçamayanların” suikastlar sonucu can veren İttihat ve Terakki’nin üst yönetimi olduğu çok açıktır.²³¹ Yüzbaşı Torosyan’ın anıları, aslında devleti tarafından ihanete uğramış bir Osmanlı Ermeni’sinin acı çığlığından ibarettir. Eğer Torosyan’ın anılarına bu perspektiften bakmayı denersek, elimizdeki metni çok farklı okumaya başlarız. Kitabın başında, Osmanlı seçkinleri arasına dahil olmak, paşa kızı Cemile ile evlenmek, şık subay üniformasını giyip memleketi olan Kayseri-Develi’de hava atmaktan başka bir hayali olmayan bir Ermeni topçu teğmeni vardır. Ama kitabın sonuna doğru, yâni katledilen ailesinin hikâyesini kız kardeşinden duyduktan sonra cân-ı gönülünden hizmet ettiği devletin kendisine ihanet etmiş olduğuna inanan, taşıdığı üniformadan nefret eden, Arap ihtilaline katılıp ve Filistin cephesinde İngiliz ordusunun kovaladığı eski silah arkadaşlarını kılıçtan geçiren bir ‘Nemesis’ (Yunan mitolojisinde intikam tanrıcısı) hâline dönüşmüş bir insanı görürüz:

“Artçı birliklere son sürat bir darbe indirdik, onları yağmaladık. Yüzlerce sini palalarla kestik ve toparla malzemenin bir kısmını ele geçirdik. Ben artık insanlıktan çıkmış ve bir ölüm makinasına dönüşmüştüm. Hiçbir şey hissetmiyordum. Ölüm kadim bir dostumdu. Öldürüyordum, çünkü hayat benim içimde bitmişti ve geriye bir şey kalmamıştı.”²³²

1915 ile 1918 yılları arasındaki üç yıl içinde, insan ruhunda yaşanan bu yıkım ve dönüşüm, aslında çok ürkütücüdür. Yüzbaşı Torosyan’ın hikâyesi, ailesi Ermeni tehciri sırasında katledildiği için *mağdur* edilen bir Ermeni topçu subayının, kitabın sonunda *fail* konumuna yükselerek kendisinin elde kılıç, eski silah arkadaşlarına karşı bizzat katliama girişmesinin acı hikâyesidir.

Bence Yüzbaşı Torosyan’ın anıları, Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda üç imparatorluğun tarih sahnesinden silindiği, aynı topraklar üzerinde onlarca ulus-devletin kurulduğu, kitlesel katliamların yaşandığı, yüzbinlerce insanın bir

²³⁰ Yüzbaşı Torosyan, *a.g.e.*, s. 100-101. (Altını ben çizdim. A.A.)

²³¹ Yurt dışına kaçtıktan sonra Ermeni militanlar tarafından öldürülen İttihat ve Terakki yöneticileri şunlardır: Dahiliye Nazırı ve sonradan Sadrazam olan Talat Paşa (Berlin, 15 Mart 1921), Sadrazam Said Halim Paşa (Roma, 5 Aralık 1921), Teşkilat-ı Mahsusa Şefi Dr. Bahaeddin Şakir ve Trabzon Valisi Cemal Azmi (Berlin, 17 Nisan 1922), IV. Ordu Kumandanı ve Suriye Valisi Cemal Paşa (Tiflis, 25 Temmuz 1922) ve son olarak Tacikistan’da Bolşeviklere karşı çete savaşı yaparken öldürülen Harbiye Nazırı Enver Paşa (Belçivan, 4 Ağustos 1922).

²³² Yüzbaşı Torosyan, *a.g.e.*, s. 262.

anda 'vatansız' hâle dönüştüğü, yeni ideolojilerin ve rejimlerin ortaya çıktığı bir büyük altüst oluşun, insan dediğimiz canlının üzerine gölgesi vurduğu anda bireyi nasıl dönüştürerek tanınmaz hâle getirdiğinin hüznünlü hikâyesidir. Bir sosyal bilimci olarak benim için anlamlı olan, bu büyük dönüşümün hem kendisini; hem de birey üzerinde bıraktığı kalıcı hasarları anlamak ve böylece bu topraklarda yaşanmış –ve maalesef hâlen de yaşamakta olan!– 'insanlık halleri' üzerine düşünmektir.

Taner Akçam'ın da belirttiği gibi, 'aklı başında' sosyal bilimciler için bu dönüşümü imparatorluğun yıkılışı ve Türk ulus-devletinin kuruluşu sürecinde yaşanmış olan Ermeni kırımını çerçevesi içinde anlamaya çalışmaktan başka bir yol ve yöntem yoktur. Yüzbaşı Torosyan'ın hikâyesini soykırım, kitlesel imha ve bireysel travma bağlamından çıkarıp, askeri tarihin "Acaba, Irak cephesinde 46. Piyade Tümeni hangi tepeyi tutuyordu?" soruları içine sıkıştırmaya çalışmak veya Enver Paşa'nın imzasında "vavin kuyruğunun takip eden rı harfine bağlanması gerekirken kendi kafasına doğru geri kıvrılıyor olması" keyfiyetini tartışmak, ne yazık ki Ermeni soykırımını ile yüzleşmekten kaçışın entelektüel kılıfını hazırlamaktan ibarettir.

'Alaturka' tarihçiler, Torosyan'ın anlatısının, "tümüyle uydurma olduğunu; tarihçilerin bilimsel açıdan kullanabileceği bir gerçek parçacığı içermediğini" ve hatta tamamen "kurmaca" olduğunu söylemeye devam edebilirler. 'Alaturka' tarihçilere samimi tavsiyem şudur: Onlar, pozitivist yöntemlerle yazılmış 'resmi' tarih benzeri tıkHz metinleri okumaya devam etsinler; bendeniz meslekten sosyolog olduğum için Torosyan'ın hatıratını okuyarak 'insanlık halleri' üzerine kafa yormayı tercih ediyorum. Savaşın ve soykırımın travmasını yaşamış bir subayın anılarında elimizdeki 'resmi' tarihlerde hiç rastlayamadığımız bazı hakikatlerin bulunabileceğini görüyorum. Onlar, bazen Torosyan'ı sorguya çeken çatık kaşlı savcı, bazen Çanakkale cephesinin askeri strateji açısından mana ve ehemmiyeti üzerine ahkâm kesen amatör

Yüzbaşı Torosyan Şam'da Arap Süvari komutanı üniformasıyla.

kurmay subay, bazen de Torosyan’ın belgelerine elinde mercek ile bakan Kahire Emniyet Müdürlüğü’nden Baş Komiser Abdülfettah Bey rolünü oynayarak ‘entelektüel kaçış’ faaliyetine birer bilimsel kılıf bulabilirler. Bu onların bileceği iştir, ben kendimce doğru ve anlamlı bulduğum bir işi yapmaya gayret ediyorum.

SONUÇ YERİNE

Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopartılan kıyametın, kitap hakkında, benimle ve Taner Akçam ile ilgili olarak başlatılan karalama ve itibarsızlaştırma kampanyasının üzerinden yaklaşık bir yıl geçtikten sonra geriye dönüp baktığım zaman, kendime ve yakın dostlarıma hep şu soruyu soruyorum: Acaba bir Ermeni topçu yüzbaşısının hatıratı ülkemizde böyle mi tartışılmak zorundaydı?

Bu sorunun cevabı üzerinde düşünürken aklıma bir anekdot geldi: Yıllar evvel rahmetli Çelik Gülersoy bana bir ağabey tavsiyesinde bulunmuştu. Aslında, Çelik Bey’e ilk olarak böyle bir tavsiyede bulunmuş olan, Turing ve Otomobil Kurumu’nun kurucusu Reşit Saffet (Atabinen) Bey’den başkası değildi. Şöyle demişti, Çelik Bey: “Ayhan, bizim memlekette bazen sana *acayıp* gelen sözler, yorumlar duyacaksın veya garip teklifler alacaksın. Bunları zihninde bildiğin yabancı bir dile çevir, eğer duydukların o dilde de *bir anlam ifade ediyorsa* sorun yok. Aksi takdirde, *alaturka* bir mesele ile karşı karşıya kaldığın kesindir!” Bu tavsiye üzerine, sadece Türkiye’nin kendine has kültürel, ideolojik ve politik ikliminde anlamlı olan “Abi, idare et”, “Cemre düştü”, “hayâli ihracat” ve “kızın kısmeti kapandı, evde kaldı” gibi yabancı dile çevrilmesi hayli zor hatta imkânsız olan bazı cümleleri hatırlayarak gülüşmüştük.

Üzerinden yaklaşık bir yıl geçtikten sonra, Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopan tartışmayı ‘alaturka’ bir tartışma olarak ele almayı teklif ediyorum. Örneğin, İngiltere’de veya Fransa’da iyi bilinen veya üzerinde belli bir uzlaşma bulunan bir tarihi mesele hakkında ‘aykırı’ bir subay anısı yayımlanmış olsaydı... Acaba bu ‘aykırı hatırat’ kamuoyunda veya tarihçiler arasında nasıl tartışılırdı? Bu sorunun cevabını lâıykıyla verebilirsek, sanıyorum Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopan fırtınanın ‘alaturka’ nitelikleri hakkında daha anlamlı bir değerlendirme imkanına sahip olabileceğiz.

Böyle bir hatırat medeni memleketlerin birinin başkentinde, örneğin Londra’da veya Paris’te yayımlanmış olsaydı, ne olurdu? Tabii ki zaten yerli veya yabancı herkese açık olan askeri arşivlere gidilir, anıları yayımlanan subayın özlük dosyası çıkarılır ve bu kişinin hangi tarihte hangi birlikte görev

yaptığı hemen belli olurdu. Bu subayın savaşın belli günlerinde yaşananları anlattığı bölümlerin doğruluğunu sınamak için bulunduğu birliklerin savaş günlükleri (*War Journals*) incelenir, nerede doğru söylediği ve nerede abartıya kaçtığı veya kendini yücelttiği elden geldiğince tespit edilirdi. Bu subay, örneğin kahramanlık madalyası almış olduğunu söylüyor ise, madalya listelerine bakılır ve söylediklerinin doğruluğu kolaylıkla kontrol edilebilirdi.²³³ Mesele kısa zamanda netliğe kavuşur, tartışma biterdi.

Ülkemizde tarih yazımı üzerindeki askeri vesayet nedeniyle, medeni memleketlerde araştırmacıya açık olan belgelere maalesef bizim ulaşmamız imkânsızdır. Dolayısıyla, Londra'da veya Paris'te birincil kaynaklar kullanılarak yapılabilecek araştırma, Türkiye'de ne yazık ki yapılamadı. Örneğin, Yüzbaşı Torosyan, anılarında 1914 yılında Topçu Mektebi'ni bitirmiş olduğunu yazıyordu. Bu meseleyi araştırmak için, Genelkurmay Arşivleri'nde bulunan Topçu Mektebi mezuniyet defterlerine bakmak gerekiyordu. Maalesef, bu defterler okuyucuya kapalıydı. Aynı şekilde, Torosyan, 19 Şubat 1915 günü Ertuğrul Tabyası'nda kumandan olduğunu söylüyordu. O gün itibarıyla, Ertuğrul Tabyası'nın zabitan listesini inceleyebilmemiz lazımdı. Ama, Ertuğrul Tabyası'nı bünyesinde bulunduran ve Albay (Küçük) Talat Bey'in komutasındaki 2. Ağır Topçu Tugayı'nın birlik evrakı okuyucuya kapalıydı. Torosyan, 19 Şubat günü gemi batırdığını iddia ediyordu. Ne İngilizlerin yazdığı resmi tarihte, ne Genelkurmay'ın yazdığı resmi tarihlerde o gün müttefik donanmasından bir geminin battığına ilişkin bir bilgi yoktur. Ama en azından, Osmanlı Harp Ceridelerinde (savaş günlüklerinde) o günkü bombardmanın Osmanlı subayları arasında 'nasıl algılandığını' okuma şansımız olmayıydı. Maalesef, 2. Ağır Topçu Tugayı'nın bünyesinde yer aldığı Çanakkale Müstahkem Mevkii Kumandanlığı'nın evrakı da okuyucuya kapalıdır. Her tabya komutanının günün sonunda yazdığı Harp Ceridelerinde neler yazılı olduğunu bilmiyoruz. O günle ilişkili olarak, bizzat Osmanlı subayları arasında şekillenen algı bizce tamamen meçhul. Yine Yüzbaşı Torosyan, beş değişik cephede savaştığını söylüyordu. Kendisinin askeri arşivlerde bulunan özlük dosyasına ulaşabilmemiz gerekiyordu. Orada hangi tarihte, hangi birlikte görev yaptığı yazılı olması gerekirdi. Ama Osmanlı subaylarının özlük dosyaları okuyucuya kapalıdır, dolayısıyla bu bilgilere ulaşma şansımız yoktur. Aynı şekilde, Birinci Dünya Savaşı sırasında hangi subaylara ne düzeyde

²³³ Kraliçe Victoria tarafından Kırım Savaşı (1856) sırasında ihdas edilmiş olan İngilizlerin 'Victoria Cross' savaş madalyasının kimlere verildiği artık *Wikipedia* bilgisi haline gelmiştir. Bkz. http://en.wikipedia.org/wiki/Victoria_Cross

madalya verildiğini bilemiyoruz, çünkü bu listelerin tümüne ulaşma imkânımız yoktur.

Bu noktaya kadar yazdıklarımın, Çelik Gülersoy’un bahsettiği ‘alaturka’ durumun, sadece teknik imkânsızlıklardan veya arşivlerin kapalı olmasından kaynaklandığını düşünebilirsiniz. Keşke, öyle olsaydı! Maalesef, bu kitap hakkında 34 tane yazı yazarlar veya Yüzbaşı Torosyan’ın anıları yayımlandıktan iki buçuk ay sonra, “Google tarihçiliği” yöntemiyle, hiç arşive hatta kütüphaneye bile uğramadan tamamen “masa başında” 382 sayfalık *reddiye* kitabı kaleme alanlar, bu tartışma esnasında tarih yazımı üzerindeki askeri vesayetten hiç şikâyetçi olmadılar! ‘Tarih yazımındaki askeri vesayet kalksın, askeri arşivler açılsın’ gibi tarihçilik mesleği açısından son derece meşru bir talebi bile tarihçi olarak güçlü bir şekilde dile getiremediler. Sanki ‘kapalılık’ durumu veya somut belgelere ulaşmanın imkânsız oluşu onların hoşuna gidiyordu. Benim için, şaşırtıcı olan da buydu!

Torosyan’ın ailesinden alınan belgelere “sahte” diyen Osmanlı Arşivi uzmanlarından Muzaffer Albayrak’ın, Çanakkale 18 Mart Üniversitesi’nden Yard. Doç. Dr. Burhan Sayılır’ın ve Bozok Üniversitesi’nden Prof. Taha Ni-yazi Karaca’nın ‘arşivler açılsın’ gibilerden bir kampanya başlatmalarını veya basınımızın milliyetçi/İslâmcı duruşları çok belli olan ‘tarih meraklısı’ bazı kalemlerinin böyle bir kampanyaya destek vermelerini tabii ki beklemiyordum. Onların tavrı baştan belliydi. Yüzbaşı Torosyan’ın anıları etrafında kopan kıyamet, “asılsız Ermeni iddiaları” ekseninde şekillenen resmi teze destek olduğu sürece onlar için önemliydi. Gerisinin hiçbir önemi yoktu.

Fakat Halil Berktaş bu konuda yazdığı daha ikinci yazıda, benim için yepyeni bir boyutu dile getirdi. Tartışmaya “ailevi bir not düşmek” amacıyla kaleme aldığını söylediği “Bilvesile, Halil Namık Bey” başlıklı yazısını okuduktan sonra, birden bazı şeyleri daha iyi görmeye başladım. Yüzbaşı Torosyan’ın hatıratına karşı dile getirilen ‘alaturka’ itirazların ‘biz tarihçiyiz, bu işleri iyi biliriz’ kibrinin dışavurumundan daha derinlerde bir yerlerden kaynaklandığını düşünmeye başladım.²³⁴ Yazısında, “beş yaşımdan 1957’ye, dedemin öldüğü on yaşıma kadar, 18 Mart ve *Irresistible*’ın batışı öyküleriyle dolu geçti çocukluğum” diyen Berktaş, Çanakkale Savaşları anlatısının dedesi merhum Halil Namık Bey ile ilişkilerinde ne kadar belirleyici olduğunu dile getiriyordu.²³⁵ Bu noktada, Yüzbaşı Torosyan tartışmasındaki ‘alaturkalklık’

²³⁴ *Taraf*, 25 Ekim 2012.

²³⁵ Yüzbaşı Torosyan’ın torunu Louise Schreiber de Taner Akçam ile yaptığı mülakatta benzer bir durum dile getiriyordu: “Annem ve teyzem daha küçükken, dedem onlara savaş hikâyeleri anlatır-

boyutu bence zirveye çıkıyor ve sanki Yüzbaşı Torosyan, Halil Namık De-
de'nin anlattıklarına gölge düşüren veya merhumun hatırasına saygısızlık
eden birisi gibi algılanıyordu.

Tuhaf bir şekilde, Berktaş örneğinde “ailevi” niteliği olan bir bilgi, bir-
den Genelkurmay Başkanlığı'nın *Hürriyet* gazetesinde yayımlanan resmi
açıklamasında dile getirilen ‘milliyetçi tarih anlatısı’ ile çok güzel bir şekilde
eklemleniyordu. Ermeni soykırımı tartışmalarında, ortalama vatandaşlarımız
tarafından çok sık dile getirilen “benim dedem, katil değildi!” itirazının daha
‘entel’ bir biçimi ‘benim dedem Torosyan gibi palavracı değildi’ şeklinde kar-
şımıza çıkıyordu. Yüzbaşı Torosyan tartışmasını bu şekilde okumaya başla-
dığımız zaman Türk seçkinlerinin normal zamanlarda ulaşılması zor olan bi-
linçaltının bu tartışma vesilesiyle birden dışarıya taşıdığını görüyoruz. Tabii ki
ortaya dökülen ‘rahmetli dede’ hikâyelerinden veya buna benzer ailevi yakın-
lıklardan kalkınarak bir Ermeni topçu subayının anlatısının külliye “palav-
ra” veya sunduğu belgelerdeki imzaların “sahte” olarak ilan edilmesi hiç hoş
şeyler değil.

Çelik Gülersoy'un üzerinde durduğu “tercüme edilemezlik” meselesini
şahsen birkaç defa yaşadım. Özellikle, Robert Fisk'in *The Independent* gaze-
tesinde yayımladığı yazıdan sonra, birçok yabancı tarihçi dostum Yüzbaşı
Torosyan tartışmasından haberdar oldular.²³⁶ Görüştüğümüzde, bana “ya-
hu, neler oluyor, bir anlatsana” gibilerden sorular sordular. Kendilerine tar-
tışmayı özetlemeye başladıktan beş dakika sonra, hiç inanmayan gözlerle ve
gülümseyerek “hadi canım!” veya “yok yahu, ciddi olamazsın?” gibilerden
itirazlarda bulundular. Bu durum, birkaç kez başıma geldi. Hatta yabancı ta-
rihçi dostlarımdan bir tanesi, meseleyi kafaya takıp başka bir öğretim üyesi
dostumuza aynı soruyu sormuş. Benimkine benzer bir özeti duyunca, vicdanı
rahatsız olmuş ve gelip benden bir de özür dilemişti.

Yabancı tarihçilerin davranışından, Yüzbaşı Torosyan'ın anılarına
karşı dile getirilen eleştirilerin ne kadar ‘alaturka’ olduğu ortaya çıkıyordu.
Tepkiler veya itirazlar, ‘alaturka’ özelliklerinden ötürü bir türlü yabancı bir
dile çevrilemiyor veya yabancı bir tarihçi için *anlamlı* olamıyordu. İşte bütün
tercüme sorunlarından ve bazı tepkilerin bu topraklara özgü ‘alaturka’ niteli-
ğinden ötürü, bu tartışmada karşı tarafta yer alan tarihçiler için ‘alaturka’ ta-

miş. Ermenice tabii... Tepe şuradaydı, silahlarımız buradaydı, şöyle ateş ederdik vb. Annem din-
lerken uykuya dalmış.” Bkz. Taner Akçam, “O kitapta sadece dedemin savaşta yaşadıkları var”,
Radikal, 6 Ocak 2013.

236 Robert Fisk, “The Armenian hero Turkey would prefer to forget”, *The Independent*, 12 Mayıs
2013.

rihçi terimini kullanıyorum. ‘Alaturka’ teriminden kastım budur ve kendilerini aşağılamak gibi bir niyetim yoktur. Bu nedenle, Yüzbaşı Torosyan’ın anılarına yapılan eleştirilerin birçoğunun sadece Türkiye’nin içinde bulunduğu kültürel, ideolojik / politik ortamda ve bağlamda anlamlı olduğunu düşünüyorum. Sırf bu nedenlerden ötürü, benim gözümde bu insanlar hassas bir konuda ‘Türk işi’ tepkiler veren ‘alaturka’ tarihçiler grubunu oluşturuyorlar.

Yüzbaşı Torosyan’ın yazdıkları eleştirilemez midir? Katiyen böyle bir iddiam yok. Tabii ki eleştirilebilir, hatta eleştirilmelidir de. Bütün anılarda olan abartma, ‘nalıncı keseri gibi’ olup biteni hep kendine yontma ve kendini yüceltme bakımından, İsmet İnönü’nün anılarını kaleme alan Sabahattin Selk’e anlattıkları ile, Yüzbaşı Torosyan’ın anılarını kaleme alan Ermeni daktilograf kadına anlattıkları arasında benim gözümde bir fark yoktur. İki metin de eleştirilmelidir. Ama eleştirinin de bir üslubu ve seviyesi olmaz mı? Bu yurun bakın, ABD’ye girişinde muhaceret memurları Sarkis Torosyan’a mesleğini sorduklarında “Osmanlı Ordusunda topçu Yüzbaşısı” demek yerine “tüccar” demesi ve evinin Marsilya’da olduğunu söylemiş olması üzerine Hakan Erdem’in yazdıklarına:

“Mesleğimiz tüccarlık imiş. Ne alırdı ne satardı bilmiyoruz ama tüccarmış. Eh alacağın olsun Torosyan, Adana’nın zengin tüccarlarına laf edince biz de seni sınıf bilinci gelişmiş harbi bir delikanlı sanmıştık. Eh, yenge dersin. O da evde. Ev, Marsilya’da. Ya Cemile? Ya Cemile? Hiç mi hatırı yok idi o teverrüm etmiş [verem olmuş] tazenin? 1918’de Gazze’de yitti gitti ol gonca nazenin. Sen doğruca Lawrence’lik yapmaya koştun, sonra ver elini Kilikya! Durduk yere kavlin mi şaştı, başın bacadan mı aştı? Bu ne acele?”²³⁷

Lafı eğip bükmeden söyleyeyim: Hakan Erdem’in kitabında bol bulunan bu tür saygısızca yazılmış ve bazen de hakaret dolu paragrafları öncelikle ‘ahlâken yanlış’, sonra da ‘hastalıklı’ buluyorum. Tarihçi olduğunu söyleyen birinin kendisini tutamayarak, ölmüş bir insanı bu denli aşağılamasını, açıkçası kin ve nefret kusmasını anlayamıyorum ve nedenlerini de merak ediyorum. Ama psikolog değilim, psikiyatrik bir analize girişecek bir mesleki donanımım maalesef yoktur. Halil Berktaş’a cevap yazımda, “Yüzbaşı Torosyan’ın anıları hakkında Hakan Erdem da benzer fikirlere sahip, fakat Halil’e nazaran daha ciddi bir akademisyen” demiştim.²³⁸ İtiraf edeyim, çok yanılmışım!

²³⁷ Hakan Erdem, *a.g.e.*, s. 291.

²³⁸ Ayhan Aktar, “Halil Berktaş’a Cevap 1: Hem dersini bilmiyor, hem de geveze herkesten”, *Taraf*, 28 Kasım 2012.

Son olarak, başta Halil Berktaş ve Hakan Erdem olmak üzere tüm 'alaturka' tarihçilere teşekkürlerimi sunuyorum. Onlar benim bazı konuları merak etmemi ve üzerinde düşünmemi sağladılar. Eskiler, "kötü ev sahibi, kiracıyı mal sahibi yaparmış" derler. Yüzbaşı Torosyan'ın anıları etrafında kopan tartışmanın benim üzerimde bu tür bir etkisi oldu. Şu tartışma olmasaydı, herhalde bu yazıda kullandığım kaynakların çoğunu okumayacaktım. Ama okuduğuma çok memnunum, sâyelerinde çok şey öğrendim. Ne yalan söyleyeyim, biraz da eğlendim. Önümüzdeki yıllarda bu konular etrafında yazmaya devam edeceğim.

Ayaspaşa, Aralık 2013

Yüzbaşı Sarkis Torosyan, İstanbul, 1915.